

T.C.
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

146152

Yüksek Lisans Tezi

SERVETİ FÜNUN ROMANLARINDA
BATILILAŞMA ANALİZİ
VE KİMLİK TİPLERİ

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Recep YILDIZ

146152

Mehmet ATEŞ
0192050103

Kütahya - 2003

Mehmet ATEŞ'in hazırladığı "Servet-i Fünun Romanlarında Batılılaşma Analizi ve Kimlik Tipleri" başlıklı *Yüksek lisans* tez çalışması, jüri tarafından lisansüstü yönetmeliğin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği ile kabul edilmiştir.

20.1.2004

Tez Jürisi :

Prof.Dr.H.Musa TAŞDELEN

(Üye)

Yard.Doç.Dr.Recep YILDIZ

(Danışman)

Yard.Doç.Dr.Hasan YILDIZ

(Üye)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Prof.Dr.Ahmet KARAASLAN

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Servet-i Fünun Romanlarında Batılılaşma Analizi ve Kimlik Tipleri” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../ 2003
Mehmet ATES

ÖZGEÇMİŞ

10.04.1976 tarihinde Trabzon'da doğan Mehmet ATEŞ ilk ve orta öğrenimini Trabzon'da, lise öğrenimini İstanbul'da tamamladı. 1996 yılında başladığı Dumlupınar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden 2000 yılında mezun oldu. 2001 yılında DPÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2000-2002 tarihleri arasında iki yıl özel dersanelerde çalıştı. 2002 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde sınıf öğretmeni olarak çalışmaya başladı. Halen bu kurumdaki görevine devam etmektedir.

ÖZET

Türk toplumunun yüzünü Batıya dönmesi olarak ifade edilen Batılılaşma yüzyıllardır süren tarihsel bir sürece karşılık gelmektedir. Bu süreç içerisinde Türk Batılılaşması farklı şekiller almış ve farklı açılardan değerlendirilmiştir. Önceleri askeri alandaki eksiklikleri ve geri kalmışlığı gidermek amacıyla Batı taklit edilmiştir. Fakat geçen zaman içerisinde Batının maddi kültürüyle birlikte ideolojisi de Türk Batılılaşmasını çevrelemiştir. Siyasi alana ilaveten eğitimden aileye, modadan insana bakışa kadar bütün diğer sosyo-kültürel alanlarda da Batılılaşmanın etkisi hızla kendisini göstermiştir. Özellikle Tanzimat'tan sonra artan bu hız Servet-i Fünun Dönemi'nde zirveye ulaşmıştır.

Servet-i Fünun Batılılaşma açısından ayrı bir dönem olarak ele alınmalıdır. Çünkü bu dönem, Batılı okullarda okumuş, Batı tazında yetişmiş olan bir neslin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Dönemin baskıcı ve sansürcü ortamı dolayısıyla Batı değerlerinin açık olarak ifade edilemediği bu dönemde, Batılılaşma ve onun taşıdığı değerler sistemi karşılığını ve ifadesini edebi eserlerde bulmuştur. Bundan dolayı bu dönem yazarlarının eserlerinde toplumsal yapıyı resmetmesi açısından Batılılaşma, ayrı bir yer tutar. Roman kahramanları Batılı gibi giyinip kuşanır, onlar gibi düşünürler. Batı idealize edilmiş bir şekilde anlatılırken yer yer yapılan karşılaştırmalarda Doğu ve Doğulu tipler yerilir ve küçümsenir. Romanlarda Batılı değerlere ve yaşantıya özel bir vurgu yapılır. Danslar, balolar, Batı enstrümanı olarak piyanolar, kızılı-erkekli gezmeler, Batı tarzında konuşmalar vb. ilişkiler öne çıkarılır.

Türk tarihinin en etkin ve en uzun süreli toplumsal değişme hareketi olan Batılılaşma sosyal yapıdaki pek çok unsuru ve öğeyi değiştirmiştir. O dönem romanları, aile, eğitim, sosyal yaşantı, moda ve edebiyat gibi konuları ve bu alanlardaki değişimleri kendisine konu edinmiş ve Batılılaşma perspektifiyle ele almıştır. Bu bakımdan Servet-i Fünun dönemi romanlarının incelenmesi, hem o dönem Batılılaşmasına hem de hala devam eden bir süreç olarak bugünün Batılılaşmasına ışık tutması, toplum-edebiyat ilişkisi ve edebiyat sosyolojisi açısından çok önemlidir.

ABSTRACT

The Westernization which is expressed as inclining of the Turkish society towards West means a historical process which lasts for centuries. The Turkish Westernization in this process has various forms and was evaluated from different point of views. In the beginning, West was imitated in order to remove the deficiencies and regression in military area. However as the time passed, with materialistic culture of West and its ideology also surrounded the Turkish Westernization. In addition to the political area, the impact of Westernization showed itself in all other socio-cultural areas including from education to family, from fashion to view for human beings. This acceleration which increased after the period of “Tanzimat / Administrative Reforms” had reached to the top in the period of “Servet-i Funun / Wealth of the Sciences”.

“Servet-i Funun / Wealth of the Sciences” must be evaluated as different period from the point of view of Westernization. Because this period was the scene of the arising of a generation who educated in Westernized schools and who grew up with Western style. In this period Western values could not be expressed openly because of the oppressive and censorious atmosphere of the period, Westernization and the system of values which şt has, found its reflection in literary works. Therefore, in the works of the authors of this period, Westernization has a significant place from the point of view of drawing the picture of social structure. The heroes and the leading characters of the novels dress as westerns, think as them. While the Western characters are narrated in an idealized manner, in some comparisons the East and the Eastern characters are criticized and looked down on. There is a special stress on the Western values and lives in the novels. Dances, balls, pianos as western music instruments, flirting with girls, speeches in western style et. And relationships are put forward.

The Westernization as the most active and long termed social change movement of Turkish history, changed many social elements and components in the social structure. The novels of that period chose the topics from the family, education, social life, and fashion and literature subjects and evaluated them with the perspective of Westernization. In this respect, the analyzing of the novels in the period of “Servet-i Funun / Wealth of the Sciences”, is very important from the point of view of both enlightening Westernization of that period and today and the relationship of society and literature and sociology of literature.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	v
ABSTRACT	vi
TEZ HAKKINDA	ix

TEZ METNİ

GİRİŞ	1
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

ROMAN VE TOPLUM

1. 1. Dil, Düşünce, Edebiyat ve Toplum İlişkisi.....	7
1. 2. Sosyolojik Açıdan Sosyal Hayat	16
1. 2. 1. Sosyal İlişkiler	16
1. 3. Roman İncelemesinin Sosyolojik İmkanı	19
1. 4. Roman Nedir?	21
1. 5. Romanın Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi.....	26
1. 6. Romanda Tipoloji, Karakter ve Sosyal Gerçeklikleri.....	30
1. 6. 1. Romanda Tipoloji	30
1. 6. 2. Romanda Karakter	32
1. 6. 3. Romanda Sosyal Gerçeklik.....	34
1. 7. Sosyal Sınıflar ve Roman	36
1. 7. 1. Endüstri Devrimi Ve Endüstri Toplumu.....	38
1. 7. 2. Sosyal Sınıf.....	40
1. 7. 3. Burjuva Sınıfı.....	43
1. 7. 4. İşçi Sınıfı (Proleterya).....	45
1. 8. Türk Romanı ve Batı Romanı İlişkisi	48

İKİNCİ BÖLÜM

BATILILAŞMA

2. 1. Batılılaşma ve İlgili Kavramlar	53
2. 2. Türk Batılılaşmasının Ana Unsurları.....	58
2. 3. Toplumsal Değişme Hareketleri	67
2. 3. 1. Toplumsal Yapı	69
2. 3. 2. Toplumsal Değişme	71
2. 3. 3. Sosyal Sistem.....	78
2. 4. Batılılaşmanın Kurumsal Değişimlere Etkileri.....	80
2. 5. Batılılaşmanın Türk Toplumsal Hayatına Etkileri.....	96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BATILILAŞMA ÇABALARININ "NEMİDE" DEN "NESLİ AHİR" E
KİMLİK TİPLERİNE VE SOSYAL HAYATA YANSIMALARI

3. 1. Servet-i Fünun	99
3. 2. Servet-i Fünun Roman Yazarlarının Özellikleri.....	99
3. 3. Servet-i Fünun Dönemi Romanları ve Özellikleri.....	103
3. 4. Servet-i Fünun Dönemi Romanlarında Kimlikler	106
3. 4. 1. Batılı Kimlik Tipleri	111
3. 4. 2. Doğulu Kimlik Tipleri	112
3. 4. 3. Kötümserler	114
3. 4. 4. Ütopikler	117
3. 4. 5. Hayal Ve Gerçek Zıtlığı	118
3. 5. Servet-i Fünun'da Batılılaşma	120
3. 5. 1. Batı Algısı	122
3. 5. 1. 1. Yabancılar ve Azınlıklar.....	123
3. 5. 1. 2. Basın-Yayın	127
3. 5. 2. Kültürel Anlamda Batılılaşma (Edebiyat, Müzik, Dil vb.).....	131
3. 5. 3. Aile Hayatında Batılılaşma.....	138
3. 5. 4. Kent ve Kentsel Yaşam	145
3. 5. 5. Eğitim ve Öğretimde Batılılaşma	153
3. 5. 6. Giyim Kuşam ve Moda.....	157
3. 5. 7. İnsana Bakış ve Sosyal Sınıflar	161
SONUÇ.....	171
KAYNAKÇA	177
DİZİN	188

TEZ HAKKINDA

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Sosyoloji Comte'un bilimler sınıflamasında en üst basamakta yer alan bir bilimdir. Yani o şemsiyedir. Dolayısıyla Sosyoloji bilim basamağının tepesindeki en gelişmiş pozitif bilimdir. Toplumsal varlık alanını bir bütün olarak kapsar. Fakat tıpkı sosyoloji gibi onun alt dallarından biri olan edebiyat sosyolojisi de uzunca bir süre ihmal edilmiştir. Oysa ki edebiyat ve toplum ilişkisi açıkça ortadadır ve toplumu ifade etmesi açısından görmezden gelinemez bir önem taşır. Bu anlamda bu tezin sosyolojik değer taşıması, Batılılaşma sürecinde ortaya konulan Servet-i Fünun romanlarının, tarihi ve toplumsal birer belge olmasıyla ilgilidir. Bu bakımdan o dönem romanlarının incelenmesi bize bugün de hala süren Türk Batılılaşmasının izlediği yol, geçirdiği evreler ve toplumsal etkileri konusunda önemli ipuçları verir. Dolayısıyla Servet-i Fünun romanlarının, Batılılaşma sürecinde topluma ve kimliğe etkilerinin incelenmesi, bugüne ışık tutması açısından çalışmamızın problemini oluşturmaktadır. Çünkü bir dönem romanlarının incelenmesi o dönemin sosyal ve siyasi olaylarının bütün boyutlarıyla gözler önüne serilmesidir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amacı 1896-1901 yılları arasında, yani Servet-i Fünun dönemindeki Batılılaşma çabaları ve etkisinin toplumsal ilişkilere ve kimlik tiplerine nasıl yansıdığını roman analizi yoluyla ortaya çıkarmaktır. Dolayısıyla birinci amacımız Servet-i Fünun romanlarından yola çıkarak Batılılaşmanın sosyal değişmeye (dil, sosyal ilişkiler, aile, alışkanlıklar vb.) etkilerini ortaya koymak; ikincisi ise bu değişimin ortaya çıkardığı kimlik tiplerini yine romanlar aracılığıyla betimlemektir.

Aynı zamanda sosyoloji literatüründe çok fazla yer bulamayan, edebiyat sosyolojisi literatürüne katkıda bulunmak da çalışmamızın bir diğer amacıdır.

ARAŞTIRMANIN HİPOTEZİ

Romanlar bir dönemi anlatan bilimsel kaynaklardır. Bu bakımdan bir dönemin romanlarının incelenmesi bize, o dönemdeki sosyal değişimin doğrultusunu ve bu değişimin etkilerini anlatır. Bu bakımdan Servet-i Fünun dönemi Batılılaşmasının seyrini ve bu Batılılaşmanın kimlik tiplerine etkilerini o dönem romanlarında görebiliriz. Bu anlamda araştırmanın hipotezi; *Servet-i Fünun dönemi Batılılaşmasının sosyal hayata ve kimlik tiplerine yansımalarının yönü ve şiddeti en güzel karşılığını o dönem Romalarında bulmaktadır* şeklinde belirlenmiştir.

Bu genel hipotez çerçevesinde oluşturduğumuz alt hipotezlerse şunlardır:

- Servet-i Fünun dönemi yazarları Batı yanlısı olduklarından, bu dönem roman kahramanları daha çok Batılı tiplerden oluşur.
- Servet-i Fünun'da Batılılaşmanın etkisiyle sosyal yapıda bir takım çözümler olmuş, dolayısıyla ortaya Doğulu, Batılı, ütöpik, kötümser vb. farklı kimlik tipleri çıkmıştır.
- Servet-i Fünun romanlarındaki sosyal yapı, ilişkiler ve yaşam standardı açısından üst sınıfta temsil eden bir görüntü sergilemektedir.
- Romanlarda Batılı değerler ve onların idealize edilmiş halleri öne çıkarılmıştır.
- Bu dönem romanlarında ağırlıklı olarak Batıdan ve onun unsurlarından bahsedilmiş, Doğulu değerler ve kimlikler ya küçümsenmiş ya da pek fazla önemsizdir.
- Roman yazarlarının düşünce tarzına paralel olarak o dönem romanları bir nevi Batılılaşma manifestosu gibidir.
- Servet-i Fünun romanlarındaki Batılılaşmanın en etkin unsurları eğitim, basın-yayın, yabancılar, aile, moda, giyim ve kuşamdır. Romanlardaki bu unsurlardan bazıları hem etkileyen hem de etkilenen konumdadırlar.

- İçinde yaşanılan d6nemin baskıcı ortamı, yazarlara dolayısıyla ortaya çıkan romanlara k6tt6mser bir havanın hakim olmasında etkili olmuştur.

ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Bu araştırma Servet-i F6nun d6nemi roman yazarlarının belli başlı romanlarını kapsamaktadır. Bu bakımdan o d6nem romanları incelenip analiz edilmiştir. Çalışmada yalnızca o d6nemden değil, o d6nemi hazırlayan tarihsel ve toplumsal s6reten de bahsedilmiştir. B6t6n bunlar yapılırken de sosyolojik kavramlar ve dolayısıyla toplum ve onun bileşenlerinin açıklanması yoluna gidilmiştir. 6nk6 yapılan analiz ve vurgu sosyolojiktir. Bu bakımdan d6nemin sosyolojik ve tarihsel arka planı romanlarla ilintili ve kavramsal olarak ifade edilmiştir.

Tarihsel s6re olarak Servet-i F6nun d6nemi, araştırma alanı olarak da bu d6nemin 6ne çıkan romanları ele alınmıştır.

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Bu alışma 6 b6l6mden oluşmaktadır. Birinci b6l6mde; dil, d6ř6nce ve edebiyat bağlamında toplum ve toplumsal yapıdaki kavramlar ve ilişkiler ortaya konmuş ve b6t6n bunların romanla ilişkisi anlatılmıştır. İkinci b6l6mde; Batılılaşma b6t6n y6nleri ve tarihsel s6reciyle sosyolojik bir perspektifle açıklanmıştır. 66nc6 b6l6mde ise b6t6n bunlardan yola çıkılarak Servet-i F6nun romanlarında, Batılılaşma çerçevesinde kimlik tipleri ve sosyal yapı analizi yapılmıştır. Dolayısıyla araştırmanın kapsamını dil, d6ř6nce, genel olarak edebiyat sosyolojisi, 6zelde ise Servet-i F6nun romanları, bu bağlamda Batılılaşma ve onun sosyal hayata ve kimlik tiplerine yansımaları oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMANIN Y6NTEMİ

Bir bilim dalının gerçek anlamda bilimsel bir kimlik kazanması için 6ncelikle kendine has bilimsel y6ntem ve metodlarının olması gerekir. Pratik ve teorik olarak adlandırabileceğimiz bu metodlar araştırmanın sağlıklı y6r6mesi ve gerçekçi sonuçlar vermesi için çok 6nemlidir. Bu bağlamda bilim ortaya pratik ve teorik bir

şeyler koyabilmek için hem aklın verilerinde hem de araştırmanın bulgularından yararlanır. Bu anlamda bilimin bir takım özellikleri vardır. Bunlar olgu ve olaylara dayanma, tarafsızlık, objektiflik, dogmatik olmama, eleştiriye açık olma ve yanılma olasılığını kabulüdür. Fakat burada belirtmemiz gerekir ki toplumsal bilimlerde genel geçer değişmez yasalara ulaşmak çok güçtür. Bu durum, toplumsal bilimlerin insan davranışlarını incelemesiyle ilişkilidir. Karmaşık insan ilişkileri toplumsal genel geçer yasalara ulaşmayı zorlaştırır. Bu bakımdan sosyal bilimlerde yasalar esnek bir determinizm doğrultusunda, belirli ilişkilerin ortaya çıkma olasılığı şeklinde anlaşılmalıdır.

Çalışmamız teorik nitelikte olup, bu niteliklerin kaynaklarca desteklenmesiyle oluşmuştur. Sosyoloğun doğru ve sağlıklı analiz yapabilmesi için teorik ve pratik verileri dikkate alması zorunluluğu vardır. Bu anlamda teorik bir çerçevede olan çalışmamız kendisine evren olarak seçtiği Servet-i Fünun Dönemi romanlarının temsil gücü en yüksek olanlarını seçmiştir.

Bir başka yönse tarihsellik ile ilgilidir. Uzunca bir zamanı kapsayan Batılılaşma kavramı konu olarak ele alındığında bütün boyutları göz önünde bulundurulmalıdır. Burada bütün boyutlardan kastımız Batılılaşmanın tarihsel ve sosyolojik boyutudur. Bu yüzden Batılılaşma sosyolojik bir anlayışla tarihsel süreçle birlikte ele alınmıştır. Bu çerçevede çalışma tarihsel süreç göz önünde bulundurularak literatür taraması tekniğiyle ele alınmıştır.

TEZ METNİ

GİRİŞ

İnsanoğlu varoluşundan beri ihtiyaçlarını ve arzularını giderme üzerine bir hayat sürmüştür. Bu hayatın belli dönemlerinde, yani ihtiyaçların ve arzuların aşıldığı anlarda, entelektüel bir etkinlik olarak insan ihtiyaçlarının dışında ama hayattan bağımsız olmayan ürünler ortaya koymuştur. Fakat insanın bu sürece gelmesi, yani estetik değer üretecek zihinsel ve maddi yeterliliğe ulaşması hayli zaman almıştır.

Engels'in Marx'la beraber oluşturduğu "Sanat ve Edebiyat" adlı eserde insanın beş duyusunun şimdiki seviyeye gelmesinin tarihin bir sonucu olduğu belirtilir. Aslında duyular günlük yaşam içerisinde dar bir anlam ifade ederler. Çünkü biz bir takım insani ihtiyaçlarımızı duyularımız sayesinde karşılarız. Bu bakımdan duyularımızın tatmini yapıp-etmelerimizin anlamıyla doğru orantılıdır. Bundan dolayı bir insanın açlığı söz konusu iken ondan başka bir eylem beklememiz ya da farklı bir etkinliğe motive olmasını istememiz mümkün değildir. Çünkü o insanın tek derdi duysal ihtiyaçlarını gidermektir. Tıpkı bir ekonomistin tek amacının para kazanmak olması gibi... Bu nedenle insana temel ihtiyaçlarını vererek ya da insanın temel ihtiyaçlarını karşılayarak, insan özünü duyuların hakimiyetinden kurtararak nesneleştiririz. Bu bakımdan insanın diğer yaratıklardan farklı olarak duyularını tatmininin ötesinde bir yerde bulunması, bir seviyeye ulaşması gerekmektedir. Böylece insan hayatı, insani duyulara yönelecek ve başta sadece kendini tatminle sınırlı olan duyular, nesnel bir insanlık için harekete geçecektir.¹ İnsan davranışları sosyal bir bilinç kazanacak ve "ben" toplumsallaşacaktır. Böylece aynı sosyal yapı içerisinde hayat bulan insan ve toplum karşılıklı bir ilişki içerisinde olacaklardır.

Bir sanat eserinin ortaya çıkabilmesi için sanatçının ekonomik yeterliliği ve kabiliyeti kadar içinde yaşadığı toplumun sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi de önemlidir. Buradan yola çıkarak şöyle bir varsayımda bulunabiliriz; sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ile sanatın, sanatçının ve sanat eserinin niteliksel ve niceliksel ilişkisi doğru orantılıdır. Buradan da anlıyoruz ki sanat, sanatçı ve yaşadığı dönem birbirinden

¹Karl Marx, Friedrich Engels, *Sanat ve Edebiyat* (çev. Murat Belge), Birinci Basım, De Yayınevi, 1971, s. 21

bağımsız tutulamaz. Ne sanatçı toplumdan ne de toplum sanatçının tesirinden kendini kurtaramaz. Ve böylece meydana ortak bir ürün çıkar.

İnsanın estetik kaygısından kaynaklanan, üst düzey bir yeterlilik ve kabiliyet isteyen ve bunun neticesinde ortaya çıkan ürüne sanat eseri, bu işi yapan kişiye sanatçı, kavram olarak da bu etkinliğin adına da sanat diyoruz.

Sanat icra eden kişi olarak sanatçı (sanatkar) doğadaki varlıkları her ne kadar farklı ifade etse de hiçbir zihin dünyada olmayan bir şeyi sırf kendinden yol çıkarak tamamen öznel ve benzersiz bir şekilde ifade edemez. Sadece gerçekte kendi bakış açısını resmeder. Bu etkinlik gerçeğin ortadan kalktığını, yeni ve benzersiz bir şeyin ortaya konduğunu göstermez. Yalnızca varolan gerçeğin, sanatçı tarafından farklı bir yöne döndürülmesidir. Bu bakımdan sanatla gerçekliğin ilişkisi, Camus'nün ifadesiyle; gerçeğin sanatçıya ilham kaynağı olması bakımındandır. Fakat sanatçı bu ilham kaynağının esiri değildir. Ama ondan da vazgeçemez. Çünkü yaratıcılığının kaynağı odur. Bundan dolayı biçim verdiği o gerçekliği korumak zorundadır.² Görüldüğü üzere sanatçı yaşadığı realiteden kopamaz. Yalnızca varolan realiteyi farklı bir üslupla ifade eder.

Kullandığı sanatsal malzemeden tutun da (kalem, kağıt, boya, fırça, çekiç, mermer vb.) eserlerini sergilediği mekana ve yere kadar her şey kendisinden/kendisiyle değil, kendinden önce ve onsuz varolan şeylerdir. Platon'un ifadesiyle sanatçı ortaya hiçbir özgün eser koyamaz. Onun yaptığı tek şey varolanı farklı da olsa taklit etmektir.³ En basit örnekle bilim-kurgu filmlerinde gördüğümüz o ucube yaratıklar ve fantastik mekanlar bile bize bir yerlerden tanıdık geliyor, kısmen de olsa çevremizdeki bazı varlık ve mekanları hatırlatıyor. Beş-on parmaklı ve garip bir şekilde de olsa uzaylı dostlarımızın ayakları ve elleri mevcuttur. Yine benzeri bir şekilde, anten görevi yapsa da, belki bize tropikal bitkilerin yapraklarını hatırlatsa da, hemen hepsinde birer kulak mevcuttur. Hal böyle olunca sanatçı eserlerine ancak varolan gerçekliği taşıyabilir.

² Albert Camus, *Sanatçı ve Çağı* (çev. Yıldırım Keskin), Birinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1965, ss. 43-44-45

³ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, İkinci Baskı, Vadi Yay., Ankara, 1996, s. 214

“Sanatın alanı çok yaygındır: Musiki, edebiyat, resim, tiyatro, dans gibi...Bu dallardan hangisine gönül verirse versin, sanatçının kişiliği kadar yapıtı da içinde bulunduğu doğal ve toplumsal çevrenin etkisindedir. Ama beri taraftan sanatçı da kişiliğiyle yapıtıyla kendisini saran bu iki çevreye etkide bulunur.”⁴

Bizim burada asıl ilgi alanımız sanatın edebiyat koludur ve daha özelde edebiyat sosyolojisidir. Yukarıdakilere atıfta bulunarak edebiyat eserini ortaya koyan kişiyi, dolayısıyla sanatçıyı -çünkü ortaya bir yaratı koyması bakımından edebiyatçı da sanatçı kavramı içerisinde yer alabilir- merkeze aldığımızda bütün bu yazar, edebiyat ve toplum üçgeninde oluşan ilişkiler ağı bizi edebiyat sosyolojisine götürür. Bu anlamda edebiyat sosyolojisi edebiyatçıyı, yayımcıyı, dağıtım unsurlarını, okuyucuları ve bütün bunların bağlamında hemen hemen yazının ve yayının ulaşabildiği bütün toplumsal yapıyı kapsar. Böylece edebiyat sosyolojisi içinde bulunduğu toplumun analizini ve açıklamasını en güzel şekilde bizlere resmeder.

Sosyal bilimler inceleme alanı olarak toplumsal ve toplumla ilintili olan unsurları seçerler. Bütün amaç insan için ideal olan şeyleri olgusal olandan hareketle ortaya koymaktır. Bilim bunu yaparken incelediği alanda kendi deney ve gözlemlerine yardımcı olacak bütün öğeleri kullanır. Bu öğelerin en başında yazılı kaynaklar gelir. Bu bakımdan toplumların değişimi ve dönüşümünü anlatan en somut belgeler yazılı kaynaklardır. Bu yazılı kaynakları elimize ulaştıran en önemli araçlardan birisi de bir edebiyat ürünü olan romanlardır. Bugünkü anlamda roman XVIII. yüzyılın ortalarında Batıda yeni sınıfların oluşumu, toplumsal buhranlar ve bütün bunların bileşeninde yeni bir toplumsal anlayış ortaya çıkaracak sınıfsal çatışmaların ışığında oluşmuştur. Bu çatışmalar yumağı ortasında yeşeren roman farklı bir toplumsal yapının ürünü olması sebebiyle bir edebi tür olarak farklı nitelikler taşır. Ve bu özellikleri dolayısıyla da diğer edebi ürünlerden ayrılır.

Roman sanatını diğer edebi türlerden ayıran onun sosyal yaşantıyla olan direk ilişkisi ve ilintisidir.⁵

⁴ Nurettin Şazi Kösemihal, “Edebiyat Sosyolojisine Giriş”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., *Sosyoloji Dergisi* (1964 -1966), Sayı 19, s. 1

⁵ İsmail Parlatır, İnci Enginün, Orhan Okay, Zeynep Kerman, Kâzım Yetiş, *Güzel Yazılar Romanlar*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. xi

“Belki roman eşittir hayat; belki, roman hayatın ta kendisidir, demenin doğru olacağını düşünüyoruz. İnsanın yaşayabileceği olaylar, hayatta karşılaşılabileceği durumlar, zevkler, sevinçler, üzüntüler, mutluluklar, aşklar, nefretler, sevgiler, kıskançlıklar, kinler, aşırı tutkular, insana ve hayata özgü pek çok değerler olarak aklımıza ne gelirse gelsin, hepsi ayrı ayrı, başlı başına bir romanın konusu olabilecek niteliktedir.”⁶

Bunlar insana özgü gerçeklikler, fakat roman anlatısını sadece insanla, insana ait gerçekliklerle sınırlandırmaz. “Sosyal gerçekler, ideolojik oluşumlar, değişik fikir hareketleri, toplumsal değer yargıları, tarihî olaylar ve şahsiyetler, savaşlar gibi pek çok olguları da bu çerçevede düşünmek gerekir.”⁷ Yani roman insanı kuşatan bütün bu unsurları doğayı, tarihi, toplumu...vb. içine alır. Zaten roman yaşadığı çağın biyografisi değil midir? O, çağın kendisidir. Ve dolayısıyla yazar romanda bir bilim adamı edasıyla toplumsal gerçekliği kurgusal olarak ifade eder.

Bütün bu özelliklerinden dolayı roman diğer edebi türlerden ayrılır. Çünkü romanlar bir milletin hafızası ve toplumsal hayatının yansımasıdır. Bir sosyal yapıda meydana gelen olayları ve gelişmeleri o dönemin yazılı metinlerinde çok kolay görebiliriz. Bu sebeple romanlardaki sosyal hayat analizi, o dönemdeki toplumsal hayatın anlatımıdır.

Türk tarihindeki en önemli toplumsal değişme hareketlerinden birisi -belki de en önemlisi- Batılılaşma hareketidir. Öyle ki bu hareket değişimi etkilemesi açısından eski Türklerin Orta Asya’dan göçmeleri sonucu oluşmuş olan değişimden çok daha kuvvetli ve etkilidir. Çünkü o dönemdeki değişimin ana unsurunu coğrafya oluştururken, bu dönem Türk Batılılaşmasının özü toptan bir düşünsel dolayısıyla davranışsal değişikliği amaçlar.

XVII. yüzyıldan itibaren başlayan, kendini gösteren ve gittikçe hız kazanan Türk Batılılaşması, XIX. yüzyıla gelindiğinde en kapsamlı ve en etkili halini almıştır. Bu etkinin ve kapsamın özel olarak yerleşmeye başladığı ve yoğun olarak yaşandığı zamansa bir edebiyat akımına da adını veren “Servet-i Fünun” dönemidir. Bu dönemde Batılılaşma hissedilir olmaktan çıkıp sosyal yapının bir parçası olmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden birisi Tanzimat’la beraber oluşmaya başlayan, Batılılaşmayı bir

⁶ a.g.e., s. xi

⁷ a.g.e., s. xi

kimlik olarak taşıyacak yeni bir neslin yetişmiş olmasıdır. Böylece Batı değerleriyle hayata bakan, Batı tarzında okullarda okuyan ve Batıyı ideal edinen insanların söz sahibi olduğu bir dönemle yüz yüze gelinir. Dönemin baskı ve taassup ortamı ne kadar ağır ve zor olsa da bu insanlar kendi hedef ve ideallerini anlatmak ve içinde buldukları şartları ortaya koymak için edebiyatı kullanırlar. Çünkü edebiyatın insanlar ve toplumlar üzerinde çok büyük etkileri vardır. Bu etkinin en büyük sebebi onun bir toplumsal gerçeklik olması ve toplumu dile getirmesidir. Özellikle roman türü sosyal çalkantıları, kültürel değişimleri ve toplumsal etkileşimleri açıkça ortaya koyan bir edebi türdür. Böylece edebiyat hayat bulduğu ortama hizmet edip vefa borcunu da ödemiş olur. Edebiyat, roman aracılığıyla bu görevini Batılılaşma konusunda da fazlasıyla yerine getirmiştir. Servet-i Fünun romanı bu anlamda da kendinden önceki dönemden bir adım ileridedir. Çünkü bu dönem romanı Türk Batılılaşmasının geldiği noktayı özellikle de Batılılaşmanın üst yapısal boyutunu açıkça ortaya koyar. Batılılaşma artık bir taklit olmaktan çıkmış hemen hemen yerleşik bir hal almıştır. Bu anlamda Servet-i Fünun dönemi romanlardaki hayatlar ve bu hayatların taşıyıcıları olan kimlikler düşünüş ve davranış bakımından Batıdaki örneklerinden pek de farklı değildir. Berna Moran Servet-i Fünun romanlarından biri olan “Aşk-ı Memnu”dan bahsederken olayın kahramanlarının ve örgüsünün yerel öğelerden uzak olduğunu ifade eder ve bu romanın serüveninin daha çok Fransa veya İngiltere gibi ülkelerde hayat bulabileceğini belirtir.⁸

Servet-i Fünun dönemi kendinden önceki dönemin hem bir muhasebesidir - ki bu anlamda edebi olarak geçmiş döneme göre çok fazla yol alınmıştır- hem de bir tepkidir. Fakat asıl önemli özelliği Batılılaşmanın en yoğun yaşandığı süreç olmasıdır. “Tanzimat’ı müteakıp gelen nesilden itibaren yepyeni ve çok Avrupalı bir edebiyat vücûda gelir. Ve bu edebiyatın bilhassa Servet-i Fünûn neslinden itibaren Avrupalı örneklerine çok sıkı bir şekilde bağlı kaldığını görüyoruz.”⁹ Teknik açıdan dolayısıyla da romanın ruhu açısından Servet-i Fünûn romanı hemen hemen Batı romanı seviyesindedir.

⁸ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yay., İst., 1983, s. 93

⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Birinci Basım, Milli Eğitim Yayınevi, İst., 1969, s. 79

“Tanzimat’tan sonra gelişen edebiyatımızın en büyük özelliklerinin başında “sosyal fayda” peşinde koşması gelir. Edebiyatın sosyal hizmete girmesi, çevresindeki her şeyle doğrudan doğruya ilgilenmesi anlayışıyla, Türk edebiyatı yüzyıllardan beri ilk defa olarak gerçek hayatla yüz yüze geliyor, olayları ve insanları oldukları gibi görüp göstermeye başlıyordu.”¹⁰

Ve böylece Türk edebiyatı, eskinin soyut, metafizik, fantastik ve klişe konularından kurtulup toplumsal gerçekliklere yüzünü dönmeye başlamıştır. Geçmişinde kısmen de olsa değinilmekle birlikte Türk edebiyatına sosyal konuların girmesi Servet-i Fünûn dönemiyle birlikte olmuştur. Ve hatta diyebiliriz ki Servet-i Fünûn romanı o dönem sosyal hayatının ta kendisidir. Fakat şunu da belirtelim ki bu aynılık, sosyal yapının taklidi olarak bir aynılıktan ziyade, toplumun gittiği yönün ya da toplumdan istenilenlerin aynılığıdır. Bu bakımdan Karaalioğlu’nun ifadesiyle; toplum meselelerine üstü kapalı olarak değinilmiştir.¹¹ Hatta tavır olarak toplumsal meselelere eğinilmenin dışında Servet-i Fünuncular Tanzimat devrinden farklı olarak eserlerinde sistematik olarak tenkit yöntemine de başvurmuşlardır.¹²

Roman kaynağını gerçeklikten alır hiçbir dışsal etki romanı bu gerçeklikten sıyıramaz. Onu diğer edebi türlerden ayıran en önemli özellik sosyal gerçeklikten aldığı paydır. Yaşadığı çağı kurgusuyla, karakteriyle ve yan unsurlarıyla bir bütün olarak resmeder. Dolayısıyla bir dönemin romanları o dönemin sosyal belgeleridir. Bu bakımdan Servet-i Fünun dönemi romanları da o dönemin en iyi anlatıcısıdır. Özellikle Türk Batılılaşmasının o dönemki fotoğrafını çok iyi çekmişlerdir. Bu nedenle o dönem romanlarının incelenmesi Servet-i Fünundaki toplumsal yapıyı ortaya koymasının dışında Türk toplumunun hala devam eden Batılılaşma serüvenine de ayna tutmak demektir.

¹⁰ Cahit Kavcar, *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünûn Romanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 11

¹¹ Seyit Kemal Karaalioğlu, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İstanbul, İnkılap ve Ata Kitabevleri, 1969, Servet-i Fünun Maddesi

¹² Bilge Ercilasun, *Servet-i Fünun’da Edebî Tenkit*, Birinci Basım, Mili Eğitim Bakanlığı Yay., İst., 1994, s. 69

BİRİNCİ BÖLÜM
ROMAN VE TOPLUM

1. 1. Dil, Düşünce, Edebiyat ve Toplum İlişkisi

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en temel özelliklerden birisi de düşünme faaliyetidir. İnsanoğlunun bugünkü gelişmişlik düzeyinin temelinde düşünme yetisi vardır. İnsan bu yeti sayesinde dağları, denizleri aşmış, ihtiyaçlarını karşılamış ve doğaya hakim olmuştur. Peki düşünce nedir? Düşünce; “İnsana özgü olan düşünme faaliyetinin, iç ya da dış uyaranlara yanıt olarak gelişen düşünme ediminin ürününe; insanın zihinsel faaliyetleri ile dış uyaranlar arasında kurduğu bağlantının sonucu olan şeye verilen ad”¹³dir. İfadeden anlaşıldığı üzere düşünme bir taraftan eyleme karşılık gelirken diğer taraftan da bizim dış dünya ile kurduğumuz iletişim ve ağı kendinde toplandığı merkez olarak görülmektedir. Bir başka ifadeyle ise düşünce; “Zihinden geçirmek, göz önüne getirmek, düşünmek eylemi...”¹⁴ olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz ki düşünce, insan olarak varolmamızın temel niteliğidir.

Bu anlamda düşünce, hayatın bütününe kapsayan, onu planlayıp yönlendiren bir kumanda merkezi gibidir. Derinlere inildiğinde görülecek olan şudur ki; insanın bütüncül olarak, hem davranışlarının hem de bilişsel eylemlerinin altında “düşünmek” eylemi bulunmaktadır. Bu bakımdan düşünce, dilden ve ortaya çıktığı toplumdan soyutlanamaz. Geleneksel kültürümüzden gelen ifadesiyle “Dervişin fikri neyse zikri de odur” ve fikirden kaynaklanarak oluşan zikir, kişinin ne şekilde toplumla ilişkili olduğunu ifade eder.

“Kültürel yaratmalar ve onların içinde “fikirler tarihi, insanların ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşantısının tarihine sıkı sıkıya bağlanmazsa” açıklanamaz ve olumlu bir anlam taşıyamaz. Düşünce, tamamiyle özerk ve toplumsal yaşantıdan, kökünden ayrılan bir gerçek değildir.”¹⁵

Bu bakımdan düşünce çevresine içinde varolduğu toplumsal pencereden bakar. Bunu da yaparken en büyük yardımcısı dildir. Çünkü dili toplum içinde öğreniyoruz. Doğduğumuzda dilsel faaliyetimiz yalnızca bazı anlamsız sesler ve güdüsel mırıldanmalardan ibarettir. Fakat zaman ilerledikçe biz fiziksel olduğu kadar zihinsel olarak da gelişme gösteririz. Etrafımızda bizi saran davranış ağıyla

¹³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İkinci Basım, Ankara, Ekin Yayınları, 1997, Düşünce Maddesi

¹⁴ Karaaliğlu, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, Düşünmek Maddesi

¹⁵ Doğan Ergun, *Sosyoloji El Kitabı*, Altıncı Baskı, Gerçek Yayınevi, İst., 1993, ss. 153-154

topluluklara/topluma karışırsınız. Bu arada bizi toplumun içine çeken ve ondan biri yapan en büyük etken de bizim gibi insanların, yani aynı sosyal grup içinde bulunduğumuz ve aşağı yukarı aynı sosyal hayatı paylaştığımız insanların dilidir. İnsan “kendisinin ve başkalarının davranışlarını kontrol hususunda kelimeleri alet olarak kullanır. Bu konuşma aletinin en bariz vasfı sosyal mahiyette oluşudur.”¹⁶ Çünkü dil, varoluşu için en azından ikinci bir insana ihtiyaç duyar. Yani dil, varoluşunu sosyolojik unsurlara borçludur. Nasıl ki bir iletişimin olabilmesi için en azından iki insana ihtiyaç vardır, aynı şekilde dilin oluşması ve en azından kullanılması açısından bir sosyal ilişki gereklidir. Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz ki dil, sosyal yapıda anlam kazanan, bizi topluma katan, bizi toplum içinde resmeden ve ortak düşünce kalıpları içinde kendimizi ifade etmemize yarayan önemli bir araçtır.

Dil, fiziksel bir organ olmanın dışında varlıklar arasındaki iletişimin ana kavramı olarak kendini gösterir. “İnsanlar, hayvanlar, hatta makineler tarafından gerçekleştirilen sözlü ya da sözlü-olmayan iletişim”¹⁷ dilin kavramsal ifadesidir. Bu genel ifadeden yola çıkarak şunu belirtmemiz gerekir ki dil insanlar arasında bir iletişim ve aktarım aracıdır. (Bunun dışında, daha sonraki bölümlerde, sosyo-dilbilim çerçevesinde değerlendirilecek olan dilin sosyo-kültürel fonksiyonları ve yapısıyla ilgili tespitlere yer vereceğiz.) Bu anlamda dil;

“İnsanların duygu, düşünce ve dileklerini anlatmak için kullandıkları her türlü işaret ve özellikle ses işaretleri dizgesi; bir insan topluluğu içinde ortak anlaşma aracı olan sözlerin, bir sözlükteki kelimelerin, dil bilgisi kurallarının bütünü ve bunların düzgün, doğru kullanılmasıdır.”¹⁸

Bir başka ifade de ise; “Dinamik sistemler arasındaki her türlü iletişimi ve denetimi sağlayan durağan/biçimsel dizgelere, türüne ve düzeyine bakmaksızın en geniş anlamıyla dil diyoruz.”¹⁹ Fonksiyon itibariyle ise “Dil, insanlar arasındaki etkileşimin başlıca araçlarından biridir. Hiçbir iletişim aracı bu işlevi dil kadar güzel yapamaz.”²⁰

¹⁶ Krech, Crutfield, Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert* (çev.: Mümtaz Turhan), Birinci Baskı, M.E. B. Yay., İst, 1971, s. 1

¹⁷ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü* (çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Birinci Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, Dil Maddesi

¹⁸ Karaalioğlu, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, Dil Maddesi

¹⁹ Efrasiyap Gemalmaz, “Dil Bilimi ve Dilbilgisi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* (Ocak 1995), S. 517, s. 82

²⁰ Ruşen Keleş, “Dil, Bilim ve Kentbilim”, *Bilim ve Ütopya* (Şubat 2001), S. 80, s. 27

Sosyo-dilbilimsel teori açısından da şunu söyleyebiliriz ki dil, toplumsal yapıdaki temel etkileşimlerin en belirleyicilerinden bir tanesidir. Bu konuyu sosyo-dilbilimciler şu şekilde ortaya koymaktadırlar; Sosyo-dilbilimden yola çıkılarak yapılan konuşma çözümlemesi, konuşmanın sosyal hayatımızın en temel etkinliklerinden birisi olduğu üzerinedir. Bundan dolayı toplumsal yaşamın azımsanmayacak bir kısmını gündelik konuşmalarımızın oluşturduğu varsayılır. Bu anlamda konuşma analizi yöntemiyle yapılan görüşmeler sonrasında, gerçek yaşamın anlaşılması ve birtakım gizli noktaların ortaya çıkarılması söz konusu olmuştur.²¹ Bu bakımdan “ister dinsel, ister sanatsal ya da mantıksal, her düşünce sistemi anlamlı bir dil içinde ifade edildiğinde genel bir nitelik kazanır ve zorunlu olarak evrensel bir doğruluk taşıdığını iddia eder.”²² Böylece Akarsu’nu ifadesiyle; dil olmadan düşüncenin bir anlamı olmaz. Dolayısıyla düşüncüyü aydınlığa çıkararak dildir.²³ Buradan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki düşünce, ancak dil aracılığıyla ifade edilebilir ve nesnelleştirilebilir.

Netice itibariyle dil ve düşünce adeta toplumsal ilişkilerin bir örgüsü gibidir. Yapıp etmelerimiz, eylemlerimiz ve davranışlarımız dil ve düşünceyle bir anlam kazanır ve yönünü bulur. “Dili, insandan, tarihten, kültürden ayıranlar sanat, kültür ve insanla ilgisi olmayan yaratıklardır.”²⁴ Benzeri bir şekilde, düşüncüyü hesaba katmayan da insanı hesaba katmıyor demektir. Alain’in ifadesiyle; insan ancak duygularının dışı vurumu olan düşünceleriyle tanınır bilinebilir. Bizler de ancak insanla ilgili bir kanaate onu düşüncelerinden yola çıkarak varabiliriz.²⁵ Bundan dolayı düşüncenin ifade ettireni olan dil, düşünmeyle beraber anlaşılmanın ve görülmenin de en önemli araçlarıdır. Burada özellikle dil ayrı bir görev üstlenir. Çünkü düşüncüyü kişiden çıkarıp nesnelleştiren, düşüncenin nesnelleşmesini sağlayan dildir.

Düşünce, bir toplumsal hayat içinde yaşamayı başarmanın, dengenin, kontrolün ve ortak bir yapının nasıl paylaşılacağına organizasyonunu yapan merkezse, dil de bütün bu organizasyon sonucu oluşan ifadelerin merkezden aktarılmasını sağlayan megafondur.

²¹ Marshall, a.g.e., Konuşma Analizi Maddesi

²² Max Horkheimer, Akıl Tutulması (çev.: Orhan Koçak), Dördüncü Basım, Metis Yay., İst., 1998, s. 156

²³ Bedia Akarsu, Dil-Kültür Bağlantısı, Remzi Kitabevi, İst., 1984, s. 31

²⁴ Mehmet Kaplan, Kültür ve Dil, Beşinci Baskı, Dergah Yay., İst., 1988, s. 182

²⁵ Alain, Edebiyat Üzerine Söyleşiler (çev.: Asım Bezirci), Yazko Yay., İst., 1981, s. 95

Düşünce, dil ve toplumun birlikte buldukları ortak mekan edebiyattır. Fakat edebiyat kavramı, içinde bulundurduğu unsurlar açısından çok açık ve anlaşılır bir kavram değildir.²⁶ Dille-insan ve dille-toplum tarihle birlikte varolmuş ve birbirlerine şekil vermiş varlıklardır. Bir yerde dil varsa, söz varsa, yazı varsa, insan varsa ve toplum varsa o yerde bir edebiyattan, bir karşılıklı etkileşimden ve dolayısıyla gecikmiş de olsa bir edebiyat sosyolojisinden söz edebiliriz. Çünkü; “Edebiyat tarihi, özü itibariyle, sosyal mücadelelere bağlıdır. Edebiyat da tarihin bir parçasıdır; mahiyetçe, yazarla publik arasındaki münasebetten ibaret bir sosyal hâdisedir.”²⁷ Bundan dolayı edebiyat, içinde hayat bulduğu toplumu en iyi şekilde anlatan enstrümanlardan bir tanesidir. Bu bakımdan bu enstrümanlardan yola çıkarak toplumu anlayıp analiz edebiliriz.

Edebiyat eserinin analiz edilmesiyle ilgili bir çabaya kalkışıldığı zaman ilk dikkat etmemiz gereken kavramlar, söz ve yazı kavramlarıdır. Söz ve yazı kavramlarını insandan ve toplumdan bağımsız tutamayacağımız gibi, edebiyatı da sözsüz ve yazısız olarak düşünemeyiz. Çünkü edebiyat ancak söz ve yazı ile hayat bulur. Ya da farkı bir ifade ile söylersek; edebiyat, ancak toplumsal bir etki sonucu oluşan söz ya da yazı ile ifade edildiğinde genel geçer, kabul edilir ve objektif bir hal alabilir. Bu anlamda edebiyatı dilden ayırmamız mümkün değildir. Onu sözlü ya da yazılı bir etkinlik olarak da ifade edebiliriz.

Buna rağmen edebiyatı diğer sanat türlerinden ayıran ve onu bizden yapan en önemli şey insan kaynaklı olması muhatap olarak kendisine insan ve ona dair şeyleri almasıdır. Dolayısıyla Nermi Uygur’un da ifade ettiği gibi insan edebiyatın öznesidir. İnsan olmazsa edebiyat da söz konusu olamaz. Çünkü insan her açıdan, diliyle, emeğiyle, birikimiyle edebiyatın yaratıcısıdır. Edebiyatın hayat bulduğu ortam da insanın hayat bulduğu ortamdır. Bu bakımdan edebiyatın insan için olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü insan okuyandır, anlayandır, eleştirendir, değerlendirendir. Kısacası insan edebiyatın her yanındadır. Dolayısıyla bu olgunun herkes tarafından fark

²⁶ Kösemihal, “Edebiyat Sosyolojisine Giriş”, a.g.e, s. 6

²⁷ G. V. Plehanov, Jea Louis Lecercle, Pierre Albouy, Sanat ve Sosyalizm (çev.: Selim Mimoglu), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1962, ss. 141-142

edilmesi gerekir. ²⁸ Bir olgu olması anlamından yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki; “Edebiyat yazısının örgensel (organik) bütünlüğünü meydana getiren dil, düşünce, bilgi gibi her çeşit öge ve niteliklerini de inceleme alanına”²⁹ almak gerekir.

“Evrenin içerisindeki her türlü sosyal dengeler, sürekli olarak değerlendirme sürecine bağlıdır, çünkü gelişim doğrultusunda değişim ancak dinamik değerlendirme ortak paydasında gerçekleşir. Bunun bir diğer izah tarzı ise, sosyal doyumun bilinçli edinim ile elde edilme çabasıdır. Burada en önemli nokta, bu bilincin her zaman canlı tutulması gereğidir, zira bilinç, değerlendirmenin beslendiği kaynaktır. Bunun yolu da, bilincin ideal anlamda sorgulanması ile yani katılımcı göstergelerin sosyal yükünün yeniden değerlendirilmeye alınmasıyla gerçekleşir. Burada eş zamanlı gelişim için artzamanlı birikimden yararlanmak faydalıdır. Edebi esere ait bilgi bağlamını doğrudan konu eden alan edebiyat bilimidir.”³⁰

“Bu anlamda bir edebiyat bilimi; o canlı, somut, örgensel (organik) bir bütün olan edebiyat olayının fizik, biyolojik, psikolojik ve toplumsal yönlerini de daima göz önünde tutmak zorundadır.”³¹ Dolayısıyla edebiyat biliminin; farklı uzantıları olan ve karmaşık yapılardan oluşan edebiyat olayının bütünü göz önünde bulundurup incelemesi gerekirken edebiyat sosyolojisi de; bu çok boyutlu, karmaşık olayın sadece toplumsal yönünü, başka bir ifadeyle edebiyat olgusuyla sosyal hayat arasındaki interaktif ilişkiler ağını araştırıp incelemelidir. Fakat bunu yaparken edebiyat sosyolojisinin ve/veya edebiyatla ilgilenen sosyologlar edebiyat olayının bütünlüğünü göz ardı etmemelidirler.³²

Edebiyat yapıtı dendiğinde bizim için akla gelen edebi tür roman olacaktır. Bizim dikkate aldığımız romanın edebi niteliği değil, romanın sosyolojik niteliğidir. Bu anlamda roman söz konusu olduğunda sosyolojiye uyarlanabilir romandan bahsettiğimiz anlaşılmalıdır. Çünkü; “Ancak sosyolojik dile çevrilebilir olan romanın sosyolojisi yapılabilir.”³³

²⁸ Nermi Uygur, *İnsan Açısından Edebiyat*, Remzi Kitabevi, İst., 1985, s. 14

²⁹ Kösemihal, *a.g.e.*, ss. 9-10

³⁰ Zeki Karakaya, “Edebiyat Bilimi Açısından Değerlendirme”, *Akademik Açı* (1997/1), Furkan Kitabevi, Samsun, S. 3, s. 123

³¹ Kösemihal, *a.g.e.*, s. 10

³² *a.g.e.*, s. 10

³³ Ömer Naci Soykan, “Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri”, *Cogito* (1995 S. 3 Kış), Üçüncü Baskı, Yayıncı Kredi Yay., İstanbul, 1998, s. 176

Edebiyat ve toplum ilişkisi birçok bakımdan kaçınılmaz ve birbirine bağlı bir ilişkidir. Yazarlar, kitaplar ve okuyucular kısacası bütün bir edebiyat kitlesi edebiyat kavramının içerisinde yer alır. Bununla beraber edebiyat; teknolojiyi, ticareti ve edebiyatla ilgili olan belirli belirsiz bütün bir topluluğu, belirli bir ortak paydada toplayan, karmaşık bir değişim kütesini oluşturur.³⁴

Bu ifadeyi doğrular tarzda Cemil Meriç'in Nordau'dan aktardığı cümle çok etkileyicidir; "Çağdaş insanı yaratan romanla tiyatro"³⁵dur. Meriç bununla yetinmiyor ve edebiyat-roman ilişkisine dair sözlerini şöyle devam ettiriyor; "Yani edebiyat, hayatı aksettirmiyor, hayat edebiyata uyduruyor kendini."³⁶ ifadesi de bu iç içeliğin, deri ve et gibi nasıl birbirinden ayrılmaz olduğunu gösteriyor. "Çağın edebi ürün ve kaynakları, dikkatli kullanılmak şartıyla, bizi dosdoğru veya kıyaslama yoluyla çağın yaşanan gerçeğine götürür."³⁷ Bu bağlamda yazar ortaya bir eser koyarken, içinde yaşadığı çağı ve yapıyı ifade etmek zorundadır. Çünkü insan kendinde olmayanı veremez. O, kendinde olanı da insana çağı ve toplum verir.

Yukarıda edebiyat ve ona bağlı olarak edebiyat sosyolojisinin gerekliliği üzerine yaptığımız açıklamalardan sonra edebiyat sosyolojisi bağlamında şunu söyleyebiliriz ki;

"Edebiyat olgusu birbirini izleyen dört evreden geçerek evrimini tamamlar. İlk evrede edebiyat yazısını tasarlayan, çilesini çeken, gerçekleştiren, yaratan yazar; ikinci evrede yazarın gerçekleştirdiği, ortaya koyduğu yapıt gelir. Üçüncü evrede bu yapıtı basan, çoğaltan, geniş yığınlara yayan basımevleri, yayımevleri kitabevleri, kitaplık gibi kurumlar, örgütler; dördüncü evrede de bu çoğaltılarak dağıtılan yapıtları okuyan okuyucu zümreleri, okuyucu yığımları gelir."³⁸

Burada edebiyat sosyolojisinin ana unsurlarını tek tek açıklamayacağız. Yalnız şunu belirtmemiz gerekir ki, burada sayılan edebiyatın ana unsurları, edebiyat olgusunun ne derece sosyolojik bir anlam taşıdığını göstermektedir. Bu bakımdan bu

³⁴ Robert Escarpit, *Edebiyat Sosyolojisi*, (çev.: Hüseyin Portakal), Birinci Basım, İletişim Yay., İst., 1992, s. 7

³⁵ Cemil Meriç, *Jurnal*, Altıncı Baskı, İletişim Yay., İst., 1995, s. 217

³⁶ Meriç, *Jurnal*, s. 217

³⁷ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Üçüncü Basım, Der Yay., İst., 1991, s. 46

³⁸ Kösemihal, a.g.e., s. 12

unsurlara kısa da olsa temas etmek, konunun daha net anlaşılması için gereklidir. (Daha sonra yazar ve yapıt (eser) kısmını roman bahsinde detaylandıracağımızdan burada sadece basım, yayım, dağıtım kurum ve örgütleri, okuyucu zümreleri ve yığınları konusuna değineceğiz.)

Burada şuna dikkat etmemiz gerekir. Edebiyat yazarının ortaya koyduğu eserin geniş kitlelere ulaşabilmesi için bir dağıtım ağına ihtiyaç vardır. Bu ağ da, tek başınaymış gibi görünen bu dağıtım işini, büyük bir çember halinde pek çok farklı işi yapan insanı, sosyal grubu ve farklı toplumsal katmanları içerir.

Edebiyat eserinin dağıtımını sadece edebiyat ürünlerinin maddi olarak elden ele dolaşması ve birçok insana ulaşması demek değildir. Edebiyat eseri aynı zamanda belli fikir ve inançları ve bunların arkasındaki zihniyeti de edebi kaynaklar aracılığıyla dağıtır. Böylece edebiyat eserini dağıtımını, hem bir mal ve hizmet dağıtımını, hem de bir zihniyetin pazarlanması, dolayısıyla bu anlayışın geniş toplumsal kesimlere mal olmasıdır.³⁹ Bunun yanı sıra yayımcı bir sanat yapıtının oluşmasında ve doğmasında en önemli unsurlardan birisidir. Çünkü sanatçının ortaya koyduğu eser geniş kitlelere ancak yayımcı sayesinde ulaşabilir. Tıpkı bir doğum gibi, yazarın her şeyini verip oluşturduğu eser, yayımcının elinde hayat bulur.⁴⁰ Dolayısıyla yayımcı eserin varoluşunun ve toplumsallaşmasının en önemli unsurlarından birisidir.

“Basımcılığın temel işlevi işte buradadır. Ama başka görevleri de vardır: Eğretileninin tamamlanması için, ebenin doğum öncesi danışmanı, bebeğin yaşamı ya da ölümü üzerine yargısı (hatta çocuğun düşürülmesi), sağlık uzmanı, eğitimci, terzi, yön verici.... köle satıcısı olması gerekir.”⁴¹

Böylece yayımcı, yazar, eser ve toplum arasında bir köprü görevi üstlenmektedir. Bu bakımdan yayımcı, yazar, eser ve toplum arasındaki dengeyi de iyi kurmalıdır. Aslında yayımcı bir bakıma orkestra şefi gibidir. O, sahnedeki sanatçılarla izleyiciler arasındaki bağı kuran bir organizatördür.

“Yapıt seçimi, yayımcını olsa bir okuyucu kitesini temsil etmesini ve bu okuyucu kitesinin tüketimine en uygun düşen yazıları seçip ayırmasını

³⁹ Ülgener, a.g.e., s. 45

⁴⁰ Kösemihal, a.g.e., s. 28

⁴¹ Escarpit, a.g.e., s. 60

gerektirir. temsil ettiği yazarların önerileriyle okuyucuların arasında yer alan modern yayımcı ayrıca kendini edilgen uzlaştırıcı bir role sınırlamaz. Okuyucu adına yazarlar, yazarlar adına okuyucu üzerine etkili olmaya çalışır; sözün kısası, birbirleri için biçilmiş okuyucu ve yazar edinmeye bakar.”⁴²

Fakat ara yerde duran yani toplumla yazar/eser arasında duran yayımcı yaptığı iş gereği eseri belli amaçlar doğrultusunda ve özellikle de maddi amaçlar doğrultusunda düşünme yolunu seçecektir. İstisnaları olsa da yayımcının eserden amacı, maddi bir karşılık beklemektir. Bu anlamda yayımcının eser tercihi çok kazanmak ve çok satmak üzerine olacaktır. “Yayımcı çok güç bir sorun karşısındadır; o da kitabın basımını düşünürken, tasarladığı okuyucu zümresini nasıl yakalayacağıdır.”⁴³ Dolayısıyla çok satmak da daha fazla insana ulaşmak ve eserin daha çok insanın hoşuna gidecek nitelikte olmasıyla ilgilidir. Hal böyle olunca yayımcı, toplumla, eser/yazar arasında yapacağı tercihi toplum lehine kullanacaktır. Bu yüzden yayımcı, eser ve yazar seçiminde okuyucu toplumunun tercihi yönünde yazarlar bulmaya çalışacaktır. “Görülüyor ki yayımcı gerek yapıt gerek sanatçı seçiminde bir yandan okuyucu zümresini isteklerini, bir yandan da okuyucu zümresini isteklerine cevap verebilecek yazarları göz önünde tutmak zorundadır.”⁴⁴ Bunların dışında;

“Yapıtın diğer özel nitelikleri için hesaba katılması gereken yalnızca kuramsal okuyucu hacmi değildir, ayrıca okuyucunun doğası, işlevsel gereksinimleri ve özellikle de psikolojisi önemlidir... Yayımcı kapağın seçiminde okuyucuyu kitap almaya iten çeşitli “güdülenmeleri” göz önüne almalıdır. Yayımcı için seçimle üretimin birbirinin peşinde geldiği görülüyor. Yayımcı daha ilk başta önerdiği yazarlarla, varsaydığı ya da ortaya çıkaracağı okuyucu kitlesi arasındaki dengeyi teknik olarak dile getirir.”⁴⁵

Böylece yayımcı uyguladığı dağıtım, yöntem ve metotlarıyla bir arkeolog gibi toplumu ve eseri analiz ederek, hem eseri topluma hem de kitleyi esere hazır hale getirir. Eserin yayımcıya ulaşmasıyla doğum gerçekleşmiştir. Fakat bebeğin yürüyüp, hareket etmesi, koşması, gezmesi gerekir ki bu da ancak dağıtımla mümkündür. Bebeğin çok yaşamasıysa onun piyasadaki etkinliğine ve okuyucu kitlesinin beğenisine bağlıdır.

⁴² a.g.e., ss. 65-66

⁴³ Kösemihal, a.g.e., s. 32

⁴⁴ Kösemihal, a.g.e., s. 31

⁴⁵ Escarpit, a.g.e., ss. 68-69

Basım, yayım ve dağıtım unsurlarını bu şekilde anlattıktan sonra bir de bütünü diğer tarafında duran okuyucu kesimine bakmak gerekir. Tıpkı alkışın bir sahne sanatçısını ayakta tutması gibi okuyucu da yazarı ayakta tutar. Ya da şunu söyleyebiliriz ki her yazarın eserinde mutlaka bir okuyucu vardır. Bu okuyucu toplumdan soyutlanmış bir eser bile olsa kendisini yapıtın sahibi yazarda bulabilir.

“Edebiyat devresi yayımcısının kendisi için yapıt yayımladığı kuramsal okuyucunu rolü, yükümlülük altına girilmeden yapılan katılımı sınırlanmaz ve yapıta kendi anlamını verir. Bu okuyucu, aynı zamanda yazarın da ait olduğu ve ona kimi kararları kabul ettirdiği toplumsal bir çerçevedir.”⁴⁶

Bundan dolayı; “Her yazar kendi çevresinde az çok geniş, zaman ve uzam içinde az çok yaygın olası bir okuyucu kitlesinin ağırlığını taşır.”⁴⁷ Bu da şunu gösteriyor ki; yazarın okuyucuyu etkilemesiyle, okuyucu kitlesinin yazarı etkilemesi çift taraflı bir anlam içerir.

Okuyucu kitlesiyle yazar arasındaki ilişki bilimsel olarak da farklı şekillerde ifade edilebilir. Şöyle ki; dilin ve düşüncenin toplumsal bir olgu olduğunu söylemiştik. Aynı şekilde yazı da bu olgunun bir parçasıdır. İnsan yaptığı işe benzer varsayımından yola çıkarsak yahut her bitki yetiştiği toprağın yapısına göre şekil alır ve büyür dersek; tıpkı bunlar gibi yazar da kullandığı yazı malzemesini oluşturan toplumun, dolayısıyla onun oluşturduğu yazının ve düşünün ister istemez bir parçası olacaktır. Buna bir de yazarın varolma, kabul edilme, tanınma, çok satma vb. gibi kişisel istek, arzu ve çıkarlarını da eklersek ve bunların hepsinin de okuyucu kitlesine bir şekilde bağlı olduğunu belirtirsek ortaya şöyle bir tablo çıkar ki, o da; yazarın kitleden bağımsız olarak ya da en azından kitleden etkilenmeden ortaya bir eser koymasının pek mümkün olmadığıdır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki düşünce, dil ve edebiyatın buluşmasının toplumsal ifadesi yaşanan çağın ve toplumun anlatımıdır. Edebiyat, sanatsal bir tür olarak toplumsal iz ve işaretleri taşıyan bir etkinliktir. Bu bakımdan sosyolojik bir anlam içerir ve edebi eserler bu anlamı taşıdıkları sürece toplumun anlaşılması ve analizi için çok değerli bulgu ve belgelerdir.

⁴⁶ a.g.e., s. 101

⁴⁷ a.g.e., s. 101

1. 2. Sosyolojik Açıdan Sosyal Hayat

İçi tam doldurulamayan bir kavram olarak sosyal hayat: En basit ifadesiyle, içinde yaşanılan toplumun sosyal, kültürel, ekonomik ve bütün toplumsal ilişkilerini kapsayan bir yapıdır. Kısaca günlük hayatımızda, sokakta karşılaştığımız insanlara verdiğimiz bir selam, mahalle bakkalından yaptığımız alışveriş sırasında oluşan diyalog, aile içindeki sohbetimiz, iş yerinde arkadaşlarımız ile olan münasebetlerimiz, okulda öğretmen-öğrenci ilişkisi, insanların kendi aralarında şakalaşmaları ve eğlenmeleri özetle sosyolojik vurgu yapılabilecek bütün bir çerçeve, sosyal hayatı oluşturur.

Sosyal hayat kavramını iyice anlayıp, analiz edebilmek için toplumun ne anlama geldiğinin ve sosyolojinin temelini oluşturan ve sosyal yapı içerisinde bulunan “sosyal ilişkiler” kavramının daha iyi anlaşılması gerekmektedir.

1. 2. 1. Sosyal İlişkiler

Sosyal ilişkileri ve onun boyutlarını daha iyi anlayıp değerlendirebilmemiz için kısaca sosyal ilişkilerin cereyan ettiği “toplum”un ne anlama geldiğini belirtmekte fayda vardır. Bu bakımdan toplumla ilgili tanım ve açıklamalara kısaca değineceğiz.

Genel olarak bir sözleşme dahilinde, bir arada yaşayan insanlar bütünü, olarak ifade edebileceğimiz toplumun, tarihsel süreç içerisinde farklı tanımlarla ifade edildiğini görmekteyiz.

“Sosyal varlıklar, yani insanlar, davranışlarını on binlerce şekilde sevk ve kontrol ettikleri bir organizasyonu yaratmak ve yeniden yaratmakla tabiatlarını ifade ederler. Cemiyet’den ibaret olan bu organizasyon, insanları faaliyetlerini hür kılar ve tahdit eder.”⁴⁸

Dolayısıyla bir arada yaşamının zorunluluğu ve gerekliliği toplum ve toplumsal hayatı kaçınılmaz hale getirir. O halde toplum için şunu söyleyebiliriz ki; “Cemiyet, bir muamele ve usuller sistemi, otorite ve karşılıklı yardımlar, birçok

⁴⁸ R. M. Maclver, Charles H. Page, Cemiyet (çev.: Âmiran Kurtkan), İkinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İst., 1971, s. 9

gruplaşma ve bölünmeler, insan davranışının kontrol ve hürriyetleri sistemidir.”⁴⁹ Bir başka deyişle toplum; “Yaşamlarını sürdürmek, birçok temel çıkarlarını gerçekleştirmek için işbirliği yapan, aynı toprak parçası üzerinde birlikte yaşayan ve ortak bir ekini olan insan kümesi.”⁵⁰dir. Yani toplum; “Gayri resmi ilişkilerin ve “ben” duygusunun egemen olduğu, farklılaşma, uzmanlaşma ve işbölümünün geliştiği, sosyal ilişkilerin sözleşmeye göre düzenlendiği, statülerin başarıya göre verildiği sosyal düzen şeklidir.”⁵¹ Tanımların ortak noktaları dikkate alındığında toplum, ilişkiler ağının her türlü etkileşimler sonucu yaşandığı birlikteliğin genel adıdır. Biz ancak sosyal ilişkiler ve onun boyutlarını gözlemleyip bilimsel bir kimlikle adlandırabiliriz.

İnsanlar sosyal varlıklar olarak günlük hayatlarının farklı zamanlarında birçok insanla karşılaşır ve pek çok insanla interaktif bir ilişkiye girer. Bu ilişkilerin türü, zamanı, planlı olup olmaması ve kontrolü farklılıklar gösterebilir. Fakat sonuçta canlı bir organizma olarak insan için bu tür ilişkiler kaçınılmazdır. Gündelik hayatın örgüsü içerisinde insanların birbirleri arasındaki tanımlı veya tanımsız ilişkileri, sosyal ilişkiler olarak ifade edilebilir.

“Toplumun meydana gelmesi için öncelikle belli bir sayıda ferdin bir araya gelmesi, sonra da aralarında kolektif hareket ve düşünce bağının doğması gerekir. Bu faaliyetler, fertlerin ve grupların karşılıklı ilişki kurması demektir.”⁵² Bu karşılıklı ilişkiler, toplumu meydana getiren ve ortak bir bilinç taşıyan fertlerin birbirlerini etkilemeleriyle ortaya çıkar. Birden çok kişi ve grubu ilgilendiren bu tür davranışların oluşmasına sosyal ilişki adı verilir. Sosyal ilişkiler neticesinde insanların birbirlerine yaklaşması, bir takım dostlukların kurulması mümkün olabilir. Aynı zamanda sosyal ilişkiler sonucunda ortaya bir takım sosyal kopmalar ve anlaşmazlıklar da çıkabilir.

“Sosyal ilişki, iki veya daha fazla insanı kendi aralarında karşılıklı olarak sürdürdükleri kısa ve uzun süreli etkileşimlere denir.”⁵³ Görüldüğü üzere sosyal

⁴⁹ a.g.e., s. 9

⁵⁰ Özer Ozankaya, *Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Birinci Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, Toplum Maddesi

⁵¹ Sezgin Kızılcılık, Yaşar Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara, 1994, Toplum Maddesi

⁵² Metin İşçi, *Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme*, Der Yay., İst., 2000, s. 18

⁵³ Kızılcılık, Erjem, a.g.e., Sosyal İlişki Maddesi

ilişkilerin olmadığı bir yerde toplumdaki ve dolayısıyla toplumsal ilişkilerden söz edemeyiz. O halde şunu söyleyebiliriz ki sosyal hayat; bir toplumdaki sosyal ilişkilerin anlamlı olarak yürütülmesi sonucu ortaya çıkan ve karşılıklı sosyolojik etkileşimlere dayanan davranışların ve ilişkilerin tümünü kapsar.

Varlıkları tanıyabilmek öncelikle onları kendi dışındakilerden ayırmakla mümkündür. Bu bakımdan biz şunu biliyoruz ki akıl, düşünme, konuşma, araç yapma, üretme (emek) ve sosyal bir hayata sahip olma bizleri diğer varlıklardan ayıran temel özelliklerdir. Fakat sonuç olarak bütün bu özellikler düşünmenin ve aklın işlevsel hale gelmesi sonucu hayat bulur ve insanı diğer varlıklardan ayıran en temel iki özellik olarak akıl ve düşünce öne çıkar. Dolayısıyla sosyoloji akıllı ve düşünen en az iki insanın karşılıklı ilişkisiyle başlar.⁵⁴ Yani toplumsal hayatın oluşması ve en azından karşılıklı sosyal bir ilişkinin olması kısmen de olsa sosyal hayat kavramının içini doldurur. Fakat bu bize sosyal hayat kavramını bütün olarak vermekte yetersiz kalır.

“Sosyal hayata şekil veren ve toplum hayatını yaşamayı mümkün kılan bazı önemli etmenler vardır. Bu etmenler, toplum yapısını belirleyerek toplumsal yaşantıya belli bir biçim verir. Bu etmenler birbirinden bağımsız değildir. Başka bir deyişle, bu etmenlerin toplum hayatındaki etkileri ortaklaşadır. Yani, toplumsal yaşam, bu etmenlerin ortak ürünüdür.”⁵⁵

Sosyal hayat bu öğelerin etkisi sonucu oluşmuş bileşenlerin izleriyle hayat bulur. Bu etmenleri yani sosyal hayatı oluşturan unsurları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz: Biyolojik unsurlar, coğrafi unsurlar, ekonomik unsurlar ve gruba bağlı olarak oluşan unsurlar.⁵⁶ Bu çerçevede sosyal hayat “her şeyden önce toplu halde yaşayan bireylerin karşılıklı olarak birbirini etkilemesinden, yani bireyler arasında karşılıklı ilişkiler kurulmasından doğar.”⁵⁷ “Sosyal hayatı oluşturan bu ilişkiler de devam ve süreklilik esastır. Zaten sosyal ilişkilerin olmadığı bir ortamda sosyal hayattan da söz edilemez.”⁵⁸

⁵⁴ Zeki Aslantürk, M. Tayfun Amman, *Sosyoloji*, Birinci Basım, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İst., 1999, ss. 19-20

⁵⁵ Hüseyin Öztürk, *Eğitim Sosyolojisi*, Yedinci Basım, Hatiboğlu Yay., Ankara, 1990, s. 66

⁵⁶ a.g.e., s. 66

⁵⁷ Kızılçelik, Erjem, a.g.e., *Sosyal İlişki Maddesi*

⁵⁸ Nihat Nirun ve Diğerleri, *Sosyoloji*, M. E. Bas., İst., 1990. s. 2'den Aktaran: İşçi, a.g.e., s. 18

O halde insan ve dolayısıyla toplumdan bahsediyorsak mutlaka o toplumu oluşturan insanlar arasındaki ilişkilerden de bahsetmeliyiz. İşte bu toplum ve onun içindeki anlamlı ilişkiler örgüsü (bizim sosyal hayat diye adını koyduğumuz) ve karşılıklı etkileşimi gerçekleştiren interaktif olaylar, sosyal yaşam zincirini oluşturur.

1. 3. Roman İncelemesinin Sosyolojik İmkanı

İnsanoğlu hayata adımını attığı ilk andan itibaren kendini ifade etme çabası içine girmiştir. Bu çaba insanoğlunun varoluşunun en büyük göstergelerinden birisi olmuştur. Bu kimi zaman bir haykırıyla dile getirilirken, (Bu istek yankı bulsun bulmasın en azından varlığını hissettirmeye yönelik olmuştur.) kimi zaman bir eyleme dönüşerek öz benliği ile var olduğunun farkına varılmasını istemiştir. Hatta bu eylemler bazı zamanlar kendini ifade etmenin de dışına taşarak başkalarına ve çevreye zarar verecek boyutlara ulaşmıştır. Kimi zamansa bu varoluş problemi kendini çizgilerde resimlerde göstermiştir. İster ilkel isterse modern olsun insanın aidiyetinin farkında olunulmasını istemesi gibi vazgeçilmez bir arzusu vardır. Bu arzu yukarıdaki gibi doğal yöntemlerle ifade edilebileceği gibi sanat ve estetik çerçevesinde de daha kuvvetli bir şekilde ifade edilebilir.

Edebiyat geleneğini tarihin bilinmeyen derinliklerine ve sözün ilk hayat bulduğu güne kadar geriye götürebiliriz. Fakat bizim bu bölümde anlatmak ve kanıtlamak istediklerimiz, yazının hayatımızın bir parçası haline geldiği ve toplumsal yaşantımızı bir şekilde anlattığı dönemden itibaren ve tezimizin sınırları dahilinde olacaktır.

Yazının icadından önce insan iletişimi ve davranışlarının ifadesi daha çok sözel bir şekilde dile getiriliyordu. İnsan sosyal bir varlıktır. Ve varoluşunda getirdiği özellikler dolayısıyla kendisini anlatmak ve dışa vurmak istemektedir. Çünkü;

“Düşünen bir yaratıktır insanoğlu. Düşüncenin bireysellikten sıyrılıp toplumsal bir boyut kazanması deyimlenmesine, söze dönüştürülmesine bağlıdır. Söze dönüşmeyen düşünce, düşünce sayılamaz bir bakıma. Çünkü düşünceyi söze dönüştürmek kavramlar arasında bağlantı kurarak biçimlendirmek demektir. Ancak kalıcı değildir söz. Söylenmesiyle, dışa vurulmasıyla birlikte yitip gider. Belli belirsiz bir iz bırakır kafalarda,

belleklerde. Bu izi belirleme, kolaylaştırma olanağı da yoktur. Dinlediğimiz, anlamadığımız bir konuşmada konuşmacıyı geri dönmeye, söylediklerini bir kez daha yinelemeye zorlayamayız çoğu zaman.”⁵⁹

Fakat buna rağmen tıpkı sözün uçması deyişinde olduğu gibi sözün bir duyguyu, bir anlatıyı yayma gücü sınırlıdır. Aynı zamanda sözün kapsamı yakın çevremize kadardır. Ondan ötesine yayılması ve taşınması mümkün olsa da ilk ağızdan çıkmaması sebebiyle yani bir aktarım olmasından dolayı orijinalliğini koruyamama tehlikesi mevcuttur. Dolayısıyla kişisel düşüncelerimizin yayılması ve anlatmak istediklerimizin ulaşacağı mekan çevremizle sınırlıdır. Bu bakımdan insana ve topluma düşünceyi kalıcı hale getirecek yazı gibi bir araç gerekmektedir.

Tıpkı söz gibi yazının da ilk dakikaları hakkında kesin bilgi ve bulgularımız mevcut değildir. Fakat bildiğimiz bir şey vardır ki o da insan hayatının edebiyatla ifade edildiğidir. Edebiyat da asıl anlamını yazının icadında bulmuştur. Ve böylece dil, kendini daha iyi ifade etmeye, sözün savurganlığı yerini yavaş yavaş rolünü yazının kalıcılığına doğru terk etmeye başlamıştır.

“Tarihçiler, yazının bulunuşunu insan soyunun gelişiminde önemli bir dönemeç olarak adlandırır. İnsanlığın ortak kültüründe, yaratım ve birikiminde başlı başına bir etken sayarlar yazının bulunuşunu. Doğrudur da. Uygarlığın büyük bir bölümünü oluşturan düşünce ve sanat ürünlerin doğuşunda olsun, yaygınlaşmasında olsun başta gelen araçlardan biri olmuştur yazı.”⁶⁰

Böylece yazı, düşüncenin korunması, birikmesi, yayılması ve geniş kitlelerce daha rahat olarak ifade edilmesine katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda yazı, düşünceyi kalıcı kılar ve anlatmak istediklerimizi muhafaza ederek çok geniş kitlelere yayar. Böylece yazı hem geniş kitlelerin iletişimini sağlar hem de duygu ve düşünce alışverişini ve akışını kolaylaştırır. İnsan soyunun gelişimi ve insanın tarihsel seyri ele alındığında yazının önemi ve yeri çok daha iyi anlaşılır.⁶¹Bizim için asıl önemli olan toplumsallaşma ile beraber yani sosyolojik bir toplumsal yapının oluşumu ile birlikte ortaya çıkan ve farklı bir yazın türü olan “roman”lardır. Çünkü romanlar ortaya

⁵⁹ Emin Özdemir, *Yazı ve Yazınsal Türler*, Birinci Basım, Varlık Yay., İst., 1983, s. 9

⁶⁰ a.g.e., s. 9

⁶¹ a.g.e., s. 10

çıktıkları andan itibaren o dönemin siyasal, kültürel, sosyal, vb. özelliklerini taşımaktadırlar.

Romanın ortaya çıkışı konusunda ileriye sürülen görüşler farklılıklar taşımaktadır. Fakat buna rağmen romanın gerçek anlamda ortaya çıkışı burjuva toplumunun gelişmeye başladığı on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıldır. Bir çift gerektirme olarak şunu söyleyebiliriz ki romanların ortaya çıkmasında romanları oluşturan unsurların çok büyük katkısı vardır. Şöyle ki, romanlar burjuvazinin ortaya çıkışı, büyük ekonomik ve siyasi buhranlar, sınıfsal ayrışmalar ve sosyal problemlerle birlikte hayat bulmuştur. Dolayısıyla doğuşunu kendi içindeki ürünlere borçludur.

Sosyolojik bir değerlendirme olarak romanların sosyal analizlerde en geçerli belgelerden birisi olduğunu söylememiz hem sosyal gerçeklik alanın ifade etmesi hem de tezimizin dayanağını oluşturması bakımından önemlidir. Bu bakımdan roman ve roman kavramının detaylı bir şekilde ortaya konulması romanın ne şekilde sosyolojik analizlere yardımcı olduğu konusunda önemli ipuçları vermesi açısından değerlidir.

1. 4. Roman Nedir?

Bir yazın türü olarak roman da diğer edebi türler gibi üzerinde konsensüsle uzlaşmış bir tanıma sahip değildir. Fakat buna rağmen romanın, edebiyatın bir türü olarak etkinliği yadsınamaz bir gerçektir. Diğer edebi türler arasında roman, ilk bakışta kolay okunabilecek ve yazılabilecek bir şekilde görülse de sanıldığı kadar kolay etkinleştirilecek bir edebi tür değildir. Roman, hem yazar hem de okuyucu için zor bir uğraştır. Çünkü; romanın geniş kurgusunu, özünü ve olayların birbirleriyle olan ilişkisini, olayları birbirinden koparmadan ifade etmek ve birleştirmek, gerçekten ustalık isteyen bir iştir, ayrı bir yaratıcılık gerektirir. Zaten roman sanatının da gerçek inceliği buradadır.⁶²

⁶² Parlatur ve Diğerleri, a.g.e., s. xi

Romanın edebiyatın içinde bir tür oluşu onun literatüre girmesi anlamına gelir. Bu da bize roman için teknik bir tanım yapma olanağı verir. Büyük Larousse'da "Halk dili; Romalılar gibi"⁶³ arkaik anlamlara gelen Latin kökenli Fransızca bir kelime olan roman, Türk Dil Kurumu sözlüğünde; "İnsanın veya çevrenin karakterlerini, göreneklerini inceleyen, serüvenlerini anlatan, duygu ve tutkularını çözümleyen, sembolik veya gerçek olaylara dayanan uzun edebiyat türü"⁶⁴ olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, bütün tanımların eksik kalışı gibi, tamamen kapsayıcı olmasa da romanın ne olabileceği konusunda bize ipuçları vermektedir. Bu tanıma göre roman, insanı, çevresini ve onları kuşatan çevreyi, yani sosyal yapıyı ve bileşenlerini, gerçekçi bir dille çözümleyen bir edebi türdür.

Bir başka ifade de ise roman; insan hayatında olan veya olabilecek olayları yer ve zaman belirterek anlatan uzun yazılardır, diyen yazar, romanın aynı zamanda kişiye yeni ufuklar açacağını ve okuduğu eserlerdeki insanların tecrübelerinden büyük ölçüde faydalanacağını da belirtmiştir.⁶⁵ Bu boyutuyla romanın sosyal bir iletişim aracı olduğunu ve toplumsal yaşamın ortak etkileşimlerini içinde barındırıp yaygınlaştırdığını söyleyebiliriz.

Romancı hayattan aldığı hammaddeyi kendi zihinsel yapısı içerisinde harmanlayarak yazınsal bir ürün haline getirir. Fakat bir roman, büsbütün gerçekliğin birebir kopyası değildir. Evet, roman kaynağını gerçeklikten alır fakat bu hasat gelişigüzel bir şekilde yapılmaz. Romanın anlatı biçiminin de belli bir düzeni ve yörüngesi vardır.

Roman kavramı günümüzdeki anlamını kazanmadan önce olay ve olgulardan kopuk bir halde bulunuyordu. O çağlarda bir romanın iyi bir roman olması için bol miktarda referansa sahip olması gerekiyordu. Epigraf ve referansların yoğunluğuna süslemeleri de eklediğimizde karşımıza hayattan kopuk, yalnızca şekle ve dile önem veren soyut bir eser çıkar. Bu bağlamda Zeki Coşkun'un tespitleri özellikle bu noktayı çok iyi aydınlatıyor. O, Cervantes'i konu alan yazısında epigraf tutkusunun

⁶³ Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Cilt 19, Milliyet Gazetesi Yay., Cilt 19, s. 9889

⁶⁴ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1988, Roman Maddesi

⁶⁵ Seyit Kemal Karaalioglu, Türk Romanları, İkinci Basım, İnkılap Kitabevi, İst., 1989, s. 9

Cervantes'i düşündürdüğünü, bundan dolayı da epigrafsız bir romanın değersiz olacağını anlatır. Çünkü; "Don Kişot" açıklamalardan, dipnotlardan mahrum bir eserdir. Bu yüzden Cervantes bu eseri yayınlamaktan çekinir. Fakat sonuçta Cervantes epigraflardan, gereksiz alıntı ve bilgilerden yoksun kitabını yayınlar. Çekinerek ve korkarak yayınladığı bu kitap günümüz romanları için ilk basamaklardan birisi olur. Cervantes'in "Don Kişot"u bu anlamda bir ilktir.⁶⁶

Detaylarına girmemekle beraber romandaki öğelere de burada yer vermek istiyoruz. Edebi bir yazın türü olarak romandan bahsedebilmek için edebiyat ürününün kesinlikle bir olay ve olgu ağıyla donatılmış olması gerekir. Olay ve olgudan kastedilen insanın doğal ve toplumsal çevresiyle olan savaşıdır. Çünkü insan yalnızca o doğal ve toplumsal çevre içerisinde anlam kazanır. Bundan dolayı, olay ve olgu bir hareket içerseler de yalnızca fiziksel hareketlerle sınırlı değildir.⁶⁷ Çünkü "Gerçekte her olay ve olgunun eyleme dönüşmüş istekler, tutkular, özlemler, düşler, saplantılar... olduğunu unutmamız gerekir. Şunu da söyleyebiliriz bunlar, salt olan şeyler değil, olabilen şeylerdir de."⁶⁸

Olay ve olgudan anlaşılması gereken, içinde yaşanan hayat ve o hayatı oluşturan unsurların karşılıklı etkileşimidir. Yani roman, gündelik hayatın ampirik verilerle kurgulanmasıdır. Dolayısıyla romandaki olay ve olgular nesnel gerçekliklere dayanırlar.

Romanı oluşturan bir başka öge de tip ve karakterdir. "Romanda ele alınan kişiler, çoklukla, geniş bir zaman çerçevesi için, hayatlarının baştan sona kadar akışıyla izlenir."⁶⁹ Yani romandaki karakter/roman kahramanı, hayat bulduğu ortamı zaman, mekan, sosyo-ekonomik ve siyasi olarak bütün yönleriyle ayrıntısıyla ifade edilir. Romanlarda "Kişilerin karakterlerinin her yönü üzerinde durulur; her şey ayrıntılarıyla anlatılır."⁷⁰ Bundan dolayıdır ki romanlar ele aldığı unsurları bütün gerçekliği ve çıplaklığıyla ifade ederler. Hayatın bu derece açık olarak ifade edilmesi, karanlık kalan

⁶⁶ Zeki Coşkun, "1999 Şiir, Öykü, Roman Değerlendirmeleri", E Dergisi (Ocak 2000), S. 10, s. 31

⁶⁷ Özdemir, a.g.e., s. 206

⁶⁸ a.g.e., s. 206

⁶⁹ Cevdet Kudret, Örneklerle Edebiyat Bilgileri-2, İnkılap Kitabevi, İst., 2003, s. 253

⁷⁰ a.g.e., s. 253

olayların yüzüne ışık tutulması sorun yaratır. Hatta bu yüzden natüralizmin aşırı doğallığı eleştiri konusu olur. Çünkü bu doğallık ve açıklık bazılarını hem ahlaken hem de siyasi olarak rahatsız eder.

İster olan, isterse olabilecek olaylar üzerine kurulmuş olsun roman, çıkışı itibariyle toplumsal kaynaklıdır. Roman, insanın dışında ve insandan bağımsız olarak düşünülemez. Yalnızca kurgusunu, yani alt yapısını, toplumdan alan öğeler, düş gücüyle desteklenir. Bu bakımdan ortaya konan eserdeki en belirgin obje de insan ve onun toplumsal unsurlarınca oluşturulan karakteri olacaktır. Fakat yine de istisnai de olsa insansız romanlarda söz konusudur. “İnsansız roman düşünülemez. Ancak kimi romanlarda insan ögesiyle birlikte hayvanlarında romana girdiği görülmektedir.” Böyle olmasına rağmen yine de anlatılmak istenen hayvanlar aracılığıyla insan yaşantısıdır.⁷¹ Zaten romanda az da olsa bu tür yollara baş vurmak gerçekçilikten kaçmak için değil de yaşanan ağır ortamların baskısından sıyrılmak içindir. Bu yüzden ki romanda az da olsa hayvanlar ve değişik unsurlar, olduğundan farklı anlamlar kazanarak yer alırlar.

Bununla beraber bir romanda bulunması gereken bir başka öge de içerik ve düşünsel boyuttur. Bundan da kastedilen, romanın kendi içinde bir bütünlük arz etmesi olay ve olguların belli bir hat üzerinde sürüp gitmesidir. Yer ve zaman öğeleri de romanın önemli öğelerindedir. Romanın konusu, olay ve olgunun yapısı ne olursa olsun roman mutlaka bir zaman ve mekan dilimi içinde geçer. Bir diğer öge ise, romandaki anlatım ve anlatıcıdır. Romandaki anlatım, romanın yapısına uygun olarak geniş ve uzuncadır. Sık sık detaya ve ayrıntılı betimlemelere yer verilir. Romandaki anlatım öğelerinin soluğu geniş ve zengindir.⁷² Romandaki anlatıcı ise, tıpkı anlatımın genişliğinde olduğu gibi, anlatmak istediği konuda çok geniş bir özgürlüğe sahiptir. Bu anlamda anlatıcının, yani romancının, yapısını ve kişisel özelliklerini de analiz etmekte fayda vardır. Buna göre romancı; içinde yaşadığı zamanın ve yerin olaylarına kaygısız ve kayıtsız kalamaz. Bu bakımdan romancının belli başlı görevleri ve işlevleri vardır. Her şeyden önce romancı kişilik sahibi olmalı ve sınırlarını bilmelidir. Bir üslup sahibi olmalı ve hayatta topladığı malzemeyi iyi analiz etmelidir.⁷³ Romancı ancak bu

⁷¹ Özdemir, a.g.e., s. 209

⁷² a.g.e., s. 221

⁷³ Karaaliğlu, Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü, Romancı Maddesi

analizler sonucu toplumla sağlıklı ilişkiler kurabilir, kişinin ve toplumun düşüncelerini yansıtabilir. Bu bağlamda romancı, toplumla ve insanlarla bu ilişkileri kurduğu sürece iyi bir sanatçı olabilir.⁷⁴ Dolayısıyla romancı, içinde yaşadığı zamana yabancı olamaz. Romancı ancak böylece roman anlamında ortaya bir şeyler getirir ve bir şeyler yaratabilir. Bu yaratım; “Madde dünyasında bir fikri ya da amacı gerçekleştirmenin bir yoludur; bir nesneleştirme sürecidir.”⁷⁵ Bu çerçevede roman, romancı ve realite ilişkisini en iyi çizenlerden biri de Tanpınar’dır. Ona göre; romancı içinde yaşadığı hayata yabancı olmamalı, o hayatı paylaşmalı ve o hayatın içinde olmalıdır. Renk renk, desen desen hayatı dokumalıdır romancı... Üstelik bu işi yaparken kendine ayna tutmalı ve eksikliklerini de görmelidir. Ve insan, Tanpınar’a göre gerçekleri ve o gerçeklerin altında yatan problemleri iyice anlamalıdır. Aksi takdirde “memleketin edebiyatı” yapılamaz... Dolayısıyla yazar içinde yaşadığı sorunlara bütün boyutlarıyla eğilmeli ve onu bütün gerçekliğiyle anlamaya çalışmalıdır. Yazar ancak bu şekilde içinde yaşadığı toplumun dinamiklerini bulabilir ve ancak böylece o hayata yabancılaşmaktan kurtulabilir. Bu bakımdan yazar, içinde yaşadığı tabiat gibi hayatla da barışık olmalı ve onun keyfine varmalıdır. “Bu da, bu cemiyetin insanına güvenmekle olur. Onu yabancı adeselerin tuttuğu ışıklar altında görmekle, yahut hiç realitesine bakmadan sadece zihnin bir mahsûlü gibi yaratmakla hiçbir şey elde edilemez.”⁷⁶ Benzeri bir şekilde Schiller de, sanatçının çağının evladı olduğunu söyler.⁷⁷ Buradan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki romancı, diğer insanlarla aynı çağda yaşadığı için, o çağın düzenini belirleyen koşulların, herkes kadar etkisi altındadır. Dolayısıyla bir takım değerlere bağlıdır ve bu değerlerden de sorumludur.⁷⁸

Görüldüğü üzere, bir romancının iyi bir eser vermesi ve iyi bir romancı olması için kendisini hayallerden kurtarması, içinde bulunduğu hayatın insanını iyi tanınması ve bulunduğu toplumun şartlarını ve realitesini bilmesi gerekmektedir. Ayrıca Foucault’un ifadesiyle, yazarın dil açısından ifadelerinin, ifade edilen şeye uygunluğu

⁷⁴ Samim Kocagöz, *Roman ve Yazarlık Onuru*, Çağdaş Yay., İst., 1983, s. 9

⁷⁵ Mihail Lifşits, *Marx’ın Sanat Felsefesi* (çev. Murat Belge), Birinci Baskı, Kuzey Yay., Ankara, 1984, s. 84

⁷⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, “Hayat Karşısında Romancı”, Birinci Basım, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul, 1969, ss. 44-45

⁷⁷ Friedrich Schiller, *İnsanın Estetik Eğitimi Üzerine Bir Dizi Mektup* (çev.:Gürsel Aytaç), Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 39

⁷⁸ Türk Dili, Sayı: 154’den aktaran Özdemir, a.g.e., s. 225

konusuna yani “cümleyle onun anlamı arasındaki ilişkinin...”⁷⁹ çakışıp çakışmayacağına da dikkat etmesi gerekmektedir. Bu anlamda Lukacs’ın ifadesiyle; eğer yazar gerçekçi olduğunu ifade ediyorsa, her şeyi olduğu gibi kavramayla karşı karşıya kalacaktır. Böylece gerçeğin nesnel bütünlüğü yazar için büyük bir önem taşıyacaktır. Bu bakımdan ele aldığı fenomenlerin toplumsal bütünlük içerisinde neye karşılık geldiğini bilmesi gerekmektedir.⁸⁰ Bundan dolayı yazar, yaşadığı anın içinde olmalı ve o hayatı, canlı unsurlarıyla paylaşmalıdır. Ancak bu şekilde yazarın fenomenlerle kurduğu ilişki gerçekçi bir karşılık bulabilir ve yazar ancak bu şekilde bir romancı ve dolayısıyla toplum kuramcısı olabilir. Aksi takdirde, söyledikleri havada kalan efsane ve masal üreten bir hayal kahramancısından başka bir şey olmaz. Bu bakımdan yapılan işin de gerçeklikle ve dolayısıyla romanla uzaktan yakından bir bağı kurulamaz.

Kavram olarak tarif ettiğimiz romanın anlaşıldığı kanaatindeyiz. Peki roman hangi tarihsel süreçlerden geçip, hangi toplumsal koşullar sonucu ortaya çıkmıştır? Bir sonraki başlıkta bu soruların cevabını arayıp romanın ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimiyle ilgili açıklamaları ele alacağız.

1. 5. Romanın Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi

Bütün diğer edebi türler gibi roman da belli bir süreç sonunda oluşarak ve olgunlaşarak ortaya çıkmıştır. Genel olarak yapılan roman tariflerinde romanı diğer edebi türlerden ve özellikle de hikayeden ayıran en önemli özelliğin uzunluğu olduğu ifade edilir. Bunun gibi romanı diğer edebi türlerden farklı kılan başka özellikler de sayılabilir. Fakat bizce asıl önemli olan romanın ortaya çıktığı çağ, o çağın genel toplumsal anlayışı ve bu toplumsal anlayışın oluşturduğu insan tipinin bu şekilde bir edebi türe imza atmasıdır. Bu nedenle çağ ve insan, toplumsal yapı ve romancı arasında direk bir ilişki bulunmaktadır. Bundan dolayı toplum ve onun etkileneni olan bir ürün olarak romandan bahsedebiliriz.

⁷⁹ Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi* (çev.: Veli Urhan), Birinci Basım, Birey Yay., İst., 1999, s. 115

⁸⁰ Gyorgy Lukacs, *Birey ve Toplum* (çev.: Veysel Atayman), Günebakan Yay., İst., 1978, s. 40

“Roman; olayları anlamak, anlatmak ihtiyacından doğmuştur. Bir hayatla, bir hayatın ana olayları romanın temel konuları arasındadır. Sanatçının bilgi, görgü ve duygusu yazdığı romanın özelliği üzerinde derin etkiler bırakır.”⁸¹ Her ne kadar belli bir tarih dilimi içerisinde ortaya çıktığı ifade edilse de pek çok edebi tür gibi romanın da izlediği tarihsel bir yol vardır. Cemil Meriç’in ifadesiyle, roman kaynağını Yunan’dan, Helenistik ve Roma döneminden almış, fakat, ancak 19. yüzyılda olgunlaşabilmiş bir edebi türdür.⁸² Fethi Naci’ye göre ise roman, kaynağını eski çağ ve Rönesans Edebiyatı’ndan alır. Fakat ona asıl gücünü veren burjuva döneminin toplumsal ve ekonomik yapısıdır. Bundan dolayı roman kendinden önceki eski çağ düz yazısı, Doğu masalları ve şövalye edebiyatıyla karıştırılmamalıdır. Her ne kadar bu türler romana kaynaklık etseler de Naci’ye göre roman bunlardan bambaşka bir şeydir.⁸³ Gene de bu zamandan kalan bazı eserleri ilk roman adayları olarak sıralayabiliriz.

“ Çağdaş romana benzeyen Japonya’da Mazuraki’nin “Gencei”si.

1- Sevda: Boccacio, Décameron

2- Aşk: Gencei

3- Fantastik roman

18. yüzyılda İngiliz romanı: Robinson, Richardson, Fielding, I. Jones, Smolett, Stern.”⁸⁴

Yukarıdaki yazarlar ve eserler romanın tarihsel geçmişini kısaca özetlerler. Fakat ne kadar öncü olsalar da modern roman ve onun insan tipini karşılamazlar. Çünkü; roman tarihi çok eskilere dayanır. Fakat bugünkü anlamını kazanması için bir takım tarihsel süreçleri geçmesi ve bu tarihsel süreçlerdeki çatışmaları açıklayabilmesi gerekir. Roman ancak insanı ve toplumu bu tarihsel süreç içerisinde ele alarak bir yere gelebilmiştir. “Miladın II. yüzyılıyla VI. yüzyılı arasındaki Yunan romanı bir serüven romanıdır, ama bu serüvende zaman, efsane evereninin zamanından kurtulmakla birlikte, henüz başlı başına bir birim olarak ele alınan bireyin zamansal derinliğini inememiştir.”⁸⁵

Yukarıda da işaret edildiği gibi romanvari yazı türlerine eski Yunan’da bile rastlanılmaktadır. Fakat bunlar efsanelerden çok kolay kurtulamayan, ayakları yere

⁸¹ Karaalioglu, Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü, Roman Maddesi

⁸² Cemil Meriç, Sosyoloji Notları ve Konferanslar, Birinci Basım, İletişim Yay., İst., 1993, s. 337

⁸³ Naci, a.g.e., s. 7

⁸⁴ Meriç, Sosyoloji Notları ve Konferanslar, s. 337

⁸⁵ Büyük Larousse, Cilt 19, s. 9889

basmayan yazınlardır. Buna rağmen ilk çağdan beri roman örneklerine rastlanılmakta ve değişik zamanlarda bu yazın türlerine örnekler verilmektedir. 18. yüzyıla gelindiğinde romanlar yavaş yavaş olgunlaşmaya başlamaktadır. Meriç'in ifadesiyle "Roman henüz imkanlarını yoklamaktadır."⁸⁶ Yani bebek, kundaktan çıkıp emeklemek istemektedir.

İngiltere'de W. Scott, tarihi romanlarla ününe ün katmaktadır. Balzac ise cinayet romanlarıyla haşır neşirdir. Fakat daha sonra geçmişi değil, içinde yaşadığı toplumu anlatır. Kralcılarla ihtilalciler arasındaki olayları resmeder. Ve bu ilişki ağının anlatımı Balzac'ın, romanın hayatında yeni bir sayfa açmasına yol çar. Balzac, böylece sosyolojiyi kısmen de olsa romanlarına taşımıştır. Fakat o tarihte sosyoloji henüz beşikte sallanmaktadır. Daha sonraki süreçte Balzac, bütün cepheleriyle yaşadığı toplumu romanlarına taşımıştır. Bu sırada çağdaşı Stendhal ise yazılarında insana ulaşmıştır. Sonra Flaubert romanın sınırlarını belirlemiştir.⁸⁷ Bu dönem yani on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın ilk yarısı romanın altın çağını oluşturur. Çünkü o dönem romanı insanı ve toplumu bütün yönleriyle ele alan ve anlatan bir türdür. Fakat günümüze yaklaştıkça işler değişir. Gelineen noktada ise;

"Modern ve çağdaş biçimiyle roman türü, geçmişi yorumlarken her romanı anlatımı basmakalıplığını vurgularken ya da çatışkının her iki terimine karşı çıkarak yarı fantazmalarla beslenen oyunsu bir anlatıya yönelirken hep bu çatışkiyle beslenmiştir. Bu bakımdan roman her iki anlamda da dayanaktan yoksun kalmış oluyor: Toplumsal yapı artık tarihi modelleştirmenin bir yolu olmadığına göre coğrafi dayanaktan ve olabirliğini kendi dışından bir şeye borçlu olmadığı içinde herhangi bir belirli verinin sağlayacağı dayanaktan. Yazıda herhangi bir geçerlilik ve doğrulanma kaygısını kalmaması yeni dayanakların aranmasına ister istemez yol açacaktır."⁸⁸

Böyle bir arayış, yani olgulardan kopuş, romancıyı yapı dışına itecek ve gerçekleri başka yönlerde aramaya ve başka şekillerde izah etmeye zorlayacaktır. Bu zoraki durumun bir sebebi de teknoloji ve ilerleyen bilimsel çalışmalardır. Çünkü bu bilimsel çalışmalar, toplumsal ilişkileri ve yapıyı kategorileştirip, istatistiksel veriler olarak ifade etmiştir. Bu şekilde bilimsel olarak yapılan toplumsal analizler insan zihnindeki betimleme yeteneğini, olgulardan uzaklaştırmıştır. Böylece tıpkı eski çağ

⁸⁶ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, s. 337

⁸⁷ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, ss. 337-338

⁸⁸ *Büyük Larousse*, Cilt 19, s. 9890

edebiyatında olduğu gibi bu kopuş romancıyı ve romanı efsaneler ve fantezilere sürükleyecektir. Aynen günümüzde ağırlığını kazanan bilim-kurgu romanlarında olduğu gibi... Böylece Cemil Meriç'in ifadesiyle; "İnsan ilimleri geliştikçe romana söyleyecek söz kalmamıştır. İnsan ilmî olarak incelenmiştir. Roman edebiyat türü olarak inkişâfının sonuna gelmiştir."⁸⁹ Fethi Naci de bu durumu; "Toplumsal bunalımın bir parçası olarak yazınsal bunalım."⁹⁰ diye dile getirmektedir.

Bu görüşler, kısmen de olsa romanın geldiği noktayı göstermekle beraber doğaldır ki genel-geçer birer yasa niteliğinde değildir. Burada bizim bilmemiz gereken romanın alt yapısını, yani temel çıkış noktasını olay ve olguların oluşturduğudur. Yine unutmamamız gerekir ki bu olay ve olgular romancının kişisel hayatını ve karakterini belirler. Ve romancı mutlaka romana kendinden bir şeyler katar. Yani yaşadığı şartlardan kendisini soyutlayamaz. Netice itibariyle "Gerçek roman, yani on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın romanı, ancak, bir burjuva yaşam biçiminin yetesiye açık seçiklikle belirmesiyle ortaya çıkmıştır."⁹¹ Bu anlamda Alain Robbe-Grillet, doğal romanı anlatırken, onun temsil ettiği gerçekliği bozmadan ve parçalamadan anlatmaya çalıştığını, buna bağlı olarak da roman kahramanlarını da tarihsel ve toplumsal bütünlük içinde ifade etmeye çaba gösterdiğini belirtir.⁹² Dolayısıyla roman kahramanlarını ve anlatımını tarihle ve toplumla bütünleştiren bir türdür.

Bu da bize gösteriyor ki roman bir yerde yeni bir sınıfın ortaya çıkmasıyla yani yaşam tarzını farklılaşmasıyla beraber gerçek kimliğine kavuşup hayatımıza girmiştir. Bu bakımdan farklılaşma ve sınıf kavramları bizim için önemli hale gelmektedir. Aşağıdaki bölümde roman kavramı ve edebi bir tür olarak romanın sınıflarla olan ilişkisi üzerinde duracağız.

⁸⁹ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, a.g.e., s. 339

⁹⁰ Zeki Coşkun, "Edebiyat Gücünü Neden Yitirdi?", *Radikal Gazetesi Kitap Eki*, 28 Haziran 2002, s. 6

⁹¹ Naci, a.g.e., s. 7

⁹² Alain Robbe-Grillet, *Yeni Roman* (çev.: Asım Bezirci), İkinci Basım, Ara Yayıncılık, İst., 1989, s. 20

1. 6. Romanda Tipoloji, Karakter ve Sosyal Gerçeklikleri

Romanın içeriğini oluşturan ya da bir başka ifadeyle romanın kaynağı olan, romanın üzerinde kurulmuş olduğu sosyal gerçeklikler ve o gerçeklikleri edebi türe ve okuyucuya taşıyan, daha doğrusu gerçekliği resmeden ve toplumsal açıdan anlamlı hale getiren roman kahramanı, hem romanın modern anlam taşıması hem de yazılan eserin sosyolojik içerik kazanması için önemlidir. Bu bakımdan edebi ve sosyal gerçekliklerin taşıyıcısı olarak hem kahramanın hem de sosyal realitenin bilinmesi ve iyi anlaşılması gerekmektedir.

1. 6. 1. Romanda Tipoloji

Bir araştırmayı veyahut herhangi bir kurgulamayı, o şeyi üzerine bina edeceğimiz bir toplumsal varlıkla -yani insanla- ifade etmek istediğimizde karşımıza bir takım güçlükler çıkacaktır. Çünkü toplumu oluşturan her fert pek çok bakımdan bir diğerinden farklılıklar göstermektedir. Eğer biz toplumsal yapı içindeki farklı özellikler taşıyan bu bireylerden birini seçersek, varmak istediğimiz nokta, olgulardan ve sosyal gerçekliklerden kopuk ve uzak olacaktır. Bu nedenle bir araştırma yaparken, yahut bir olay ve olguyu ifade etmeye kalkarken seçeceğimiz örneklerin temsil gücünün yüksek olması gerekir. Bu da ancak bir ferdin özelliklerini değil, bir çok ferdin özelliğini taşıyacak bir kişiliğin ortaya çıkmasıyla mümkün olabilir. Bundan dolayı biz anlatmak, araştırmak ve açıklamak istediklerimizi örnekleyecek, temsil gücü olan, genel ortak özelliklere sahip, nesnel bir birey oluşturma çabasına gireriz. Yani bir tipe ihtiyacımız vardır. Bu anlamda tip; “Aynı cinsten bütün varlıkların veya nesnelere temel özelliklerini büyük ölçüde kendine toplayan örnek”⁹³ tir. Başka bir tanımda ise tip; “Bir türün temel özelliklerini kendinde toplayan kalıplaşmış örnek”⁹⁴ ya da “Varlıkları ya da nesnelere sınıflandırmada, benzer varlıklardan ya da nesnelere ayırmakta ölçüt olarak kullanılan kategori, tür, cins, çeşit”⁹⁵ olarak tanımlanır. Tipler edebiyat geleneği içerisinde ise somut kişilikleri olmayan varlıklardır. Sembolik kişiliklere karşılık

⁹³ Türkçe Sözlük, a.g.e., Tip Maddesi

⁹⁴ Büyük Larousse, Cilt 22, s. 11546

⁹⁵ a.g.e., s. 11546

gelirler. Romanda ise bir takım kahramanların; örneğin tutkunun, kusurun temsilcisi olarak gösterilirler.⁹⁶

Sosyolojik anlamda ise tip toplumsal olayları çözümlenmekte kullanılan bir imgedir. Ve bu tipolojiler kullanılarak olaylar karakterize edilmeye çalışılır. Bu anlamda tipi idealize edilmiş, ayırıcı özellikleri bulunan, soyut şablon olarak tanımlayabiliriz.⁹⁷ Tipoloji veya bir diğer adıyla “Taksonomi bir sınıflandırmadır. Toplumsal fenomenleri sınıflandırmak onları açıklamak demek değildir.”⁹⁸ Yapılan tipolojiler varolan olguları resmeder. Bunun ötesinde o tipolojinin nedenine ve niçinine değinilmez. Toplumsal olayların betimlenmesi ve tarihsel çizgide anlatılması anlamında, sosyolojik bir yöntem olarak toplumbiliminde, Max Weber’in “ideal tip” kavramı önemli bir kavramdır. Aynı zamandan ideal tip anlayışı Weber’in tarih ve sosyoloji, görüşlerinin de birbirine yaklaştığı bir ifadedir. Buna göre;

“İdeal tip anlayışı Weber’ci düşüncenin bir çok eğiliminin sonuçlanma noktasında bulunur. İdeal tip anlama kavramına bağlıdır, çünkü her ideal tip ya tarihsel bir bütüne ya da olayların ardarda gelişine özgü anlaşılır ilişkilerin örgütlenmesidir. Öte yandan ideal tip, toplumun ve çağdaş bilimin ayırt edici niteliğine, yani akılcılaştırma sürecine bağlıdır. Bütün bilimsel disiplinlerin özelliği olan ideal tiplerin kurulması, iç akılcılığını açığa çıkararak, hatta belki de bu akılcılığı yarı belirsiz bir konudan hareketle kurarak konuyu anlaşılır bir hale getirmenin çabasının bir anlatımıdır. Son olarak, ideal tip nedenselliğin analitik ve kısmi anlayışına da bağlıdır. Gerçekten ideal tip tarihsel özgünlükleri ve tarihsel bütünlükleri kavrama olanağı verir. Ama ideal tip genel bir bütünün kısmi kavranışıdır. Toplumu görünürde bir bütün olarak kapsadığında bile kısmi niteliğini her nedense ilişkide korur.”⁹⁹

Yalnız şunu belirtmek gerekir ki Max Weber’in bir yöntem olarak kullandığı “ideal tip” kavramıyla edebiyat terimi olarak kullanılan “tip” birbirine karıştırılmamalıdır. Çünkü günlük hayatta ve edebiyatta kullanılan “tip” ortalama bir türü veya cinsi betimlemek için kullanılırken; “İdeal tip” ne ortalama bir tiptir, ne de gerçek dünya fenomenlerinin en yaygın rastlanan özelliklerinin basit bir tarifidir.”¹⁰⁰ Bundan dolayı herhangi bir toplumsal ya da kurumsal yapının ortak yönleri belirlenerek “ideal tip” çıkarımı yapmak söz konusu değildir. “Ayrıca buradaki ideal arzulanan bir

⁹⁶ a.g.e., Tip Maddesi

⁹⁷ Kızılcelik, Erjem, a.g.e., Tipoloji Maddesi

⁹⁸ Marshall, a.g.e., Taksonomi Maddesi

⁹⁹ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Birinci Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1986, s. 500

¹⁰⁰ Marshall, a.g.e., İdeal Tip Maddesi

amaç anlamında normatif biçimde kullanılmamıştır.”¹⁰¹ Bu anlamda “ideal tip” örneklem olarak kullanılamaz. Çünkü “ideal tip” içinde somut varolan özellikleri barındırabileceği gibi herhangi bir sosyal olayda mutlaka olması gerekmeyen, pek önemli olmayan özelliklere de yer verebilir.

Sosyolojik bir kavram olarak tipoloji ve ideal tipi bu şekilde ifade ettikten sonra edebiyat terimi olarak “tip” kavramının romanın kişilerini somut ve nesnel bir olgu haline getirdiğini söyleyebiliriz. Bu anlamda tip, ortak özellikleri bir araya toplayarak oluşturduğumuz yapıyı kendinde resmeden bir varlıktır.

1. 6. 2. Romanda Karakter

Karakter kavramı dilimize, on dokuzuncu yüzyıl sonralarına doğru Batı yazınının etkisiyle girmiştir. “Yunanca basım, basma sözcüğünden. Bu, doğanın bastığı şey”¹⁰² anlamına gelmektedir. İnsanın doğuştan getirdiği alışkanlıklarını ve eğilimlerini ifade eder.¹⁰³ Dolayısıyla karakteri; kişinin onu başkalarından ayıran temel özellikleri ve onun davranış şekillerini belirleyen nitelikleri, olarak da söyleyebiliriz. Bu anlamda karakter, kişinin kendine has yapısıdır, denilebilir.¹⁰⁴ Başka bir ifade de karakter;

“Bir şeyi başka bir şeyden ayıran özellik, ananitelik. Genelleme yoluyla da, bir insanın, bir kişinin, davranış, alışkanlık, güç ve becerileri, değer ve düşünce tarzı türünden temel öğelerden meydana gelen özelliklerinin, onu başka insanlardan farklılaştıran bütünü”¹⁰⁵

olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlar edebiyat yapıtlarına konu olan kişileri benzerlerinden ayıran özelliklerdir. Böylece bir edebiyat eserinde karakteristik özelliklerden yararlanılarak zenginlik, fakirlik, düşkünlük gibi niteliksel betimlemeler kolayca ortaya konabilir.¹⁰⁶ Buradan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki; tarihsel süreç içerisinde hayat, insan ve onun hayatı romancının hammaddesidir.¹⁰⁷ Bu hammaddeye

¹⁰¹ a.g.e., İdeal Tip Maddesi

¹⁰² Voltaire, *Felsefe Sözlüğü 1* (çev.:Lütfi Ay), M.E.B. Yay., İstanbul, 2001, Karakter Maddesi

¹⁰³ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Üçüncü Basım, Sosyal Yay., İst., 1995, Karakter Maddesi

¹⁰⁴ *Türkçe Sözlük*, a.g.e., Karakter Maddesi

¹⁰⁵ Cevizci, a.g.e., Karakter Maddesi

¹⁰⁶ *Büyük Larousse*, Cilt 12, s. 6386

¹⁰⁷ Ayşenur İslam, Nermin Öztürk, *Edebi Metinler 2*, Bem-Koza Yay., Ankara, 1997, s. 117

kaynaklık eden ve onu yaşatan en önemli unsurlardan birisi de karakterdir. Bu bakımdan karakterler romanların yükünü taşır, cefasını çekerler. Bir bakıma karakterler “Tipik olan birkaç özelliğiyle insanın iç çatışmaları ve çıkmazlarını verme görevini yüklenmiş şahıs”¹⁰⁸ lardır. Onsuz romanların gerçekliği ve çok fazla bir anlamı yoktur. Zaten karakterler olmadan bir roman kurgusu oluşturmak mümkün değildir. Karakterler tiplerin yanında figüran gibidirler. Romanda çok fazla etkinlikleri yoktur. Fakat eserin ve tipin hayat bulması ve canlılık kazanması karakterlere bağlıdır. Bir bakıma şunu söyleyebiliriz ki, iyi bir roman gücünü karakterlerinden alır. Çünkü, bildiğimiz gibi, roman gerçeğin resmidir. En azından üstü kapalı da olsa gerçeğin sembolik olarak ifadesidir. Bu açıdan gerçek betimlenirken, gerçekliği oluşturan unsurlarla çerçevenin tamamlanması gerekir. Romanda da gerçeğe en yakın unsurlar karakterlerdir. Bir bakıma romanı farklı kılan da budur.

Romana gelene kadar diğer edebi türlerde tipin yeri ve rolü zaten mevcuttur. Fakat tip, orijinalitesi olan, temsil gücü yüksek, idealize edilmiş insan unsurudur. Bir bakıma gerçek olan değil, olunmak istenendir. Fakat karakter tipe göre daha doğal, daha ulaşılabilir ve daha sadedir. Bir yerde hayatın içindeki beğenmediğimiz insandır. Hayatın kendisi, gerçek yüzüdür. Bu anlamda roman, zaten hayatın kendisini, yani özellikle de karakteri, işlediği zaman romandır. Bu anlamda karakter romana çok büyük bir güç katar. Fakat yine de unutulmaması gereken, romanın bütün unsurlarıyla bir bütün olduğudur.

Batıda modern romanın ortaya çıkışıyla, yani kurgunun gücünü efsanelerden değil de gerçeklerden almaya başlamasıyla, karakterlerin somut ve olgusal anlam kazanmaya başladığını görmekteyiz. Böylece sosyal gerçekliğe dayanan insan tipleriyle, çağı ve toplumları birbirlerinden ayırmak ve algılamak daha kolay bir hale gelmektedir. Bu anlamda karakter, hem romanın çözümlenmesi ve betimlenmesi hem de toplumsal hayatın anlamlandırılması ve analiz edilmesi için önemli bir kavramdır.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 116

1. 6. 3. Romanda Sosyal Gerçeklik

Sosyal gerçekçilik, bir kavram olarak her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen, toplumun bütün sıkıntılarını, sefaletini, hayatın bütün korkunç yönlerini ortaya koymaya çalışan sosyalist bir edebiyat akımı olsa da¹⁰⁹ bizim burada anlatmak istediğimiz, kaynağını sosyal realiteden alan ve gerçekliğin aynası olan modern romanın, sosyal realitenin neresinde durduğudur.

Modernizmin bir ürünü olarak “romanın dile getirilmesi gereken en önemli karakteristiği sosyal gerçeklikle kurduğu ilişkidir. Her şeyden önce bir edebi metin olarak roman, birey ile sosyal bağlam ve dil oyunu arasında işleyen karmaşık ve çok yönlü eklemlenmeyi gösterir.”¹¹⁰

“Sağlam gerçek, ancak sağlam dille anlatılır ve anlaşılır. Bilgisiz “büyük şair” belki olur, bilgisiz romancı kesinlikle olmaz. Romanda basit-halk-insanları yazmak dâhîleri yazmaktan çok daha çetindir.”¹¹¹ diyen Kemal Tahir sanatın temelini insan olduğunun ve sanatçının da içinden çıktığı toplumun insanını konu aldığını söyler. Ve sanatçı için en değerli ve önemli gerçeğin, kendi insanının gerçeği olduğunu vurgular.¹¹²

Gerçeklik, somut ve nesnel olarak varolmayı ifade eden bir kavramdır.¹¹³ Bu anlamda sosyal gerçeklik de toplumsal hayatı somut ve nesnel olarak ifade etmeye karşılık gelir. Bu karşılığın sınırları ve derecesi tartışmalı olsa da sosyal bilimlerin farklı disiplinler açısından analiz yapabilmeleri için bu gerçekliğe ihtiyaçları vardır. Gerçekçilik;

“Gündelik dilde ütopyacılığın karşıtı olarak insanın özlemlerinin ölçülülüğüne, ya da ılımlılığına atfen kullanılmaktadır. Edebiyat ve görsel sanatlarda da gerçekliği tam olarak betimlemeyi amaçlayan çeşitli

¹⁰⁹ Karaalioglu, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, Toplumcu Gerçekçilik Maddesi

¹¹⁰ Zeliha Etöz, Nurhan Erol Işık, “Doğu ve Batının Dayanılmaz Hafifliği: Ahmet Altan’ın “Kılıç Yarası Gibi” Ve “İsyan Günlerinde Aşk” Adlı Romanlarının Anlam Dünyası”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi* (Şubat, Mart, Nisan 2003), Yıl 6, S. 22, s. 161

¹¹¹ Bozdağ, a.g.e., s. 210

¹¹² a.g.e., s. 211

¹¹³ Ozankaya, a.g.e., Gerçeklik Maddesi

yaklaşımları tanımlamak için kullanılır. Gerçekçiliğin bu kullanımlarının hepsi, insan düşüncesi ya da imgelemi ile zihninden bağımsız dışsal gerçeklik arasındaki bir karşıtlığı içermektedir.”¹¹⁴

Bu karşıtlığın kesin bir çözümü olmamakla birlikte biz tipolojiler, örneklemeler ve olgular yardımıyla ister bilimsel alanda isterse edebiyat alanında dışsal gerçeklikle düşünce arasındaki mesafeyi en aza indirmeye çalışmaktayız. Bu anlamda gerçekliğe matematiksel bir ifade yüklememiz doğru olmaz. Çünkü kanaatimizce sosyal bilimlerin gerçekle ilişkisini “değer”den tam anlamıyla sıyıramayız. Aynı şekilde edebiyatta da roman kurgusu, romancının kişisel etkinliği, hayal gücü ve bütün bunların hayat bulduğu sosyal gerçeklik alanı bir bütünün -en azından roman kavramı etrafında- ayrılmaz parçalarıdır. Fakat bu bütünlüğün, yani romanı meydana getiren unsurların ve gerçeklik alanına tabi öğelerin, birbirleriyle birebir örtüşmeleri mümkün olmayabilir.

Son olarak şunu belirtmek isteriz ki özellikle roman sanatını diğer edebi türlerden ayıran onun sosyal yaşantıyla olan direk ilişkisi ve ilintisidir.¹¹⁵

“Belki roman eşittir hayat; belki, roman hayatın ta kendisidir, demenin doğru olacağını düşünüyoruz. İnsanın yaşayabileceği olaylar, hayatta karşılaşılabileceği durumlar, zevkler, sevinçler, üzüntüler, mutluluklar, aşklar, nefretler, sevgiler, kıskançlıklar, kinler, aşırı tutkular, insana ve hayata özgü pek çok değerler olarak aklımıza ne gelirse gelsin, hepsi ayrı ayrı, başlı başına bir romanın konusu olabilecek niteliktedir.”¹¹⁶

Bunlar insana özgü gerçeklikler, fakat roman anlatısını sadece insanla, insana ait gerçekliklerle sınırlandırmaz. “Sosyal gerçekler, ideolojik oluşumlar, değişik fikir hareketleri, toplumsal değer yargıları, tarihî olaylar ve şahsiyetler, savaşlar gibi pek çok olguları da bu çerçevede düşünmek gerekir.”¹¹⁷ Yani roman insanı kuşatan bütün bu unsurları doğayı, tarihi, toplumu...vb. içine alır. Zaten roman yaşadığı çağın biyografisi değil midir? O, çağın kendisidir. Ve bir yazar özelliğiyle kendi nesnellliğini anlatır. Özetle roman, kendisine kaynaklık eden gerçeklikten oluşur ve hiçbir dışsal etki romanı bu gerçeklikten sıyırılmaz.

¹¹⁴ Marshall, a.g.e., Gerçekçilik Maddesi

¹¹⁵ İsmail Parlatır ve Diğerleri, a.g.e., s. xi

¹¹⁶ a.g.e., s. xi

¹¹⁷ a.g.e., s. xi

1. 7. Sosyal Sınıflar ve Roman

Romanın hayatımıza girişiyle, hayatımızın ve hayatımızdaki ilişkiler ağının, yani sosyal yapının değişiminin, romanla karşılıklı bir ilişki içinde olduğunu belirtmiştik. Bu ilişki öteden beri gelen sosyal değişme ve yazın türünün etkileşimini bambaşka bir boyuta taşımıştır. Yazar içinde yaşadığı dönemden yani kendisini var eden ortamdaki ister istemez etkilenir. Ve bu etkileniş kaçınılmaz olarak yazara beraberinde yaşadığı mekan ve zamanla alakalı bir takım yorumlar ve tespitler yapma zorunluluğu getirir.

Sosyal içerikli edebiyat incelediği konular itibariyle kendi içerisinde mutlaka insan unsurunu bulundurmalıdır. Fakat bunu yaparken insanı içinde yaşadığı ortamdaki soyutlamamalıdır. Onu sosyal, ekonomik ve doğal yaşam alanıyla bir bütün olarak düşünmelidir. Edebiyat, öznesi olan insanı kişiliğinden ayırmamalı, onu mensubu olduğu sosyal gruptan koparmamalıdır. İnsanı incelerken onun içinde bulunduğu sosyal grubu da dikkate almalıdır. Karpat'a göre; insanı tarihsel süreç içerisinde sosyal grupla beraber anlamaya çalışan bir edebiyat, hem insanı hem de kendi perspektifini genişletmiş olur.¹¹⁸ Böylece roman da "roman" olmanın ve edebiyat türü olarak "roman" anlamı kazanmanın gereğini yerine getirmiş olur. Çevresini ve etkileşimde bulunduğu grupların ve sosyal sınıfların somut olarak resmini çizebilir. Fakat roman içinde bu betimlemenin tarihsel bir süreci vardır. Hiç kuşkusuz bu sürecin baş aktörü, Batıyı farklı bir yere götüren burjuvadan başkası değildir.

Daha önce hiçbir dönemde sanatçılar, keskin dönüşlerin, dönüşümlerin ve yapısal farklılaşmaların olduğu orta çağ sonrası aydınlanma döneminde yani burjuvazinin oluşmaya ve palazlanmaya başladığı çağdaki kadar sosyal olgulara ve olaylara duyarlılık göstermemişlerdir. Bu dönemdeki yazarlar fanteziyi ve efsaneleri aşıp yapıtlarını sosyal olgulara yaklaştırmışlardır. Cemil Meriç buna örnek olarak Balzac'ı verir. Ve onun romanın ötesine geçerek sosyoloji yaptığını iddia eder¹¹⁹ ve bu iddiayı şu şekilde delillendirir; Çünkü Balzac, Fransız toplumunu romanlarına konu

¹¹⁸ Kemal Karpat, *Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, İkinci Baskı, Varlık Yay., İst., 1971, s. 14

¹¹⁹ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, s. 338

edinirken, o toplumu bütün yönleriyle ele almıştır. Bunu Cemil Meriç “Balzac’ın bütünü kucaklamasıdır.”¹²⁰ şeklinde ifade eder.

Yukarıya yazdığımız alıntının bize dayanak olması noktasını şu şekilde ifade edebiliriz. Balzac büyüktür, içinde yaşadığı toplumu gayet güzel resmetmiştir. Fakat bunu belirtirken Balzac’ın o an içinde yaşadığı toplumu da iyi tahlil etmek gerekir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi yazarın içinde yaşadığı yapı yazara yön veren en temel belirleyicidir. Cemil Meriç bir edebi tür olarak romanın oluşumunu hazırlayan şartları şu şekilde özetlemektedir: O romanın burjuvaziyle beraber hayat bulduğu kanısındadır. Fakat burada şu soruyu sormaktan da geri duramaz. Burjuvazi kimdir? Burjuvazi ona göre Avrupa’nın ayrıcalıklı sınıfıdır. Ve bu ayrıcalıklı sınıf Meriç taraftan “yüz karası” olarak nitelendirilir.¹²¹ Dolayısıyla böyle bir sınıfın çağını resmeden edebi tür, yani roman, tek kelimeyle, “başka bir dünyanın, başka bir ruh ikliminin, başka bir toplumun eseri. Daha zavallı bir dünya, daha dışı bir manevi iklim, daha geveze bir toplum”¹²²dur. Bu anlamda toplumsal yapıdaki farklılığın boyutlarını göz önüne sermekte ve sosyal analizini şu şekilde devam ettirmektedir.

“Başka bir tâbirle, bu edebi nevi bir buhranın, bir uyuşmazlığın, reelle ideal arasındaki bir nispetizliğin çocuğu. İctimaî bir sıhhsizlik, hiç değilse bir tedirginlik alâmeti. Sınıf kavgalarıyla sahneye çıkışı bundan. İnanan bir toplumda, pürüzleri yok etmiş bir toplumda, hayali çözüm yolları aramaya ihtiyaç duymayan bir toplumda romanın ne işi var?”¹²³

sorusunu sorarak romanın içinde bulunduğu anomik şartları ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere o dönem, bir kaosun ve şiddetli buhranların yaşandığı dönemdir. Bu kaosu ve buhranı tetikleyen pek çok faktör olmakla beraber yapıyı değiştirmedeki asıl ana belirleyen sınıfsal mücadeledir. Bu sınıfsal mücadelenin tarafları arasında gözünü hiçbir şeyden sakınmayan “burjuvazi” sınıfıyla hayatta kalma mücadelesi ve ekmek kavgası veren “işçi sınıfı”dır. (Kabaca işçi sınıfı olarak adlandırdığımız bu tabakada işçi sınıfıyla beraber köylüler ve serfler de bulunmaktadır. Fakat biz burada hem kavramsal oturmuşluğu açısından, hem de tarihsel süreçte öne çıkması bakımından her ikisinin de burjuvazinin yapıp etmelerinden etkilenmelerini

¹²⁰ a.g.e., s. 338

¹²¹ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 119

¹²² a.g.e., s. 119

¹²³ a.g.e., ss. 119-120

göz ardı etmeden, burjuva sınıfının karşısına işçi sınıfını koymaya çalışacağız. Dolayısıyla anlatımız ve açıklamalarımız da bu doğrultuda olacaktır.)

Romanın ortaya çıktığı dönemin anlaşılması ve sınıfsal mücadelenin taraflarının daha somut analiz edilmesi için sınıf (tabakalaşma), burjuva sınıfı, endüstri devrimi (sanayi devrimi), işçi sınıfı (proleterya) kavramlarının açıklanması gerekmektedir. Her ne kadar farklı başlıklar altında olsa ve geçmişi ve yarını ayrı şekillerde değerlendirilse de bu kavramların hiçbiri birbirinden bağımsız olarak düşünülemez.

1. 7. 1. Endüstri Devrimi ve Endüstri Toplumu

Bir çağın nerdeyse gözle görülebilecek bir hızda hercümerc olmasının bir diğer adı da endüstri çağıdır. Hiçbir hareket ve sosyal değişme unsuru bir devrin karakteristiklerini bu kadar çok yönlü, hızlı ve baş döndürücü bir şekilde değiştirip yerine farklı karakteristikler koymamıştır. Öyle ki bu baş döndürücü gelişmelerin izleri bugün bile görülmektedir. “19. yüzyıl bütün toplumlar için önemli bir yüzyıldır. Günümüzde ortaya çıkan problemler 19. yüzyıl çıkışıdır.”¹²⁴ Günümüze de alt yapı oluşturacak çok yönlü bir anlayışın ve algılamının kapılarını aralayan endüstri devrimi; “Kabaca 1780 ve 1820 yılları arasında kalan tarihsel döneme ve bir dizi teknik buluşun, buhar makinesi ve lokomotifin icadının üretim sürecinde, insan gücü ve emeğinin yerini mekanik enerjinin almasına olanak veren süreci başlattığı döneme verilen ad.”¹²⁵ dır. Sanayi devrimi;

“İşbölümü, kültürel rasyonalizasyon, fabrika sistemi ve makineleşme, problem çözümede evrensel düzeyde bilimsel yöntemlerin uygulanması, zaman disiplini ve ertelenmiş doyum, bürokrasi ve kurallarla idare ile toplumsal ve coğrafi bakımdan mobil bir iş gücüdür.”¹²⁶

diye tarif edilebilir. Fakat yine de endüstrileşmenin nasıl ortaya çıktığı konusunda tam bir uzlaşma yoktur. Bazı araştırmacılar endüstrileşmenin ticari ilişkiler

¹²⁴ Sezgin Kızılcılık, *Sefaletin Sosyolojisi*, Birinci Basım, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 7

¹²⁵ Cevizci, a.g.e., *Endüstri Devrimi Maddesi*

¹²⁶ Marshall, a.g.e., *Endüstriyalizm Maddesi*

sonucu geliştiğini söylemektedirler. Bazılarına göre ise endüstrileşmede ön plana çıkan bilimsel düşüncedir.¹²⁷

Teknik bakımdan bu şekilde tarif ettiğimiz endüstri devrimi ve onun uzantısı olan endüstrileşme kaba bir şekilde ifadesini yukarıdaki tanımlarda bulabilir. Fakat bizim için endüstri devrimi ve onun sonrasında gelen sürecin asıl ilgilenilmesi gereken yönü, toplumsal yönü, yani endüstri toplumu ve bu toplumun endüstri devriminden ve sonuçlarından nasıl etkilendiği ve bu sonuçlar doğrultusunda endüstri toplumunun statik ve dinamik yapısının ne şekilde oluştuğudur. Bu bağlamda endüstri toplumunun temel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- “1- Ortak bir dil ve kültür birliğini yaşayan ulus devletlerin doğuşu;
- 2- Geçim ekonomisinin ortadan kalkışıyla birlikte üretimin ticarileşmesi;
- 3- Makine üretiminin hakim üretim şekli olması ve üretimin, küçük işletmelerde değil de, fabrikada gerçekleşmesi;
- 4- Tarımla uğraşan insan sayısının, nüfus içindeki oranının düşmesi;
- 5- Toplumun kentleşmesi;
- 6- Kitle kültürünün yükselişi;
- 7- Siyasetin kitle partileri etrafında örgütlenişi ve nihayet,
- 8-Bilimin yaşamın tüm alanlarına ve özellikle de üretim sürecine uygulanması, toplumsal yaşamın aşamalı ve sürekli olarak rasyonalizasyonu”¹²⁸

Sanayi toplumunun temel özelliklerinde bir tanesi de sermaye birikimi yapmasıdır. Dolayısıyla sermayenin çoğalması için işçilerin önemli bir sermaye üzerinde çalışması gerekmektedir.¹²⁹ Bu biriktirme daha sonra Marx tarafından ele alınacak ve “artı ürün”ün bölüşümü konusunda itirazları olacaktır. Bu sermaye birikimini de “Biriktirin, biriktirin, işte bu kanundur.” diyerek kapitalist toplumun özelliğine vurgu yapacaktır.¹³⁰

Özelliklerini, dolayısıyla da sanayi toplumunun yeni aldığı hal olarak saydığımız yukarıdaki değişiklikler beraberlerinde daha sonraları modern romana kaynaklık edecek, yeni sınıflar ortaya çıkaracak ve sınıfsal ayrılıkları güçlendirecek bir takım olumsuzlukları ve sorunları da getirecektir.

¹²⁷ Veysel Bozkurt, *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, İkinci Basım, Sistem Yayıncılık, İst., 1997, s. 7

¹²⁸ Cevizci, a.g.e., *Endüstri Toplumu Maddesi*

¹²⁹ Raymond Aron, *Sanayi Toplumu* (çev.: E. Gürsoy) İkinci Basım, Dergah Yay., İst., 1997, s. 65

¹³⁰ Aron, a.g.e., s. 66

Makineleşme sonucu artı ürünün artması ve üretimin çoğalmasıyla birlikte, kapital sahipleriyle ücretliler arasında, özellikle ilk endüstriyel dönemde büyük uçurumlar meydana gelmiştir. Makineleşme beraberinde işçi sayısını artırmış bu da yetmezmiş gibi iş gücünü de ucuzlatmıştır. Bununla beraber arz-talep dengesindeki hesapsızlıklar kimi zaman piyasaların fazla mala boğulmasına ve üretim fazlalığından doğan buhranlara yol açmıştır. Bu buhranlar neticesinde ortaya kıtlık ve açlık gibi felaketler çıkmıştır. Üretim ve tüketim dengesizliği aynı zamanda fiyatlardaki ani düşümlere, iflaslara ve fabrikaların kapatılmasına neden olmuştur. Buna mukabil işçiler işsiz kalıp, perişan olmuşlardır. Bu tür sosyo-ekonomik olayların sonucu olarak da endüstri devriminin toplumsal alandaki sonuçları kaygı duyulacak bir hal almıştır.¹³¹ “Zaman zaman ortaya çıkan buhranlar yeni doğmakta olan endüstrileşmenin değişmez sonuçlarını daha hissedilir hale getirecektir: bu sonuçlar, sınıflar arasında farklılaşma ve son derece olumsuz çalışma koşullarıdır.”¹³² Bütün bu kötü şartlar ve işçiler aleyhine gelişen trajik durumlar, çalışanların üretim araçları sahiplerine (burjuvalar) karşı içten içe bir düşmanlık beslemelerine sebep olmuştur. Bu psikolojik ayrımlar daha sonra çatışmalara ve isyanlara kadar varacaktır.

Yukarıda sayılan koşullar ve farklılaşmalar iki ayrı sınıfın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bunlar bir yanda işverenler, yani üretim araçlarına sahip olan burjuva sınıfıyla bu sınıfın karşısında bulunan işçi sınıfıdır.¹³³ Sosyal sınıflar ve roman başlığı altında saydığımız bütün diğer kavramlar her ne kadar geçmişleri olsa dahi asıl varoluşlarını ve kavram olmalarını öncelikle endüstriye ve sonra yine endüstriyi devriminin oluşturduğu şartlara borçludurlar. Ve kısaca bu kavramların endüstri devriminin kaynaklığıyla gerçek değerlerini elde ettiklerini söyleyebiliriz.

1. 7. 2. Sosyal Sınıf

Sosyal bilimlerde tanımı üzerinde uzlaşmaya varılamayan kavramlardan birisi de “sınıf” kavramıdır. Marx; bütün insanlık tarihi sınıf mücadelesinden, üretim araçlarına sahip olan ve olmayan toplulukların görünen veya görünmeyen çatışmasından

¹³¹ Joseph Lajugie, *Ekonomik Sistemler* (çev.: Nihal Önal), Varlık Yayınevi, İst., 1968, ss. 66-71-74

¹³² a.g.e., s. 74

¹³³ a.g.e., s. 74

oluşmuştur¹³⁴, derken Aron'sa, aksine; “Sınıf denilmesi gereken, sınırları önceden çizilmiş bir gerçeğin, hem de tek bir gerçeğin var olduğunu hiçbir şey isbat etmiyor... Hiçbir tarif bir zümrenin sınırını kesinlikle çizemez.”¹³⁵ diyerek sınıf dediğimiz şeyin, öyle çok da net ve sınırları çizilir bir kavram olmadığını vurgulamıştır. Dolayısıyla sınırları belli olmayan toplumsal yapıların yukarıda ifade edilen anlamda iki taraflı net bir çatışmanın kaynağı olması fikri de tıpkı “sınıf” kavramı gibi çok somut değildir. Fakat bütün bu tartışmalara rağmen reddedilmeyen bir ortak nokta vardır ki o da; Sınıfların görünen bir gerçeklik olduğudur. Fakat ne var ki sınıf gerçeği sanayi toplumunun karmaşık yapısı içinde flulaşmış ve belirsiz bir hal almıştır. Bundan dolayı sınıf kavramı ile ilgili ortaya farklı tanımlar çıkmıştır.¹³⁶

Biz bu tartışmalara ve kavram konusundaki detaylara girmeden başlığımızı konumuza yardımcı olması açısından tanımlamaya çalışacağız. Sosyal sınıf:

“Marxçı kurama göre: Üretim güçlerinin belli gelişme aşamalarında üretim araçlarını ellerinde bulundurup bulundurmama durumları, toplumsal iş bölümü düzenindeki yerleri, zenginliklerini elde etmede kullandıkları araçlar ve bu toplumsal zenginliklerinden aldıkları payın büyüklüğü bakımlarından birbirlerinden ayrılan geniş insan kümeleri.”¹³⁷

olarak tanımlanırken, Kızılçelik sosyal sınıfı; “Genellikle aynı ekonomik güce sahip olan, yaşam tarzları birbirine uygun, kendilerini aynı durumda gören ve belirli bilinç düzeyine erişen, ortak çıkarları olan insanlardan oluşmuş topluluk”¹³⁸ olarak tanımlar. Kavramsal ifadesiyle sınıf; “Ortak özelliklere, karakteristiklere, niteliklere sahip olan şeylerin toplamına, bir grup, nesne ya da şeye, sezgi yoluyla, bir nesnel topluluğu olarak tasarımlanabilen ve bazı aksiyonlara uygun düşen mantıksal varlığa verilen ad.”¹³⁹ olarak tanımlanırken ifadenin devamında sosyoloji literatürü açısından sınıfın tanımı;

“Bir toplumda aynı görevi yapan, statüleri aynı olan, çıkarları tam bir aynılık sergileyen ve aynı durumda bulunan insan öbeklerinden her birini ifade eder. Buna göre, aralarında belli bir kültür ve iktisadi çıkar ortaklığı ve bu

¹³⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Karl Marx ve Sistemi*, Ötüken Yay., İst., 1975, s. 379

¹³⁵ Raymond Aron, *Aydınların Afyonu* (çev.: İzzet Tanju), Tur Yay., İst., 1979, s. 92

¹³⁶ Aslantürk, Amman, a.g.e., ss. 332-333

¹³⁷ Ozankaya, a.g.e., *Toplumsal Sınıflar Maddesi*

¹³⁸ Kızılçelik, Erjem, a.g.e., *Sosyal Sınıf Maddesi*

¹³⁹ Cevizci, a.g.e., *Sınıf Maddesi*

ortaklığın yarattığı özel ilişkiler bulunan insanların tümü bir sınıf meydana getirir.”¹⁴⁰

diye yapılmıştır. Kongar’a göre ise sınıf kavramı; toplumsal sınıfları meydana getiren teknoloji ve teknolojinin ortaya çıkardığı araç-gereçlerin, bazı insanlar tarafından diğerlerine karşı üstünlük aracı olarak kullanılması sonucu ortaya çıkan dengesizlikten kaynaklanmıştır. Buna ilaveten topraktan kaynaklanan mülkiyet farkları, sınıflar arasındaki ekonomik adaletsizliği ortaya çıkarmıştır.¹⁴¹ Böylece hem araç-gereç anlamında hem de mülkiyete sahip olma bakımından bir takım ayrışmalar ve farklılaşmalar baş göstermiştir. Böylelikle sınıf kavramı ve sınıf anlayışı ortaya çıkmıştır.

Buraya kadar yaptığımız sosyal sınıf kavramlarıyla ulaşmak istediğimiz nokta neresidir? Bu konuya gelmeden önce Erol Güngör’ün “Sosyal Sınıf ve Sınıf Kavgası” üzerine söyledikleri konuyu daha da anlaşılır kıldığı kanaatindeyiz. “Bir cemiyetin yapısını ve işleyişini açıklarken, insanları büyük kümeler halinde ayırmak ve herkesi belli-başlı birkaç kümeden birine sokmak çok eski bir metoddur.”¹⁴² ifadesinden de anlaşılacağı üzere, tarihsel süreç içerisinde insan ve toplumsal bilinçte canlı veya cansız varlıkları sınıflama ve belli bir çerçevede toplama anlayışı süregelmiştir. Güngör’ün ifadesiyle; insanlar günlük hayatlarında bir şekilde insanları kategorize ederek ele alırlar. Bu kategoriler soyut veya somut olarak gruplandırılabilir. Örneğin; bir ülkedeki yönetici aristokratlar gerçek bir grubu oluştururken, araba sürücülerini soyut bir kategoride yer alırlar. İkisi arasındaki en belirgin farksa birisi yalnızca istatistik değer ifade ederken diğerindeyse fark, “insanların kendilerini bir grup halinde görmeleri ve kendi gruplarını başkalarından ayırt etmeleridir.”¹⁴³ Görüldüğü üzere sosyal sınıflar bilinçli olarak biraradalık anlayışı taşıyan gruplardan oluşur. Bu birliktelik anlayışı ve sınıfı koruma ihtiyacı ilerde görüleceği üzere romanın olgunlaşma dönemlerinde sosyal problemlere ve toplumsal çatışmalara yol açmıştır.

¹⁴⁰ a.g.e., Sınıf Maddesi

¹⁴¹ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme*, Birinci Basım, Bilgi Yay., Ankara., 1972, s. 223

¹⁴² Erol Güngör, *Sınıf Mücadelesi’ne Önsöz*, Raymond Aron (çev.: Erol Güngör), *Sınıf Mücadelesi*, İkinci Basım, Dergah Yay., İst., 1992, s. 5

¹⁴³ a.g.e., s. 5

Toplumunu oluşturan insan grupları o sosyal yapı içerisinde daima dikey ve yatay olarak tabakalar halinde yer almışlardır. Bu yer alışı düzenleyen kriterler ve ölçüler (meslek, servet, soy veya bunların toplamı) çok farklı olabilir. Fakat asıl dikkate alınması gereken bu kriter ve ölçülere bazılarının daha çok sahip oluşu ve bu sahip oluşların diğerleri üzerinde baskı unsuru olarak kullanılmasıdır. Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz ki sosyal tabakalaşma ve sınıf farklılıkları daima bir eşitsizliğin göstergesidir. Hal böyle olunca üst, alt tabaka ve sınıflar arasında, üst tabaka ve üst sınıflar lehine bir adaletsizlik söz konusu olmaktadır.¹⁴⁴ Ve üzerinde önemle durulması gereken asıl nokta da burasıdır.

“İşte sosyoloji de sosyal tabakalaşma ve sınıf meselesini önemli bir konu haline getiren asıl mesele budur: İnsanlar niçin ve nasıl birbirinden ayrı sosyal tabakalar meydana getirirler? Bu tabakaların birbirine kıyasla durumları nedir; farklı olmalarının meşru bir sebebi var mıdır? Hangi tip cemiyet sınıf farkları yaratmaya daha müsaittir, ilh.”¹⁴⁵

Evet, gerçekten de bu sorular önemli ve can alıcı sorulardır. Bu soruları ve sosyal sınıf kavramını on sekizinci yüzyıla taşıdığımız zaman modern romanın ortaya çıkışı ve çağın temel sorunları daha kolay anlaşılacaktır.

1. 7. 3. Burjuva Sınıfı

Batı, sosyolojik hayatının her alanındaki değişiminde ama özellikle de toplumsal ve ekonomik alandaki değişimin tetiklenmesinde burjuva sınıfının çok büyük bir etkisi olmuştur. Siyasi ve dini yapının etkisini kaybetmesine, bugüne gelmesine ve seküler bir hal almasına burjuva sınıfının azımsanmayacak etkileri olmuştur. Modern romanın doğuşuna aydınlanma çağının kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz. Aydınlanma düşüncesinin romana yansıyan şeklinde burjuva düzeninin içinde barındırdığı bütün çelişkiler sergilenmektedir.¹⁴⁶ Peki o halde burjuva-burjuvazi nedir ve nasıl ortaya çıkmıştır?

¹⁴⁴ a.g.e., ss. 5-6

¹⁴⁵ a.g.e., s. 6

¹⁴⁶ Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İkinci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 28

Toplumsal hafızayı ve davranış kalıplarını olağanüstü bir hızla dönüştüren ve farklılaştıran burjuva sınıfı için çok farklı tanımlar yapılabilir. Kabaca; “Artı-ürüne kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri içinde el koyan ve onu paylaşan sınıfa burjuvazi diyoruz.”¹⁴⁷ Bir başka ifadeyle burjuvazi:

“Geniş bir çerçeve içinde, modern Avrupa toplumunun, yeni kapitalist sistemde girişimci olarak ortaya çıkan ve böylelikle eski ekonomik sistemin egemen sınıfının olduğu kadar, yeni endüstri düzeninin işçi sınıfının da karşısında yer alan orta sınıfını; kapitalist toplumda, orta ya da daha çok yönetici sınıfı göstermek için kullanılan terim.”¹⁴⁸

Cevizci, terim olarak kavramı bu şekilde açıkladıktan sonra burjuvazi kavramının endüstri toplumuyla iç içe olan ilişkisini şu şekilde anlatmaktadır: “Burjuvazi ekonomik bakımdan gelişmiş olan ülkelerde ya da endüstri toplumlarında, üretim araçlarıyla, bunların üretimi için gerekli olan hammadde ve araçları yani makinaları ve fabrikaları mülkiyetlerinde bulunduranların meydana getirdiği sınıf”¹⁴⁹ tır. Böylece aslında burjuvazinin ortaya çıkışıyla endüstri devriminin ve endüstri toplumunun birebir ilişkisi olduğu apaçık görülmektedir.

Burjuvaziyi oluşturan insan anlayışının temelinde liberal felsefe yatmaktadır. Buna göre devletin en önemli fonksiyonu bireyin hak ve özgürlüklerini garanti altına almak ve onların arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Dolayısıyla devlet, bireye olabildiğince az müdahale edecek ve toplum için de bireylerin serbestçe rekabet edecekleri bir alan yaratacaktır. Devletin asli görevi bireyin özgürlük alanını genişletmektir.¹⁵⁰ Tarihsel süreç içerisinde birey (burjuvazi) devletle ilişkilerini garanti altına alıp kendi konumunu güçlendirmeye başladıktan sonra, bitmek tükenmez arzularını elde etmek için kendine rakip gördüğü taraflardan ve güçlerden bir takım imtiyazlar koparma yoluna gitmiştir.

“İnsanların (aslında ülke çapında politik yetkileri olmayan burjuvaların), kralın, feodallerin ve ruhbanın yanında bazı politik hakları olmalıydı. Özellikle vergilerin konma kararlarının alındığı kurumlarda, parlamento ya da

¹⁴⁷ Korkut Boratav, 1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, İkinci Basım, Gerçek Yayınevi, İst., 1995, s. 60

¹⁴⁸ Cevizci, a.g.e., Burjuvazi Maddesi

¹⁴⁹ a.g.e., Burjuvazi Maddesi

¹⁵⁰ Rolf Cantzen, Daha Az Devlet Daha Çok Toplum (çev.: Veysel Atayman), Birinci Basım, Ayrıntı Yay., İst., 1994, s. 21

genel meclislerde kararları etkileyebilmeliydiler. Bunun içinde burjuvaların politikayı etkileyebilmek üzere rey hakkı olmalıydı. Aslında bütün bu isteklerin gerisinde bir azınlığın (burjuvanın) giderek büyüyecek mülkiyeti korunmak isteniyordu.”¹⁵¹

Kısa zamanda olmasa da burjuva sınıfı bu isteklerini toplumsal sözleşme adı altında ve oy kullanma hakkıyla ağırlıklı olarak elde etmiş oldu. Bunun dışında burjuva, yeni şehirlerin oluşmasına etki eden, yeni ticari yapılanmaların doğmasını sağlayan ve bütün bunların yanında özellikle tüketim tarzındaki farklılaşma başta olmak üzere, yeni bir toplumsal zihniyete kapı aralayan kitlenin adı olmuştur. Peki bütün bu saydıklarımıza sebep olan ve bütün devrim niteliğindeki değişmelerin öncüsü olan bu grup, yani burjuvalar, nereden gelip, nerelerde konaklayıp, nereye gitmektedirler?

Aslında çıkışı itibariyle “şehirli özgür insanlar topluluğunu anlatmak için kullanılan”¹⁵² bu kavram daha sonra yukarıda işaret edildiği gibi endüstrileşme döneminde takındığı tavrıyla kendine has, daha önce hiç görülmemiş bir sınıf yapısı oluşturarak beraberinde getirdiği farklılığı sanki fark ettirmek istercesine, ister beğenilsin ister beğenilmesin toplumun diğer sınıf ve kurumlarına kendi çıkar ve idealleri doğrultusunda işletmeye ve dayatmaya kalkmıştır. İşte bu uygulama daha sonra da görüleceği gibi, Marxist terminolojinin ifadesiyle diyalektik bir tepki olarak “işçi sınıfını” kendisine rakip-karşıt olarak çıkaracaktır.

1. 7. 4. İşçi Sınıfı (Proleterya)

Tarihsel bir mantıkla ya da bir başka ifadeyle diyalektik materyalizm dayanağıyla açıklarsak burjuvazi, kendi içinde karşıtını yaratacak ve işçi sınıfını oluşturacaktır. Bu bir yerde; insanlık onuru dışında canlı bir varlık olmaktan çıkıp burjuvazinin üretiminin bir parçasını sağlayan nitelikten yoksun araçlar gibi görülen grupların kendilerine bir şemsiye altında toplanmaları ve/veya o şemsiye altına yakıştırılmalarıdır. Aynı zamanda kapitalizmin acımasız çarkları içinde ayakta kalmaya çalışan insanların dayanışmasına verilen addır. Teknik olaraksa kavram şu şekilde ifade edilebilir;

¹⁵¹ İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, İkinci Basım, Bağlam Yayınevi, İst., 2001, s. 24

¹⁵² Marshall, a.g.e., *Burjuvazi Maddesi*

“Anamalcı sanayi toplumunda ortaya çıkan ve geçimini kol gücüyle çalışarak sağlayan, üretim araçları iyeliği bulunmayan, toplumsal, siyasi, ekonomik, ekinsel bakımlardan en alt düzeyde bulunan ve ortak durumları yöresinde bir sınıf bilinci ve dayanışma biçimleri oluşturarak elerksel bir toplum yaşamının çağdaş koşullarının gerçekleşmesi için anamalcı sınıf karşısında uğraş veren toplumsal sınıf.”¹⁵³

Ozankaya kavramı bu şekilde tanımlarken bir başka eserde proleterya kavramı tarihsel süreç içerisinde şu şekilde tarif edilmektedir: Kavram ilk defa eski Roma’da toprağı olmayan yoksul insanları tanımlamak için kullanılmıştır. Daha sonra sosyalist düşünürlerin kullandığı bu kavrama bugünkü asıl anlamını ve gerçek değerini Marx vermiştir. Ve buradan yola çıkarak Marx kavramın içeriğini dolduran insanlar topluluğunu üretim araçlarına sahip olmamaları bakımından ve hangi toplumsal ilişki içerisinde bulunurlarsa bulunsunlar burjuva tarafından ezilmek durumunda oldukları için, sınıf kavramına layık görmüştür.¹⁵⁴

Kavramları bu şekilde özetledikten sonra şu daha iyi anlaşılacaktır ki iki sınıf arasındaki ilişkinin yapısı ve o yapı içinde oluşan toplumsal hayat romanlarında asıl malzemesi ve kaynağı olmuştur. Bu ilişki kabaca toplumsal hayatta şu şekilde resmedilmektedir; “Üretim araçlarının sahibi ve ücretli emeğin işverenlerinden oluşan ve bu anlamıyla ekonomik olarak hakim sınıf olup, aynı zamanda devleti ve kültürel üretimi kontrolü altında bulunduran burjuvazi, işçi sınıfının karşısında yer alır.”¹⁵⁵ Bu ikileşmenin temeli on sekizinci yüzyılın ortalarında ortaya çıkan sanayi devrimidir. Önceleri tarım ekonomisine dayalı toplumsal düzeni toptan değiştirmeye başlayan bu devrim¹⁵⁶ ilerleyen süreçte toplumsal ilişkileri de kökten değiştirecektir.

Endüstrinin hızla ilerlemesi ve kapitalist toplumun kendini göstermeye başlamasıyla birlikte sermaye hareketlerinin yoğun olduğu ve üretimin yapıldığı kentlerde klasik kimlikli farklılaşmaların (din, cemaat, etnik yapı vb.) dışına çıkılarak yeni sınıfsal farklılıklara bağlı olarak ayrışmalar başlamıştır. “Sınıf kimliği” diğer bütün kimliklere baskın çıkmış ve kapitalizmin oluşturduğu eşitsizliğin ifadesi olmuştur. Endüstriyel kapitalizmin doğup büyüdüğü yer İngiltere’dir. Fakat burada şunu

¹⁵³ Ozankaya, a.g.e., İşçi Sınıfı Maddesi

¹⁵⁴ Kızılcılık, Erjem, a.g.e., Proleterya Maddesi

¹⁵⁵ Cevizci, a.g.e., Burjuvazi Maddesi

¹⁵⁶ Hasan Şimşek, Paradigmalar Savaşı Kaostaki Türkiye, Birinci Basım, Sistem Yayıncılık, İst., 1997, s. 53

söylemek gerekir ki insanları kapitalizme götüren bir zihinsel süreçtir. Ve bu perspektifle o tarih İngiltere'sine bakıldığında İngiltere'nin sanayi devrimine ve onun gereklerine hazır bir durumda olduğu görülür.¹⁵⁷ “Engels, 19. yüzyıl sanayi kapitalizminin yükseldiği bir sanayi kenti olan Manchester’da bu yeni sınıfa dayalı mekânsal ayrışmayı tüm açıklığıyla gözler önüne sermektedir.”¹⁵⁸ Engels, o zaman İngiltere'nin en çok göç alan, en büyük sanayi şehirlerinden birisi olan ve dolayısıyla çarpık kentleşmenin olduğu Manchester’ı şu şekilde anlatmaktadır; Yoğun göç sebebiyle sağlıksız bir yerleşime sahip olan şehirde mahalleler insanların yaşam standardına göre sınıflara ayrılmıştır. Buna göre üst sınıflar kent dışında şehrin gürültüsünden, pisliğinden ve sıkıntısından uzak lüks konutlarda yaşarken, alt sınıftakiler şehrin izbe, arka sokaklarında perişandırlar. Böyle bir manzarada zenginlerin alt sınıfla ilişkisi şehre giriş çıkışlarında hoş olmayan şekillerde alt sınıftan insanlarla karşılaşmalarıyla sınırlıdır. Zenginler alt sınıfın sefaletini sadece yolculukları sırasında görmekte-dirler.¹⁵⁹

Bu ifadelerin edebi karşılığı; ezen-ezilen ve sömüren-sömürülen edebiyatı şeklindedir. O ve sonraki dönemlerde bu sınıfsal farklılaşma ve çatışma pek çok romana konu olmuştur. Böyle bir anı 1900’lerin Londra’sını yazan Jack London “Uçurum İnsanları” adlı eserinde şehrin merkezinin hemen yanında arabayla dolaşırken tanık olduğu manzarayı şu şekilde anlatır;

“Çamurlu ve balgamlı kaldırımlardan, portakal, elma kabukları, üzüm salkımları toplayıp, bunları yiyorlardı. Yeşil erik çekirdeklerini kırıyorlardı dişlerinin arasından, içinden çıkanı yemek için. Sonra fasulye tanesi iriliğinde ekmek kırıntıları, pislikten simsiyah olmuş elma koçanları ki, insan kırk yıl düşünse bunun elma koçanları olduğunu akla getiremezdi, bunları atıyorlardı ağızlarına. Evet bu iki adam yerden topladıkları bu pislikleri ağızlarına atıyor, ve yutuyordu. Ve bu, Tanrı'nın 1902 yılının, 20 Ağustos’unda, saat akşamın altıyla yedisi arasında, dünyanın en büyük, en zengin ve en güçlü İmparatorluğunun tam göbeğinde oluyordu.”¹⁶⁰

¹⁵⁷ Orhan Tuna, Nevzat Yalçıntaş, *Sosyal Siyaset*, Birinci Basım, Der Yay., İst., 1981, s. 162

¹⁵⁸ Engels, F., 1968, *The Condition in Worikng Class in England 1844*, Stanford University Press’den Aktaran: Hatice Kurtuluş, “Mekânda Billurlaşan Kentsel Kimlikler: İst.’da Yeni Sınıfsal Kimlikler ve Mekânsal Ayrışmanın Bazı Boyutları”, *Doğu Batı* (Mayıs-Haziran-Temmuz 2003), Yıl 6, S. 23, s. 77

¹⁵⁹ a.g.e., s. 77

¹⁶⁰ Jack London, *Uçurum İnsanları* (çev.: Zeyyat Özalpsan), Birinci Basım, Engin Yayıncılık, İst., 1990, s. 59

Ve bütün bu gelişmelerin yazı dünyasında yer almasının en büyük nedeni olarak da üretim araçlarına yani fabrika ve büyük imalathanelere sahip olan burjuvaların üretim için her yolu mübah saymalarıdır. O günkü hukuktan ve ekonominin getirdiği güçten destek alan burjuvazi, maddi getirisi olmayan hiçbir şeyi “değer” saymıyor ve aynı pencereden bakarak insan olsa bile işçilere ölüm emri vermeye kadar giden bir zorbalık gösteriyordu. Bu şartlarda bir antitez olarak işçi sınıfının oluşması kaçınılmazdı. Çünkü güçlü ve örgütlü bir burjuvazinin karşısında işçilerin tek başına ayakta durmaları mümkün değildi. Bu bağlamda işçiler örgütlenmek ve işçi sınıfı bilincinde olmak durumundaydılar. Bu birliktelik hayatiyetleri açısından değerli bir birlikteliktir. Çünkü onlar burjuva karşısında, soğuk bir kış gününde küçük bir ekmek kırıntısını almak için kapana giren ve onun altında kalan, çaresiz bir kuş gibidirler. Hayatta kalmak için çalışmak zorundadırlar. Fakat çalışmanın bedeli çok ağır ve şartları çok zordur. Fazla alternatifleri yoktur. Ya açlıktan öleceklerdir, ya da kapitalizmin acımasız şartları altında sefil bir hayat süreceklerdir. Bu yüzden en azından bu sefaleti paylaşmak için birilerine ihtiyaçları vardır. İlk işçi birlikteliklerinin oluşmasında en önemli etken bir yerde bu paylaşımdır. Bu paylaşım daha sonra kitlesel bir tepkiye dönüşecek, örgütsel bir yapı halini alacaktır.

Netice itibariyle romanın ortaya çıkışıyla toplumsal şartların, bu toplumsal şartların oluşması için de sınıfsal farklılaşmanın gerekliliği kaçınılmazdır. Sonuç olarak burjuvazi ve işçi sınıfının çatışmasının ve/veya mücadelesinin ortaya çıkardığı genel şartlar doğrultusunda modern anlamda roman hayatiyet bulmuştur.

1. 8. Türk Romanı ve Batı Romanı İlişkisi

Batıda roman ve onun tarihi gelişimini daha önceki bölümlerde kısaca özetlemiştik. Buradan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki düşünce ve sosyal hayatımızı etkilemesi bakımından Batı romanını bilmek aynı zamanda ilerde görebileceğimiz gibi onun kendine has bir versiyonu olan Türk romanını da aşağı yukarı anlamamızı sağlayacaktır. Bu serüvenin başlangıcını on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar götürebiliriz.

Batı edebiyat tarihi bir süreç olarak modern roman anlayışına geldiği zaman Osmanlı toplumunda Fars etkisinden kaynaklanan eserler (Leyla İle Mecnun, Yusuf İle Züleyha, Hüsrev İle Şirin vb.) bulunuyordu. Bununla beraber Hint kaynaklı Kelile Ve Dimne de klasik Osmanlı yazınına oluşturan eserlerdendi. Bunlar genelde aruz vezniyle yazılı aşk ve mistik tema ve nitelik taşıyan şiirsel hikayelerdi. Bu ve benzeri eserler daha çok saray çevresinde yaygın olarak okunan eserlerdi. Bunun yanında taşrada ve kırsal kesimde daha çok folklorik ağırlığı ağır basan Dede Korkut hikayeleri, Karacaoğlan şiirleri, Battal Gazi ve benzeri hikaye ve masal türü serüvenler okunmaktadır.¹⁶¹

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra Türk edebiyatı kendi dinamiklerini aldığı Doğu edebiyatından uzaklaşarak yavaş yavaş yüzünü Batı edebiyatına doğru döndürmüştür. Böylelikle Türk edebiyatı farklı türlerle ve yeni anlayışlarla tanışmıştır. Bu tanışıklık yalnızca şekil bakımından bir tanışıklık olmakla kalmayıp içerik yönünden de yazarları yeni konularla buluşturmuştur. Batı edebiyatına yönelik Türk yazarlarının da sosyal meseleler, insan hak ve hürriyetleri, adalet, Batı düşüncesi vb. yeni kavram ve konularda eser vermesini sağlamıştır. Böylece yazarlar toplumsal sorunları dile getirmek için yeni bir enstrümana kavuşmuşlardır.¹⁶²

Türk ve Batı romanı ilişkisi Türkiye'nin Batılılaşma çabalarından çok da bağımsız değildir. Türk romanının tarihi incelenirken Osmanlı toplumunun 18. yüzyıldan beri devam eden ve özellikle de 19. yüzyılda kendini gösteren sosyo-ekonomik evrimin ve bunun sosyal yapıda yarattığı değişikliklerin hatırlanması gerekir.¹⁶³ Batı romanını geçirdiği evreleri bilmek Türk romanını anlamak açısından önemli bir yere sahiptir. Fakat bizde roman Batıdaki gibi feodalizm ve kapitalizm ilişkisi sonucu burjuva sınıfına veya bireyciliğin tarihsel gelişimine bağlı olarak değil de Batı romanını taklit ve çevirilerle ortaya çıkmıştır.¹⁶⁴ Türk romanı ancak XX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin ve toplumsal hayatın geçirdiği şiddetli sarsıntıların da bir sonucu olarak Batı romanına benzemeye başlamıştır. Bu dönemden

¹⁶¹ Güzin Dino, *Türk Romanının Doğuşu*, Cem Yayınevi, 1978, s. 13-14'den Aktaran: Naci, a.g.e., s. 13

¹⁶² İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Birinci Basım, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992, s. iii

¹⁶³ a.g.e., s. 20

¹⁶⁴ Moran, a.g.e., s. 9

itibaren Batıdakine benzer bir şekilde bizde de roman sosyal değişme paralelinde, sınıfsal hareketlerin yoğunluğuyla kendi içerisinde yol almaya başlamıştır.

Bilindiği üzere bir yazın türü olarak roman bize Batıdan gelmiştir. Batılılaşma sürecinde pek çok şeyin taklidi ve ithali gibi yazı türleri de ithal edilmiştir. Roman da bunlardan bir tanesidir ve başlarken romanlar da tercüme olarak Batıdan alınmıştır. Batılılaşmayla birlikte Batının hemen her alandaki bulgu, buluş ve yenilikleri ülkemize girmeye başlamıştır. Özellikle teknolojik ürünler bu yeniliklerin başında gelmektedir. Fakat Tanzimat'la beraber yeni okulların açılması, eğitim ve öğretimde Batı tipi okulların örnek alınması 1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren Batılı bir kuşağın oluşmasına sebep olmuştur. Bu kuşak, Batı kültürüyle yetişmiş ve o kültürün unsurlarıyla yoğrulmuştur. Bu yoğrulma bir yandan eğitimle bir yandan da yurt dışına gidip gelmeyle pekiştirilmiştir. Bu Batılı aydınların en büyük çabaları Osmanlı'yı Batılı kriterlere çekmektir. Bunun için işe yazıyla başlamışlardır. Bu yazının tabii seyri de Batıya doğrudur. Bu yüzden Batı diğer alanlardaki gibi bu alanda da örnek alınmıştır. Batı tarzındaki edebi ürünler tercüme edilmeye başlamıştır.

Bu dönemin ilk başlarında Türk ve Batı romanı ilişkisi Türkiye tarafından taklit ve çeviri şeklinde gelişmeye başlamıştır. Batılı anlamda hikaye ve roman ilk defa Tanzimatla beraber çeviri yoluyla, daha sonra da taklit şeklinde Türkiye'ye girmiştir. Taklitle başlayan bu ürünler zamanla gelişerek bugünkü kimliğini kazanmıştır.¹⁶⁵ Fakat bu süreç siyasi ve sosyal süreçten ayrı tutulamaz. Bu anlamda tıpkı Batıdaki gibi yeni yeni filizlenen Türk romanı da gözlerini efsane ve masallardan, sosyal yaşantıya ve gerçek hayata çevirmeye başlamıştır. Batıda kaynağını roman realizmden alırken, Doğuda ise durum farklıdır.

“Türk edebiyatına Batıdan gelen roman, yeni bir düşünüş biçimini, yeni bir tekniği de birlikte getirir. Batıda gelişen roman, güçlü fikirlerden, aydınlık getiren gerçeklerden yararlanır. Doğulu yazarlar bol bol masal yazarken Batılı yazarlar fikir kuvvetini gerçeklerden alırlar. Bizim romanda geri kalmamızın başlıca nedenlerinden biri bu olmuştur.”¹⁶⁶

¹⁶⁵ Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman-1*, Beşinci Baskı, İnkılap Kitabevi, İst., 1998, s. 11

¹⁶⁶ Karaalioglu, *Türk Romanları*, s. 5

Fakat zaman ilerledikçe gerçekler Türk romancısı için de bir başlangıç ve en büyük referans olmuştur. Zira “Ülkemizde Batılılaşma konusunda yürütülmekte olan siyasi ve sosyal faaliyetlere, 1859’dan sonra edebi faaliyetler de eklenir, her üç alanda da yoğun çalışmalar gösterilir.”¹⁶⁷

“Edebiyatlar ki hayatın bir in’ikâsıdır, hayatta yenilik başladı, edebiyatımız da yeniliğe giriyor. Hayatın mücedditleri maziye ait bir çok müesseseleri yıkamadılar. Edebiyatta teceddüdü yapanlarda maziden tamamen ayırlamamıştır. Hayattaki yeniliğin bayraktarları cesaret göstermişlerdi. Edebiyat meşalesini tutanların mücadelesi de bir gazaya benzer.”¹⁶⁸

İfadesinde Batılılaşma çabasında ve toplumun aydınlanmasında yazının gücünü ve geldiği noktayı ne güzel anlatmaktadır.

Bu dönem Türk edebiyat tarihinde “Tanzimat Edebiyatı” olarak ifade edilen dönemdir. Bundan dolayı dönemin edebiyat tarihinde ayrı bir önemi ve yeri vardır. Sosyal ve siyasi dalgalanmalar ve yenilenmeler sonucu ortaya çıkan bu dönemin ana hatları hakkında şunları söyleyebiliriz;

Bu dönem yazarları eski edebiyatı bir yana iterek çoğunlukla ve özellikle de Fransız edebiyatının etkisi altında kalarak Batı tarzında eserler vermeye yönelmişlerdir. Romanın olay ve olgu özelliğinin nesnel hayata yönelmesi bu dönem yazarları için bir referans olmuş onlar da roman tipleriyle kendi karakterlerini özdeşleştirmeye çalışmış, kendilerini de romana katmışlardır. Eski edebiyat genellikle saray ve çevresini anlatırken, Tanzimat dönemi edebiyatta anlatılan yeni yeni oluşmaya başlayan orta sınıftır. Bu sınıf beraberinde kendi edebiyat tarzını da oluşturacaktır. Bu tarza göre artık eski edebiyatın ağdalı dili atılacak, günlük konuşma dili yazıya geçecektir. Fakat Servet-i Fünun bir istisnadır. Orada dönemin ağır şartlarından dolayı sembolik ifadelerle yer verilecektir. Artık şiirin yerini nesir almaya başlamıştır ve bu dönem edebiyatıyla topluma yeni bir bakış açısı, duygu, düşünce ve anlatış tarzı gelmiş, insana ve dünyaya bakış tarzı değişmiştir. Yine bu dönemde Batı tipi düşünce sistemi toplumsal alanda olduğu gibi edebiyat ve romanı da etkisi altına almıştır.

¹⁶⁷ Kavcar, Batılılaşma Açısından Servet-i Fünûn Romanı, s. 9

¹⁶⁸ İsmail Habib Sevtük, Tanzimat Devri Edebiyatı, İnkılap Kitabevi, İst., s. 9

Bu dönemde daha öncede bahsettiğimiz gibi roman tarzındaki ilk eserlerimizi çeviriler oluşturmaktadır. Edebiyatımızdaki ilk çeviri “Yusuf Kamil Paşa'nın Fénelon'dan çevirdiği Terceme-i Telemak'tır.”¹⁶⁹ Örnek verdiğimiz bu ilk tercüme eseri daha sonra edebiyatın diğer alanlarındaki (gazete, dergi, hikaye, roman, tiyatro vb.) farklı tercüme takip etmiştir. İlk Türk roman yazarı ise bir dil bilimci olan ve sözlük çalışmalarıyla tanınan Şemseddin Sami'dir. Onunla beraber Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Recaizade Mahmud Ekrem, Samipaşazade Sezai sayılabilir.¹⁷⁰

Görüldüğü üzere Türk romanı ve Batı romanı ilişkisi birbirini takip eden iki tarihsel sürece karşılık gelecek şekilde birbirinin devamı niteliğindedir. Tıpkı Batılılaşma sürecinde sosyal, siyasi ve teknik yenilikler de olduğu gibi edebiyat alanında da Batı örnek alınmış (taklit edilmiş), diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da Batıyla bir yakınlaşma olmuştur. Hatta bu sebeple bu döneme edebiyat tarihinde; “Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı, Avrupâi Türk Edebiyatı, Arayışlar Devri Türk Edebiyatı, Batı Tesirinde Türk Edebiyatı v.s. gibi isimler verilmektedir.”¹⁷¹ Böylece Türk romanı, modernleşme aşamasında Batının yazınsal olarak kısmen de olsa bir devamıdır diyebiliriz.

¹⁶⁹ Naci, a.g.e., s. 14

¹⁷⁰ Karaaliolu, *Türk Romanları*, ss. 25-27

¹⁷¹ M. Fatih Andı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı*, Yeni Şafak Yayınları, İst., 1995, s. 8

İKİNCİ BÖLÜM

BATILILAŞMA

2. 1. Batılılaşma ve İlgili Kavramlar

Bir disiplinin bilimsel bir anlam ifade etmesi ve bilimsel bir kimlik kazanması için en başta kendisine ait kavram ve metodlarının olması gerekir. Bu bakımdan bir alandaki uğraşının daha iyi anlaşılabilmesi ve kendine özgü hale gelebilmesi için de o konuyla ilgili kavram ve terimlerin bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple Batılılaşma ile ilgili kavramların açıklanması ve analiz edilmesi konumuz gereği büyük önem taşımaktadır. Batıyla ve Batılılaşma ile ilgili konular söz konusu olduğunda ilk akla gelen kavramları şu şekilde sıralayabiliriz: “Batı, Batılılaşma, modernleşme, çağdaşlık, ilerleme, vatandaş, birey, demokrasi, ulus devlet, laiklik, sekülerleşme, aydınlanma, insan hakları, hukuk devleti, sivil toplum, cumhuriyet, parlamenter sistem...Ve bunlara ilaveten Batı değerler sistemini oluşturan diğer ilgili kavramlar.

Bu bölümde konunun daha iyi anlaşılması için bu kavramları tarihsel süreci ve yeri geldikçe kısaca bizdeki yansımalarıyla birlikte ele alacağız. Çünkü Türklerin Batıyla ilişkilerini, dolayısıyla da Batılılaşma serüvenini daha iyi anlayıp, kavrayabilmek için, Batının düşünce referanslarını ve tarihsel çizgisini iyi bilmek gerekmektedir. Bizce bu serüveni en iyi anlatacak şey, Batıdaki zihniyetin tarihsel köklerini de içinde bulunduran kavramlardır.

Güneşin battığı yönü¹⁷² ifade eden Batı kavramı dünyanın geri kalanından tamamen bağımsız olmamak üzere kendi ayakları üzerinde yükselen bir coğrafya ve kültür sistemine karşılık gelir.

Burada sorulması gereken en önemli soru, yeryüzünün bir parçası olan Batıyı ve Batı kültürünü diğer coğrafyalardan ve kültürlerden ayıran özellik veya öz nedir sorusudur. Bizce bu sorunun cevabı Batının düşünsel temelleri ve hayatı algılayış biçimiyle ilgilidir.

¹⁷² Türkçe Sözlük, a.g.e., Batı Maddesi

Bu farklılaşmanın başlangıcını felsefenin ve bilimin de başlangıcı sayılan Yunan dünyasına kadar geriye götürebiliriz. O dönemde de görüleceği üzere Batı düşüncesinin temeli olan Yunan düşüncesini farklı kılan, doğayı ve evreni algılayış biçimleridir. Bu bakımdan onlar diğer coğrafya ve kültürlerden ayrılmaktadırlar. Bu ayrımın temel belirleyicisi doğayı anlama ve açıklamada kullanılan akıldır. Diğer kültürler doğayı farklı referanslarla (din, ihtiyaç vb.) açıklarken Yunanlılar din ve geleneğin çizdiği dünya görüşünün dışına çıkarak evrene kendilerinden bakmışlardır.¹⁷³ Fakat ilerleyen yıllarda, yani skolastik düşüncenin hakim olduğu orta çağda durum biraz farklılaşmış, akıl yerini dogmatik düşüncelere bırakmıştır.

İlkçağ ve Rönesans arasına giren ortaçağ, “skolastik”^{*} dönem olarak da adlandırılır. Bu dönemde ilkçağın akılcı yapısı sekteye uğramıştır. Ancak “Rönesans”^{**} la beraber yavaş yavaş akıl eski değerini kazanmaya başlamıştır. Bu süreç özellikle 1700’lü yıllardan itibaren yani “aydınlanma”^{***} ile birlikte zirveye çıkmıştır. Artık insanoğlu aklıyla her şeyi başarabilecek, her türlü evrensel probleme çözüm bulabilecek durumdadır. Dolayısıyla her an her şeye müdahale eden bir Tanrıya ihtiyacı kalmamıştır.

Bu kavramın bizdeki yansımaları da bir kısım tartışmaları beraberinde getirmiştir. Vahiy–akıl çatışması ve “ “Aydınlanma” meselesi Türkiye’nin iki asırdır duçar olduğu “kimlik bunalımı” veya “kimlik arayışı” ile yakından alakalıdır.”¹⁷⁴ Fakat bir başka görüşte de olumlu bir zihniyet hamlesi için gerekli şart “Aydınlanma” semsiyesi altından geçmektir. Çünkü geri kalışımızın en önemli nedenlerinden birisi de, akli gündelik hayatımızda kullanamayışımızdır.

¹⁷³ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Dokuzuncu Basım, Remzi Kitabevi, İst., 1998, s. 12

^{*} “Skolastik, ortaçağa özgün dinsel felsefe öğretisidir. Hıristiyanlık kurallarını temellendirmek için ortaya çıkarılmıştır. Başlıca özelliği dinsel kuralları değişmez bir temel olarak ele almak, aklın kanıtlarını buna uygun açıklamaktır.” (bkz. Rona Turanlı, *İktisadi Düşünce Tarihi*, İkinci Basım, Bilim Teknik Yayınevi, İst., 1994, s. 13)

^{**} “Yeniden doğuş” demek olan Rönesans, ilkçağa ve onun değerlerine dönüş anlamında kullanılmıştır. (bkz. Nabi Avcı, Süleyman Hayri Bolay, *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1987, s. 120)

^{***} “Avrupa’da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen bir takım filozofların akli insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve insan zihninde bireyin bilincini, bilgi ışığıyla aydınlatma yönündeki çabalarıyla seçkinleşen kültürel bir döneme, bilimsel keşif ve felsefi eleştiri çağına, felsefi ve toplumsal harekete verilen ad.” (bkz. Cevizci, a.g.e. *Aydınlanma Maddesi*)

¹⁷⁴ Fehmi Baykan, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, Birinci Basım, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996, s. 8

Aynı yıllar Batıda aklın her alana yayıldığı ve toptan bir gelişmenin yaşandığı yıllardır. Soysal alanda hızlı bir “liberalleşme”^{*} eğilimi gözlenmektedir. Bu kendine güvenin, macera isteğinin ve merakın sonucu Avrupa şehirlerinde “burjuva”^{**} adı altında yeni bir sınıf boy göstermektedir. Bu sınıf aynı zamanda endüstri devrimi ve “sanayileşme”^{***} nin de habercisidir. Avrupa’da burjuva sınıfının hızla zenginleşip yükselmesi, bu sınıfın sosyal ve siyasi alandaki etkinliğini artırmaya başlamıştır. Gittikçe güçlenen burjuvazi sınıfı o zamanki Batı iktidarını elinde bulunduran krallık ve kiliseyi tavizlere zorlamıştır. Neticede burjuvazi ağır basmıştır ve krallıklardan “demokrasi”^{****} adıyla kiliseden de “laiklik”^{*****} adıyla zamanla istediklerini elde etmiştir. Böylece krallar yetkilerini halka bırakırken, kilise de metafizik bir aracı olmaktan çıkmış, din de yavaş yavaş bireysel anlamlar kazanmaya başlamıştır.

Bütün bu ve bundan önceki olaylar modernleşme ve onun hazırlayıcısı olan olaylardır. Modernleşme, feodalizmin ortadan kalkmasıyla başlayan tarihsel dönüşümde burjuvazinin gelişimini, sanayileşmeyi ve demokratik hakların geniş kitlelere etkisini de kapsar.¹⁷⁵ Bununla beraber vatandaşlık kavramı ve vatandaşlıkla ilgili haklar gündeme gelir. Milli kültür unsurları bu haklarla bütünleşerek sosyal ve siyasi bütünleşmenin önünü açar. Osmanlı modernleşmesinde hak ve milli kültür konusunda bağliyıcı eksiklikler bu yapısal bütünleşmenin oluşumunu engellemiştir. Böylece Batıda ulus-

* “Bu anlayış, sınıflar yerine bireylerden oluşan bir toplum görüşü benimser, ve bireylerin özgürlüğünü en yüksek amaç olarak belirleyip, bu özgürlüğü düşünce ve yaratma özgürlüğü, serbest teşebbüs ve rekabet özgürlüğü, olarak tanımlar.” (bkz. Cevizci, a.g.e. Liberalizm Maddesi)

** Burjuvazi terim olarak, ortaçağın sonlarında Avrupa’da soyluluk ve köylülükten ayrı olan bir iş adamları sınıfı olarak ortaya çıkan kent orta sınıfı, kapitalist toplumda üretim araçlarını ellerinde bulunduran sınıf. (bkz. Kızılçelik, Erjem, a.g.e., Burjuvazi Maddesi)

*** “Sanayileşme, emeğin bilgi ve beceri derecesinin yükselmesi, yaratıcılığının artması, kapitalin niteliklerinin iyileşmesi, yani, teknoloji seviyesinin yükselmesiyle tanımlanan bir süreçtir.” (bkz. Kızılçelik, Erjem, a.g.e., Sanayileşme Maddesi)

**** “Halkın yönetimi, halkın kendi kendisini yönetmesi anlamına gelen siyasi yönetim biçimi. Genel olarak, temsil, çoğunluğun yönetimi, partiler arası karşıtlık ve yarışma, alternatif hükümet şansı, kontrol, azınlık haklarına saygı gibi temel kavram ve düşüncelerle belirlenen politik sistem.” (bkz. Cevizci, a.g.e., Demokrasi Maddesi)

***** “Dini inançlarla uygulamaları, yalnız kişisel değil, fakat toplumsal karar alma ve eylemde yol göstericiler olarak değerlendirmeme tavrı ya da sürecine; dini düşünce, uygulama, inanç ve kuralların toplumsal anlam ve önemini yitirmesi sürecine; kendi toplum yapısıyla endüstri toplumunun gerçekleşme sürecinde ortaya çıkan toplumsal değişmelerin sonucu olan genel duruma verilen ad. Din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması anlamında dünyevileşmenin, politik ya da siyasi alandaki özel hali, laiklik olarak bilinir. İşte bu çerçeve içinde, siyasetle dinin, devletle kilise ya da diyanetin birbirinden ayrılması, siyasi otoritenin yönettiği insanların inançlarına müdahale etmemesi anlamına gelir.” (bkz. Cevizci, a.g.e., Dünyevileşme Maddesi)

¹⁷⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (Derleyenler: Mümtaz’er Törkene, Tuncay Önder), On İkinci Baskı, İletişim Yay., İst., 2003, ss. 25-26

devlet üzerine yükselen demokratik yapılanmalar devletleri güçlendirirken Osmanlı'daki bu tip hareketler tamamıyla olumsuz bir etki yaparak Osmanlı'nın parçalanmasında etkin rol oynamıştır.

Batının temel değerlerinden birisi ve belki de en önemlisi olan demokrasi kavramı Batılılaşmakta olan ya da Batılılaşmak isteyen ulusların en önemli hedeflerinden birisidir. Bu bağlamda demokrasi kavramı Türk modernleşmesinin vazgeçilmezlerinden birisidir. Aynı zamanda demokrasiden ve onun şahsa bürünmüş kavramsal sürecini ifade eden demokratlaşmadan “Verilmiş (kazanılmadan edinilmiş) hakları doğru olarak kullanmayı değil, bu haklara sahip çıkma bilincini”¹⁷⁶ anlamamız gerekir. Çünkü bu; toplumsal yapının düzenli işleyişi açısından, yapıyı oluşturan unsurların birbirlerine karşı olan en temel görevlerinden birisidir ve modern insana karşılık gelen birey kavramının özünü oluşturur.

Türk modernleşmesi ve Batılılaşması sürecindeki en problemleri kavramlardan birisi de “Laiklik” kavramıdır. Özü itibariyle demokratik bir anlam taşıyan bu kavram, içinde yaşadığımız coğrafyanın din algılamasıyla çatışmalar yaşamaktadır. Çatışmanın kaynağında ise bizdeki din olgusunun bir bütün olması anlayışının yattığı varsayılmaktadır. Bu bakımdan kamusal ya da özel diye ikili bir yapının dinin bütüncül anlayışıyla uyum sağlamadığı düşünülmektedir. Halbuki laiklik; kamusal ve özel diye bir ikili dini yapıdan ziyade, dinlerin ve bir takım felsefi anlayışların kamusal alandaki etkinliğini herkese eşit mesafede olacak şekilde, anayasal bir çerçevede düzenlenmeyi amaçlar. Fakat bizim için kavramın çıkardığı zorluklar; üzerinde objektif bir tanımlamanın yapılamamasından, nasıl anlaşıldığı ve ne şekilde uygulandığı tartışmalarından ziyade, kavramın Batının bugünkü noktaya gelmesindeki etkisi önemlidir. Bu anlamda Batının sosyo-kültürel tarihinde ve bugünkü modern varoluşunda laiklik kavramı önemli bir sıçrama tahtasıdır. Öyle ki bir paradigmatic dönüşüm olarak laiklik Batının bugüne gelmesinde sadece bir zihinsel devrim olarak kalmayıp yeni bir yaşam biçimine yön vermiştir. Bu anlamda laiklik, insanların ellerini gökyüzüne değil, doğaya ve kendi akıllarına çevirmeleridir.

¹⁷⁶ Hilmi Yavuz, *Osmanlılık, Kültür, Kimlik*, Birinci Basım, Boyut Yayıncılık, İst., 1996, s. 91

Demokrasi ve laiklik kavramlarının Türkiye cephesindeki etkilerini kısaca anlattıktan sonra Batı cephesinde olayları ifade etmeye devam ediyoruz.

Burjuvaların kilise üzerindeki baskısı, dini sosyal alanda etkisizleştirirken, krallar üzerindeki baskıları daha büyük sonuçlar vermiş, krallıklar yerini “ulus-devlet”^{*}lere terk etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler ışığında “Cumhuriyet”^{**} rejimine dayalı yeni devletler kurulmuştur. Yeni kurulan bu devletlerin demokratik yapısı gereğince Batıda “vatandaş”^{***}, “insan hakları”^{****} ve “sivil toplum”^{*****} gibi kavramlar hayatın içinde yer almaya başlamıştır. On dokuzuncu ve yirincinci yüzyıla gelindiğinde Batı, diğer medeniyetlere kıyasla hemen her alanda gelişme göstermiş ve ileriye gitmiştir. Bu önde oluş ve “ilerleme”^{*****} Batıyı diğer ülkeler gözünde bir model ve ulaşılmaması gereken yer konumuna yükseltmiştir.

Batıda gelinen seviyede hakların ulaştığı boyutu ve bireylerin hareket alanını genişletmesi açısından “sivil toplum” kavramı ayrı bir önem taşımaktadır. Bu anlamda Batılı olmanın önemli bir göstergesi de devlet dışında yani bürokratik ve kamusal örgütlenmenin haricindeki örgütlerin, toplulukların ve gayri resmi oluşumların devlet yönetiminde ve ülkeyle ilgili politikalarda etkili olmasıdır. Bu tip örgütlenmeler ve oluşumlar modern çağın birer göstergeleridir. Sivil toplum adını verdiğimiz bu tür organizasyonlar hukuk içerisinde var olan fakat resmi kabullere alternatif üretebilen örgütlenmelerdir. Toplumsal hayatın korunması ve gelişmesi için

* Avrupa’da krallıklar ve imparatorlukların yıkılmasıyla yerlerine ırka ve milliyete dayalı yapılarca oluşturulan devletlere verilen ad.

** “Milletin, egemenliği kendi elinde tuttuğu ve bunu belirli süreler içinde seçtiği milletvekilleri aracılığı ile kullandığı devlet biçimi.” (bkz. *Türkçe Sözlük*, a.g.e., Cumhuriyet Maddesi)

*** Batıda Fransız İhtilali ile başlayıp, Cumhuriyet kazanımlarıyla demokrasiye varan süreçte, kişi hak ve özgürlüklerinin artması sonucu özellikle devlete karşı bireylerin haklarını ve kendi kendilerine hareket etmelerini ifade eden bir kavramdır.

**** Burada insan haklarından kastedilen daha sonra İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin de muhtevasını oluşturacak yaşama, özgürlük ve kişisel güvenlik, herkesin, bulunduğu her yerde hukuksal kişiliğinin tanınması, hareket özgürlüğü, bir milliyet olma, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, toplanma ve barışçı birlik kurma özgürlüğü ve yönetime katılma özgürlüğünü içerir. (bkz. *Marshall*, a.g.e., Haklar Maddesi)

***** “Siyasi otoritenin baskısından kurtulmuş olan toplum modeline; toplumda var olan ve kuruluşu uzun sürede bir takım hakları elde etme gayretine bağlı olan demokratik yapıya; devletin kurumlarından bağımsız olarak toplumun kendi kendisini yönlendirmesine verilen ad.” (bkz. *Cevizci*, a.g.e., Sivil Toplum Maddesi)

***** “İlerleme: Bilgilerin giderek gelişip derinleşmesi ve yaşam kalitesini artırma şeklinde anlaşılan ilerleme fikri en azından üç yüz yıldır Batı uygarlığının itici gücü olmuştur. İlerleme fikri 20. yüzyıl boyunca çeşitli değişikliklerle birlikte nerede ise dünyadaki tüm kültürler tarafından benimsenmiştir. Üçüncü dünyada gelişme ve modernleşme, ilerlemeyle eş anlamlı sayılmıştır.” (bkz. *Marshall*, a.g.e., İlerleme Maddesi)

katkı sağlarlar. Yine bu anlamda toplumsal hareketlerin dinamiği konumundadırlar. Sivil toplum söz konusu olduğunda hukuki çerçevede gönüllü teşekküllerden, derneklerden, sendikalardan, kitle iletişim araçlarından, benzeri kurum ve örgütlerden söz edilebilir.

Batı modernleşmesinin temel taşlarından ve bugünkü modern vatandaş anlayışının genel kabul görmüş ve tamamlanmış hali olan birey kavramı, kanaatimizce modern dünyanın çeşitlenmesi, orijinalleşmesi, renklenmesi ve gelişmesi açısından en önemli kavramlardan bir tanesidir. Bu kavramda kişi, kendi olabilmeyi, kendini geliştirmeyi, yaratıcılığını ve farklılaşmasını ortaya koyabilmeyi, sorumluluk almayı bulmuştur. Aynı zamanda bu kavram bireye özel ve kamusal alanda nasıl hareket edeceğini bilen bir zihniyet yapısı verirken devlet-vatandaş ilişkilerini de hem hukuksal hem de sosyal anlamda düzenler. Bu anlamda bireyi, kişisel bazda ulaşılmış son nokta, olarak değerlendirebiliriz. Özetle söylemek gerekirse birey, Batı tarzı insan tipini göstermektedir. Böylelikle bizce Batıyı Batı yapan ve bugüne taşıyan değer sistemlerinin alt yapısını oluşturan kavramları görmüş olduk. Peki Batılılaşma bizde nasıl olmuş ve hangi toplumsal ve siyasi sorunlar sonucu ortaya çıkmıştır. Ya da bir başka ifadeyle bizi Batıya döndüren oluşumlar ve değişimler nelerdir..?

2. 2. Türk Batılılaşmasının Ana Unsurları

Türkler, tarih boyunca çok dinamik bir millet olarak coğrafyalarını ve buna bağlı olarak da sosyo-kültürel hayatlarını pek çok defa değiştirmişlerdir. Bu bakımdan Türklerin sık sık kimlik ve cephe değiştirmeleri, onların farklı ve yeni uygarlıkları benimsemelerini sağlamıştır.¹⁷⁷ Bütün bu etkileşimler ve yapısal değişiklikler, Türk kimliğini farklı şekillerde etkilemiştir. Bununla beraber Türkler de pek çok medeniyetin yapısına tuğla koymuş ve bir çok medeniyeti (Hint, İran, İslam, Roma vb.) farklı alanlarda (sanat, mimari, teknik vb.) zirveye taşımıştır.

Türk tarihi açısından Batı ile ilişkilerin sayısal başlangıcı binlerce yıl geriye götürülebilir. Fakat Türklerin coğrafi olarak Batıyla karşılaşması Malazgirt

¹⁷⁷ Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, Sümer Kitabevi Yay., İst., s. 141

Zaferi'yledir. Bu tarih, Türklerin Batının uzantısı olan Bizans Devleti'yle bir kurumsal yapı olarak, ilk resmi temasıdır. Ancak Türklerin Batıyla yüz yüze gelmesi, asıl olarak İstanbul'un fethiyle başlar. Bu tarihten itibaren o güne kadar savaşlarla, ticaretle ve yer yer kısmi, coğrafi çatışmalarla sınırlı olan ilişkiler bu tarihten itibaren belirli bölgelerde iç içe geçerek bu ilişkilere kültürel etkileşimi de katar. Fakat bizim için asıl önemli olan, ilişkilerden ziyade Batı ile olan farklılığımızın farkına varmamızdır ki asıl bugünkü anlamda Batılılaşmanın kaynağını da bu farklılığın farkına varış oluşturmaktadır. Bu farkındalığı Etyen Mahçupyan şu şekilde açıklamaktadır;

“16. yüzyıl civarında bunun farkına vardık. Bunu kendimize dert etmemiz ise 19. yüzyılda oldu. Kapitalizmin dünya ekonomisini tek bir sistematik altında toplama eğilimi, hem Osmanlıyı somut yaşamı içinde Batı ile karşı karşıya getirdi, hem de bu iki dünyayı iç içe soktu.”¹⁷⁸

Osmanlı Devleti'nin ister gelenekten getirdiği Türklerin “güneşin battığı yere kadar hakim olma” anlayışında olsun; isterse İslam dininden kaynaklanan “cihat” anlayışından olsun, Avrupa içlerinde ilerleyişi ve Avrupa'ya doğru genişlettiği coğrafi sınırlar aslında onu, bir açıdan, yani fiziksel olarak, Avrupalı yapmaktadır. Fakat Avrupalı olmak, Batılı olmak bir coğrafyanın ötesinde bir anlama, algılama ve düşünce biçimidir. Ayrı bir hayat, farklı bir bakış açısıdır Batı. Ve Batılı olma bu bakımdan Batılılaşmakta olan ülkeler için farklı bir anlam kazanır.

“Batılılaşma kelimesi, içi kolay doldurulamayan, bu yüzden de meşrebe göre algılanan ve aktarılan, talihsiz ama tarihli bir kavramı işaret etmektedir. Tarihli kavramlar, tarihsel olgulara denk düştüklerinden, yani bir başlangıçları ve bir süreçleri olduğundan ötürü, somut boyutta ele alınmaları mümkün olan zamansallıkları belirler. Bunun böyle olması, ilk bakışta, kavram üzerinde farklı anlama ve kabullenmelerin kolayca törpüleneceği ve bir consensus'e varılabileceği yanılgısını yaratmaktadır. Oysa gerçekte, herkes durduğu yere baktığından, aynı manzaranın farklı görüşlerini paralel kılmak çoğu zaman mümkün olamamaktadır.”¹⁷⁹

Herkesin farklı açılardan Batıyı farklı tarif ettiği doğrudur. Fakat bu felsefi rölativitenin dışında Batılılaşmayla ilgili kaba da olsa bir tanım yapabiliriz. Buna göre Batılılaşma; “Dünya tarihinin son iki yüzyılda ortaya çıkmış olan endüstri evresinde, Batı uygarlığı dışında kalan uygarlık ya da devletlerin, Batıyı son dönemde belirleyen onu Batı yapan fikir ve teknikleri benimseme, yaklaşım ya da hareketlerine verilen

¹⁷⁸ Etyen Mahçupyan, *İdeolojiler ve Modernite*, Patika Yayıncılık, İst., 2000, s. 148

¹⁷⁹ Mehmet Ali Kılıçbay, *Benim Polemiklerim*, Birinci Basım, Ankara, İmge Kitabevi, 1995, s. 377

ad”¹⁸⁰ diye ifade edilebilir. Bu genel tanımdan sonra bizim için Batılılaşmanın tarifi Şu Şekilde yapılabilir;

“18. yŐzyıldan başlayan bir model arayışı. Osmanlının işine kilitlendiği bunalımı aŐmak işin, bu bunalımdan Batıyı model olarak Çıkma gayretleri. Lale Devri, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet, Servet-i FŐnŐn, Tanzimat, JÖn TŐrkler...Önce sekŐlerleŐme, ardından modernleşme hareketleri, saltanattan cumhuriyete geŐiŐte Kurtuluş Savaşı’nda savaŐtıĐımız Őlkelerle kucaklaŐmak. Őapka ve harf devrimi. NATO, SENTO, IMF, OICD. Batı kŐltŐrŐ ve kalkınma Çabaları. EĞitim, hukuk, sanat ve siyasette Batının model alınması”¹⁸¹

dır, diyebiliriz.

Batılılaşma bir yön ve coğrafya olmanın dışında bir algılama biÇimi ve zihinsel bir meseledir. Bu mesele aslında genel olarak “Islahat DÖnemi” diye adlandırılan ve on sekizinci yŐzyılın son ŐeyreĐinde başlayıp gŐnŐmŐze kadar devam eden ama yŐnŐ ve hedefi Batı ve onun bulunduğu pozisyon olan bilincin, Şu veya bu Şekilde fikirden eyleme geÇen hareketinin ifadesidir.

Bu bakımdan TŐrk Batılılaşması bir Őst evreyi ifade eden evrenselleŐmeyi yani ŐaĐa ayak uydurmayı ve kendini değişen dŐnya Şartlarına adapte etmeyi hedef edinmiŐtir.¹⁸² Bir yerde de gŐrŐnen odur ki Batılılaşma, geleneksellikle modernliğin ŐatıŐmasıdır.¹⁸³ ŐŐnkŐ Batı, farklı bir değer, dŐŐŐnce ve dolayısıyla da eylem gerektiren Ötekini ifade eder. Bu bakımdan TŐrk Batılılaşması, gelenek ve modernlik ikilemiyle karşı karşıya kalır. Neticede ya yŐzŐnŐ dŐndŐĐŐ Ötekini ya da kendisini tercih etmek zorunda kalacaktır.

Bu durum, yani Batılılaşma, kimilerince bir zoraki yŐnlendirme iken kimilerine göre de toplumların kendi tercihleridir. Bu anlamda Murat Belge, Osmanlı Devleti’nin kapitalistleŐmesi sŐrecini anlatırken, aslında Batının TŐrk toplumunu bir tŐketim kitlesi haline getirmek işin zorladığını, bir nevi sŐmŐrmek işin TŐrkiye

¹⁸⁰ Cevizci, a.g.e., Batılılaşma Maddesi

¹⁸¹ Beyin Fırtınası, Yayına Hazırlayan: TEHA Telif Hakları Ajansı, Birinci Basım, Konya, Esra Yay., 1997, s. 69

¹⁸² Mustafa Erdoğan, Dersimiz ŐzgŐrlŐk, Birinci Basım, Pınar Yay., Őst., 2001, s. 129

¹⁸³ Tevfik Çavdar, TŐrkiye’nin Demokrasi Tarihi, Birinci Basım, Őmge Kitabevi, Ankara, 1995, ss. 19-20

toplumunu hasta adam haline getirdiğini ifade eder. Belge'ye göre diğer az gelişmiş ülkelerin de kaderi aynen Türk toplumu gibidir.¹⁸⁴ Ve Batılılaşma Batılılar tarafından yapılan bir zorlamadır. Ya da en azından Doğu toplumlarını alternatifsiz bırakmadır. Mehmet Ali Şevki'nin eserlerinde de Belge'ye destek verici saptamalar bulunur. Ona göre de; Türk Batılılaşması daha çok dışarıdan zorlamayla yani Batılı devletlerin istekleriyle ve Osmanlı seçkinleri tarafından yapılmıştır.¹⁸⁵ Çünkü Batı, sömürmek ve yeni kaynaklar elde etmek için üçüncü dünyaya muhtaçtır. Fakat aynı zamanda sömüreceği coğrafyanın tamamen ortadan kalkmasını da istemez. Bu, bir bakıma sömürmek için yaşatmaktır. Baykan Sezer ise Batıcılışmanın Osmanlılarca başlatıldığını savunur ve bu anlamda Batıcılışmanın bize zarar verdiğini söylemenin çok da anlamlı olmadığını ifade eder.¹⁸⁶ Bu ifadelerin bir benzerini Hilmi Ziya Ülken'de de bulabiliriz. Ona göre de; "Osmanlılarda Batılılaşma devletin girişimciliğinde başlar. Aydınlarca benimsenmesi daha sonra gerçekleşir."¹⁸⁷ Yenal'ın ifadesi de bu görüşleri destekler şekildedir. "18. ve 19. yüzyılda yoksul ülke ve bölgelerin düşünürleri, Batının gerisinde kalma olayını genellikle varlıklı ulusların sömürge siyasetlerinin, ya da Osmanlıda olduğu gibi öz kurumlarındaki yozlaşmanın sonucu olarak algılıyorlardı.¹⁸⁸ Batılılaşma Tanzimat'la beraber öyle bir hal almıştır ki sadrazamlar bile Batı yanlısı olmalarıyla dikkat çekmişlerdir. Bu yakınlık o kadar ileriye gitmiştir ki Kamil Paşa, "İngiliz Kamil Paşa", Nedim Paşa, "Nedimoff Paşa" diye anılacak kadar Rus ya da İngiliz yanlısıdır.¹⁸⁹ Bundan dolayı çözüm önerileri de Batıdan yana olmuştur. Dolayısıyla Batılılaşma bir sömürge olarak değil, bir tercih olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan insanın tercihinin yanlış olduğunu söylemesi ve bu konuda ısrar etmesi çok mantıklı bir tavır değildir. Ya bir tercih yapar, arkasında durursunuz, yahut karşı çıkar, duruşunuzu korursunuz...

Kanaatimizce bu tartışmalar, yani Batının zihinsel gölüne itildiğimiz mi yoksa kendimiz mi daldığımız tartışması, bizim gibi Batılılaşma çabasında olmuş ve

¹⁸⁴ Murat Belge, "Doğu-Batı", Ahmet Oktay (haz.), 75 Yılın İçinden 22 Yazardan Seçmeler, Birinci Basım, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İst., 1998, s. 43

¹⁸⁵ Mehmet Ali Şevki, Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması, Elif Yay., İst., 1968, s. 288

¹⁸⁶ Sezer, a.g.e., s. 141

¹⁸⁷ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İst., 1979, s. 21'den Aktaran: Emre Kongar, Türk Toplum Bilimcileri 1, Üçüncü Basım, Remzi Kitabevi, İst., 1996, s. 191

¹⁸⁸ Oktay Yenal, Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı, Birinci Baskı, T.İ.B.Y., Ankara, 1999, s. 23

¹⁸⁹ Sezer, a.g.e., s. 145

halen olan ülkelerin de bu yöndeki en temel soru ve sorunlarından birisidir. Bu soruların bir kaynağında da on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıldaki büyük çaplı sosyal ve siyasal değişimler yatmaktadır. Bu anlamda Batılılaşma yalnızca Türk toplumunun meselesi değildir.

Batılılaşma, duruşu itibariyle yalnızca Türk toplumunu değil “O” algıya ve düşünce yapısına sahip olmayan pek çok farklı coğrafyadan toplumu etkilemiştir. Öyle ki Batıya ve yabancı toplumlara karşı hassas ve uzak olan Japonya bile bu etkileşimden nasibini almıştır. Avrupa ve Amerika’ya 1900’lü yılların başında pek çok öğrenci gönderilmiş, bununla da kalınmayıp başta Avrupa olmak üzere yabancı ülkelere öğretmenler getirilmiştir.¹⁹⁰ Üstelik bizden farklı olarak Japonlar, Batıyla olan ilişkilerini üstlük-altlık ilişkisinden sıyrılarak yapmışlardır. Onların Batıyla ilk temasları on altıncı yüzyıla kadar geriye götürülebilirken, özellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Batı ile ilişkileri ve etkileşimleri yoğunlaşarak artmıştır.¹⁹¹ Böylece Japonya, kendi kültürel dokusuyla Batı tesirini sentezleyip, kendine takdir edilir bir yol çizmiştir. Ortaylı’nın ifadesiyle benzeri bir şekilde Rusya da Büyük Petro’yla başlayan Batılılaşma hareketleri gelenekçilerle modernleşme taraftarları arasında tartışmaya yol açmış ve modernleşmenin yönü ve şiddetiyle ilgili iki tarafı sık sık karşı karşıya getirmiştir.¹⁹² Bu anlamda Batılılaşmanın Batılı olmayan toplumları içine aldığını söyleyen Nilüfer Göle; “Modernleşmenin farklı ülkelerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak çizdikleri güzergâh”¹⁹³ olduğunu söyler ve “Batı-dışı modernlik kavramı”nu ortaya atarak, bunun farklı coğrafya ve kültürlerin kendilerini karşılıklı olarak modernlik üzerine yeniden bir şeyler söylemeleri, muhasebe yapmaları ve bu konuda düşünce üretmeleri anlamına geldiğini ifade eder.¹⁹⁴ Görüldüğü üzere Batı ve Batılılaşma sadece bize özgü olmayıp, yalnızca bizi etkilememiştir. Fakat buna rağmen Türk Batılılaşması ve Türklerin Batılılaşma süreci bütün diğer toplumların Batılılaşmalarından farklılıklar gösterir. Çünkü öyle ya da böyle Türk toplumu en azından coğrafi olarak Batının içinde yer almaktadır. Türk toplumunun Batılılaşma

¹⁹⁰ Makoto Aso, İkuo Amano, *Japon Eğitim Sisteminin Kültür Kaynakları* (çev.: Mustafa Özcan), Birinci Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1986, ss. 15-32

¹⁹¹ Niyazi, a.g.e., s. 65

¹⁹² İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, İkinci Baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s. 15

¹⁹³ Nilüfer Göle, *Melez Desenler*, Birinci Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s. 162

¹⁹⁴ a.g.e., s. 161

serüveni aynı bahçe içindeki farklı renkte açan bir çiçeğin diğerleri gibi olma çabasına benzer.

Daha önce Batılılaşmanın bir algı/algı değişmesi sorunu olduğunu belirtmiştik. Bu, aynı zamanda, Batı dışı toplumların kendilerinde olmayanları, örneğin, özgürlük, meşruiyet vb. gibi bazı soyut kavramları, Batıdan alması demektir.¹⁹⁵ Bu alınması gerekenlere Batının geldiği nokta itibariyle tekniğini ve teknolojisini de ekleyebiliriz. Aslında bize Türk Batılılaşmasıyla ilgili sorular sorduran “Batının nesini alıp nesini almayacağımız tartışmasıdır.”¹⁹⁶ Bu tartışmanın ana kaynağıysa Batı karşısındaki tutumlarımız ve geri kalmışlığımızın sancısı yatar. Fakat buradaki ilk hedef Avrupa’ya benzemek değil Türkiye’den yana bozulan dengeyi sağlamak, en azından Avrupa kadar güçlü olmaktır.¹⁹⁷ Türk Batılılaşmasının temel amacı aslında bu cümlede gizlidir ve Batılılaşmaya bu düşünceyle adım atılmıştır.

Gelinen nokta itibariyle Türk Batılılaşmasına iki farklı bakış söz konusudur. Bunlardan birincisi; -ki bu bütüncü bir bakış açısidir- Batı, teknolojik ve kültürel anlamda birebir hayatımıza geçirilmelidir, şeklindedir. Türkiye’nin Doğudan Batıya geçmesi mecburidir. Bunu savunanların temel gerekçesiye; Türkiye’nin, tarihi, coğrafyası, sosyal gelenekleri ve diliyle Doğu ile Batı arasına sıkışmış olmasıdır.¹⁹⁸ Bunun gibi Jön Türkler de özellikle Batıdan gelen değerleri “hürriyet, özgürlük, kalkınma, vb.” savunarak toptan bir Batılılaşmaya taraftar olmuşlardır.¹⁹⁹ Selim İleri de Tanzimat aydınlarını değerlendirirken; aydınların, Batılılaşmayı bir değer olarak kabul ettiklerini, Batının sosyal hayatını bir yenilik saydıklarını ve bu yeni yaşama biçimini Osmanlı halkına önerdiklerini²⁰⁰ söyler. Böylece amaçlanan idealize edilmiş bir Batıyla bütünleşmektir. Çünkü o an için Batı dünyanın gelebileceği en ileri noktadır. Üstelik bu nokta sadece teknoloji alanında değil, sosyo-kültürel alanda da bir zirvedir.

¹⁹⁵ Sezer, a.g.e., s. 80

¹⁹⁶ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Dokuzuncu Baskı, Ötüken Neşriyat, İst., 1995, s. 40

¹⁹⁷ a.g.e., s. 41

¹⁹⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri II*, Yenigün Yayıncılık, 1999, s. 58

¹⁹⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (Derleyenler: Mümtaz’er Törkene, Tuncay Önder), On İkinci Baskı, İletişim Yay., İst., 2003, s. 100

²⁰⁰ Selim İleri, *Çağdaşlık Sorunları*, Günebakan Yay., İstanbul, 1978, s. 5

Öte taraftan bir kısım Türk aydınları ise Batılılaşma meselesini kısmi bir olgu olarak görmüşlerdir. Ve buna dayanarak Batının tamamen taklit edilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Bu noktada Batıdan alınması gereken onun tekniğidir. Bunlar daha çok Batılılaşma meselesini sosyalist açıdan yorumlayan kadrocular ve dinci gelenekçilerdir.²⁰¹ Gelenekçilerden birisi olan Sait Halim Paşa da, Batının bir Hıristiyan medeniyeti olduğunu ve bu yüzden yalnızca yararlanılacak yanlarının alınması gerektiğini belirtmiş. Bunun dışında temelde Batının İslama düşman olduğunu ifade etmiştir.²⁰² Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin ifadesi de; Batılılaşmanın yalnızca ilim ve sanayi çerçevesinde olması şeklindedir. Ona göre Avrupa'nın adet ve ahlakı alınacaklar listesinde bulunmamaktadır.²⁰³ Bu bakış açısıyla da hedeflenen, ilerlemenin görünen boyutu olan teknoloji transferidir. Bunun dışında kalan sosyal ve kültürel doku korunmalıdır. Çünkü sosyo-kültürel yapı, bir milleti millet yapan ve diğerlerinden ayıran, vazgeçilmez öğedir. Bu bakımdan kültürel varlık devam etmelidir. Buna ilaveten asimilasyon kaygısı da bu tarz düşüncenin Batılılaşmayı bir bütün olarak kabul etmesini engellemiştir.

Fakat burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus şudur ki; Batıyı ister kısmi olarak, isterse tamamen, yani teknolojiyle ve değerleriyle beraber almak isteyenler olsun, her iki akımın da en temel eksikliği kendi görüşlerini herhangi bir ilmi esasa bağlamamış olmalarıdır.²⁰⁴ Yapılan tercihler daha çok ideolojik kaygılar göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Birinci kısımda yer alanlar, aldıkları eğitim ve yaşam tarzları paralelinde Batıyı kendilerine yakın gördükleri için tamamen Batıya arka çıkarken; ikinci kısımdakiler, dini ve ulusal kaygıları yüzünden Batıyı bütün olarak kabul etmeye yanaşmamışlardır.

Batılılaşma sürecinde yalnızca bizde değil Batılılaşmaya çalışan diğer ülkelerde de Batılılaşmanın yönü ve şiddeti üzerine tartışmalar olmuştur. Örneğin; Japonya'da da bizdekine benzer bir şekilde Batıdan alınacak değerlerin dozu ve gerekliliği görüş ayrılıklarına sebebiyet vermiştir. Hatta Meici döneminde bazıları,

²⁰¹ Tunaya, a.g.e., ss. 78-79

²⁰² Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İst.'dan Aktaran: Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyası 1*, Birinci Basım, Ayyıldız Yay., Ankara, 1994, s. 29

²⁰³ Şeyhülislam Musa Kazım'ın Dini, İçtimai Makaleleri, s. 272'den Aktaran: Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Üçüncü Basım, Ötüken Neşriyat, İst., 1995, s. 66

²⁰⁴ Güngör, a.g.e., s. 11

Batıya özgü yolları, herhangi bir amacın aracı olarak değil, kendi başına taşıdıkları değerler yüzünden benimseyecek kadar ileri gitmiştir.²⁰⁵ Bu tip tartışmalar bizdeki Batınının nesini almamız gerektiği konusundaki tartışmalardan çok da farksız değildir. Öyleyse şunu söyleyebiliriz ki Batılılaşma çabaları bu yolda ilerleme düşüncesinde olan ülkeleri benzer boyutlarda sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Bu tartışmalar, algı farklılıkları ve farklı yaklaşım tarzları beraberinde bir takım kaos ve sıkıntıları da getirmiştir. Belki de ileride sağ ve sol diye adlandırılacak ayrışmaların temeli de bu şekilde atılmıştır.

“İslam Doğu ile hıristiyan Batı arasında çektiğimiz tercih sıkıntısı Tanzimattan evvel başlar. Gülhane hattı da, Jön Türk inkılabı da, bize ait her şeyi ikiye bölerek, alaturka ve alafranga iki Türk ve iki Türkiye doğuran bu tereddütü kökünden söküp atamadı. Osmanlı İmparatorluğunun inhitat devrinde bu ikilik, Türk düşüncesinin en büyük meselesi ve Türk ruhunun en büyük işkencesi olmuştu. Bütün ıslahat hamleleri ve ona ket vuran bütün irtica hareketleri, bütün fikir ve politika mücadeleleri bu ayrılıktan doğuyordu.”²⁰⁶

Benzeri bir soruna “XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi” adlı eserinde Tanpınar da işaret eder... Ona göre de Tanzimat’la birlikte başlayan devrin en önemli özelliklerinden biri gittikçe güçlenen ve kendisini gösteren bir ikilik anlayışının doğmasıdır ki bu ikilik toplumsal bütünlüğe zarar vermiştir. Bugün bile hala geçerliliği koruyan, “alafranga” ve “alaturka” diye ifade edilen, eski ve yeni ikiliği bize Tanzimat’tan kalan bir çarpıklıktır.²⁰⁷ İlber Ortaylı’nın bu çarpıklık hakkında; “Değişim hareketleri hep padişahlara karşı, özellikle de II. Abdülhamit’e karşı aydınlar tarafından yapıldı gibi bir bilincimiz var... İlerici olmak için, mutlaka Jön Türk, parlamentocu, garp medeniyetçisi, liberal mi olunmalı?”²⁰⁸ diyerek modernleşmeye bakış açısındaki temelsizliği eleştirir. Bu çekişmeler fikir anlamında bir zenginliği ifade etse de eylem alanında bir takım gelişmelere engel olmuştur. Hatta bu çekişmeler neticesinde orduda bir kısım ayrışmalar olmuştur. Balkan Savaş’larının kaybedilmesinin bir sebebi de bu ayrışmalardır. Buradan yola çıkarak; Batılılaşmanın, bir yerde toplumsal bütünlüğü bozan ve sosyal çözümlere sebep olan sonuçlara yol açtığını ifade edebiliriz.

²⁰⁵ Barrington Moore Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (çev. Şirin Tekeli, Alaeddin Şenel), İkinci basım, Verso Yayıncılık, Ankara, 1992, s. 216

²⁰⁶ Safa, *a.g.e.*, s. 7

²⁰⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1967, s. 105

²⁰⁸ İlber Ortaylı, *İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk* (haz. Mustafa Armağan), *Ufuk Kitapları*, İstanbul, 2001, s. 36

Aslında buradaki en büyük sıkıntılardan birisi de Türk Batılılaşmasının vizyon sorunuyla ilgilidir. Batılılaşmanın sosyal alanda gelişigüzel ve dengesiz olarak yayılması Türk modernleşmesini bu anlamda sorgulanır ve tartışılır bir hale getirmiştir. Batılılaşmanın hızı ve yoğun etkisi pek çok kesimi hazırlıksız yakalamış ve çok ani şekillerde değişime zorlamıştır. Bu ani değişiklikler vaktinden önce gerçekleştiği için (sosyo-kültürel alt yapısı tamamlanmadığından) farklı bedenlerdeki elbiselerin verdiği rahatsızlık gibi hazırlıksız Batılılaşma da geniş toplumsal kesimleri tedirgin etmiştir.

Türk Batılılaşmasının en önemli unsurlarından birisi de eğitim ve öğretim alanında yapılan çalışmalardır. Çünkü Batı tarzında okullarda yetişen ve Batı eğitimi almış olan gençler bu yolla Batının fikir akımlarını (pozitivizm, materyalizm vb.) öğreniyorlar ve Batılılaşmaya önyak oluyorlardı.²⁰⁹ Eğitimin Batılılaşmaya etkisi askeri kanatta olduğu kadar sivil kanatta da etkili olmuştur. “Fikir hayatımızı hep edebiyat adamları temsil etmiştir. Bilhassa Tanzimat’la başlayan batılılaşma hareketinden sonra sosyal hayatımızda beliren bütün fikir akımları, önemli temsilcilerini hep edebiyatımızda bulmuştur.”²¹⁰ Bu bağlamda Türk Batılılaşmasında edebiyatın ve sanatın ayrı bir yeri vardır diyebiliriz.

Geldiğimiz nokta itibariyle Türk Batılılaşmasının en azından teknolojik olarak kazancını inkar edemeyiz. Fakat olaya kimlik açısından baktığımızda pek de sağlıklı bir görüntüyle karşılaştığımız söylenemez. Alkan’ın Batılılaşmayla ilgili şu sözleri bu anlamda çok çarpıcıdır; “Belki şahsiyetimizin bütün rasyonel unsurları ile çağdaşlığa baş koymuş bir Batılı ve gittikçe küçülen irasyonal tarafımızla “şarklı, Müslüman, üçüncü dünyalı, Osmanlı bakıyyesi”, ama mutlak bir kimlik zaafiyeti geçiren tuhaf bir topluluğuz.”²¹¹ Benzeri bir deyişle Türkiye’nin durumu “İki cami arasında beynamaz” şeklindedir. Her ne kadar ideal olarak Batıyı yürüme çabasında olsak da şartlar ve değerlerin geldiği nokta bizi hemen her alanda tereddütler içinde bırakmaktadır. Bu anlamda ne geleneksel değerlerimizi tam olarak koruyabildik, ne de Batının profesyonel değerlerini kendi hayatımıza geçirebildik.

²⁰⁹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 98-99

²¹⁰ M. Akif İnan, *Edebiyat ve Medeniyet Üzerine*, Birinci Basım, Edebiyat Dergisi Yay., Ankara, 1972, s. 7

²¹¹ Ahmet Turan Alkan, *Ateş Tecrübeleri*, İkinci Basım, Ötüken Neşriyat, İst., 1996, ss. 168-169

2. 3. Toplumsal Değişme Hareketleri

İster büyük ister küçük olsun, ister ilkel isterse gelişmiş olsun bütün toplumlar sürekli bir değişim süreci içerindedirler. Sosyal değişim genel geçer, değişmez ve evrensel bir kanundur. Toplumsal hayatta yaşanan bu değişim sürecinin önünde hiçbir güç duramaz.²¹² Değişim önüne set çekilemeyecek kadar güçlü bir akıntıya sahiptir. Doğada görülen bu zorunlu değişimin yönü, şiddeti ve zamanı toplumdan topluma değişiklik gösterse de, değişimin kendisi, hiçbir toplumu değişme bağlamında bir diğerinden ayırt etmez.

Bir sosyal yapıda meydana gelen değişiklikler çeşitli etkileyenlerden oluşabilir. Bu bakımdan sosyal değişmeyi sağlayan faktörleri iç ve dış olarak iki sınıfta toplayabiliriz. Kısaca iç faktörleri nüfus ve teknoloji; dış faktörleri doğal afetler, salgın hastalıklar, iklim ve coğrafi değişiklikler olarak ifade edebiliriz.²¹³ Bunlara ilaveten devrimler, zorunlu veya tercihli kültür değişimleri sosyal değişmeyi etkileyen faktörlerdendir.

Bunlara bağlı olarak değişme sürecini ifade eden teoriler ortaya atılmıştır. Bu teorileri klasik değişme teorileri ve çağdaş değişme teorileri olarak ifade edebiliriz. H. Spencer, F. Tonies, G. Simmen, A. Comte, C. Marx, E. Durkheim, M. Weber ve V. Pareto gibi sosyologlar klasik sosyoloji teorilerinin en önemli teorisyenlerdir. Sezgin Kızılcıkel'in ifadesiyle klasik sosyoloji teorilerini bu sosyologlar bağlamında tartışmak gerekir.²¹⁴ Klasik sosyoloji teorileri toplumsal değişmeyi makro düzeyde ifade eden teorilerdir.

“Batılı toplumlarda ortaya çıkan toplumsal yeniden yapılanmaya göre sosyolojik teorilerin de ilgi odağı değişmiştir. Bu çerçevede etkili olan teoriler, yapısal-fonksiyonalizm ve çatışma teorileridir. Bu teoriler sosyoloji de “Çağdaş teoriler” (mainstream / contemporary theorise) olarak adlandırılmaktadır. Başlıca temsilcileri T. Parsons, R. K. Merton, W. Ogburn, W. Buckley, E. Tiryakian olan yapısal fonksiyonalist teorini temel kavramları

²¹² Öztürk, a.g.e., s. 163

²¹³ Aslantürk, Amman, a.g.e., ss. 371-373-375

²¹⁴ Sezgin Kızılcıkel, *Sosyoloji Teorileri 2*, İkinci Basım, Emre Yayıncılık, Konya, 1994, s. 3

yapı, fonksiyon, toplumsal yapı, kültürel yapı, sistem, sosyal sistem, statü, rol, değer, norm, düzen, yapısal-farklılaşma, dinamik denge ve konsensüstür.”²¹⁵

Kongar’a göre sosyal değişme, teknolojik değişmeleri de içine alacak şekilde insanlar arası ilişkilerin değişmesi anlamına gelmektedir. Maddi kültür, dolayısıyla altyapı, diğer kurumları da etkileyen bir unsur olarak değişimin birinci aktörüdür. Bu bakımdan maddi kültür, üretim ve mülkiyet anlayışını değiştirirken, bunlara bağlı olarak da diğer üst yapı unsurlarının değişimine zemin hazırlar. Bu bağlamda Kongar, teknolojiyle ideoloji arasında doğrudan bir ilişki kurar. Dolayısıyla teknoloji transfer eden bir toplumun, o maddi unsurlarla beraber teknolojisini aldığı toplumun ideolojisini de transfer edeceğini belirtir.²¹⁶ Bu bakımdan kabul edilen ideolojiyle birlikte bir takım sosyal değişmelerin başlaması da kaçınılmazdır. Bu anlamda teknoloji transferi sırasında teknolojinin beraberinde getirdiği değişmelere karşı bir takım önlemlerin alınması gerekir ki sonuç itibarıyla toplumsal yapıda oluşabilecek tahribatlar ve sosyal hayatta meydana gelebilecek olumsuz değişiklikler (uyuşturucu, çarpık aile yapısı vb.) en aza indirilebilsin.

Geriye dönük olarak Türk sosyal tarihine bakıldığında çok fazla ve ayrı bir şekilde toplumsal kırılmalar ve değişimler görülmemektedir. Türk toplumsal tarihinde değişim hareketleri genellikle tek yönlü ve tepeden inme bir şekilde olmuştur. Bu bağlamda çok fazla anarşisti ve devrimcisi olmayan bir toplum görüntüsü vardır. Toplumsal değişmelerin asıl kaynağı ve hareket ettiricisi devlet ya da siyasi otorite olmuştur. Bunun sonucunda devlet geleneği ve devlete bağlılık anlayışı çok güçlü olan Türk toplumu tercihini siyasi iradenin görüşüne göre belirlemiştir. Tanzimat’la beraber her ne kadar Batılılaşma akımının yanında Türkçülük ve İslamcılık gibi akımlar da yer alsada sonuçta değişimin yönü Batıdan yana olmuştur. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ağırlıklı olarak siyasi otorite, yönetici erk tercihini Batılılaşmadan yana kullanmıştır.

Mevcut olumsuzluklara karşı devleti ve özel olarak da toplumsal yapıyı korumak için içinde bulunan şartlardan hareketle “Osmanlıcılık”, “Türkçülük”,

²¹⁵ a.g.e., ss. 9-10

²¹⁶ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Beşinci Basım, Remzi Kitabevi, İst., 1995, s. 24

“İslamcılık” ve “Batıcılık” gibi reçeteler ortaya atılmıştır. Fakat hepimizin de bildiği gibi sonuçta Batıcılık galip gelmiştir.

Devrimler, darbeler, sınıf mücadeleleri, rejim değişiklikleri, dinler, diller vb. etkiler, bir toplumun karakteristiğini en çok değiştiren belirleyicilerdir. 1700’lü yıllarda başlayan ve özellikle Tanzimat sonrasında hız kazanan Batılılaşma hareketleri de Türk toplum hayatında önemli değişikliklere sebep olmuştur. Önceleri askeri alanda başlayan bir takım değişiklikler daha sonra eğitimden dine, siyasetten yaşam tarzına kadar toplumsal hayatın hemen her noktasına işlemiştir. Bu değişim ve dönüşümü anlamak ve anlamlandırmak için yapıyı ve yapı içindeki değişim ve dönüşümü ve buna bağlı olarak bu anlamdaki kavramları bilmek gerekmektedir.

Sosyal yapı, sistem ve düzen gibi kavramlar sosyoloji için çok önemlidir, çünkü; sosyoloji bunları anlamlandırarak diğer toplumsal olay ve kurumları incelemeye çalışır.²¹⁷ Bu bağlamda sosyal değişmeyi daha iyi analiz edebilmek için, toplumsal yapı, toplumsal değişme, sosyal sistem gibi kavramların açıklığa kavuşturulması ve iyi analiz edilmesi gerekir.

2. 3. 1. Toplumsal Yapı

Toplumsal yapı denince temelde anlaşılması gereken toplumu oluşturan öğeler ve bunların birbirleriyle olan ilişkileridir. Fakat daha önce “Toplumsal” kavramıyla neyi kastettiğimizi belirtmemiz gerekir. Durkheim’in ifadesiyle; ““Toplumsal” nitelemesi genellikle, toplumda belirli bir yaygınlık gösteren ve toplum için az veya çok bir yararı olan, toplum içinde oluşmuş bütün fenomenleri belirtmek için kullanılmaktadır.”²¹⁸ Toplumsal hayatın üzerine kurulduğu ve sosyolojik işleyişin temel dayanağı olan yapı kavramı, sosyal bilimlerin vazgeçilmez kavramlarından biridir. Buna rağmen sosyal bilimciler henüz bu kavramla ilgili genel geçer bir tanımda buluşamamışlardır. Fakat yine de pek çok sosyolog bu kavrama anlamlar yükleyerek sosyal olay ve kurumları o tanım üzerinden açıklamaya çalışmışlardır. Ancak bir kısım

²¹⁷ Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, Milli Eğitim Basımevi, İst., 1992, s. 158

²¹⁸ Émile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* (çev.: Cenk Saraçoğlu), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2003, s. 47

sosyologlarsa çalışmalarında bu kavrama hiç yer vermemişlerdir. Buna rağmen Akyüz günümüzde yaygın olarak sosyal yapı kavramının kullanıldığını belirtmektedir.²¹⁹

Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta da toplumsal yapının ideal ve pratik boyutuyla ilgilidir. Şöyle ki daha çok küçük topluluklarda olmak üzere topluluk üyelerinin ilişki ve davranışlarında söyledikleri ve yaptıkları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla geçmişteki toplumların tarihsel açıdan somut tespitlere imkan vermemesi ve bugünkü toplumların büyüklüğü ve karmaşıklığı olguların pratik ve teorik ilişkilerininin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını engellemektedir. Bu sebeple, toplumun kurumsal sistemi “ideal” görünümüleriyle incelenmek zorunda kalmaktadır. Bu da sosyologları inceledikleri ilişkiler alanından alıp idealize edilmiş kurgusal bir alana çekmektedir. Böylece sosyal gerçeklikten (toplumsal olgu) uzaklaşmış olunmaktadır. Dolayısıyla bunun önüne geçebilmek için toplum bilimciler, yaptıkları araştırmalarda uygun yöntemlerle toplumsal davranışların fiili durumlarını gözlemlemelidirler.²²⁰ Ancak bu şekilde idealize edilmiş kurgusal bir toplumsal yapıdan kurtulunup, sosyal gerçeklikler sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılabilir ve tespit edilebilirler. Çünkü neticede toplumsal yapının temelinde insan ilişkileri ve o ilişkilerin eylem boyutunu ifade eden davranışlar bulunmaktadır.

Üzerinde genel bir konsensüs sağlanmamakla birlikte kaynaklarda toplumsal yapı aşağıdaki şekillerde ifade edilmiştir: “Bir şeyin yapısı, parçaları arasındaki nispeten sabit ilişkilerdir.”²²¹ Bir başka kaynakta ise toplumsal yapı; “Herhangi bir toplumun ya da toplumsal kümenin yerleşik iç örgütleniş biçimi.”²²² olarak tanımlanmıştır. Bunun yanında “Toplumsal davranışlarda yinelenen kalıplar ya da, daha özgül kapsamda, bir toplumsal sistemin veya toplumun farklı öğeleri arasındaki düzenli ilişkiler için kullanılan bir terim”²²³dir. Bu bağlamda din, iktisat, aile, siyaset ve diğer kurumlar bir toplumun sosyal yapısını meydana getirir. Normlar,

²¹⁹ Hüseyin Akyüz, a.g.e., s. 159

²²⁰ T. B. Bottomore, **Toplum Bilim**, İkinci Basım, Beta Basın Yayım, İst., 1894, s. 114

²²¹ Sulhi Dönmezer, **Sosyoloji**, Yedinci Baskı, Met/er Matbaası, İst., 1978, s. 157

²²² Ozankaya, a.g.e., **Toplumsal Yapı Maddesi**

²²³ Marshall, a.g.e., **Yapı, Toplumsal Yapı Maddesi**

değerler ve toplumsal roller de bu yapının ilişkilerini ve bunların karşılıklı etkileşimleri oluşturur.²²⁴

Milletlerin toplumsal varoluşları, bugünkü sosyal şartların dışında daha önceki tarihsel, sosyal gelişimlere de bağlıdır. Bütün bunlar, yani teknolojik gelişmeler, maddi ve manevi kültür, bunların tarihsel süreç içerisinde birbirleriyle olan ilişkileri sosyal yapıyı oluşturur.²²⁵ Bu bağlamda genel bir toplumsal yapı tanımı yaparsak şunu söyleyebiliriz ki; Yapı, tarihsel bütünlük içerisinde bir toplumun meydana getirdiği maddi-manevi, düşünsel-görünen, bütün kültürel unsurlar arasında bağlayıcı bir etki yapan temel ilişkilerin bütünüdür. Yapı içerisindeki değişiklikler ancak ve ancak yukarıdaki saymış olduğumuz şartların dönüşüme uğramasıyla mümkündür.²²⁶ Bütün toplumlar iç ve dış etkilerin altında kalarak değişiklikler gösterirler ve toplumsal yapının bütün fertleri bu değişiklikten nasibini alırlar. Çünkü toplum dinamik bir yapıya sahiptir. Bu sebeple her toplum dünyadaki global değişikliklerden şu veya bu şekilde etkilenir. Dolayısıyla değişim, yeniliklerin toplumun geneli tarafından benimsenmesi ve hayat tarzının buna dönük olarak yeniden düzenlenmesidir.²²⁷

Böylece yapının, toplumun olmazsa olmaz ilişkiler bütünü olduğunu ve yapı içindeki değişikliklerin (istenilen ve zoraki) bir şekilde toplumu oluşturan bütün fertleri içine aldığını anlatmış olduk. Bu bakımdan yapı, bütün karmaşasına ve hareketliliğine rağmen, diyebiliriz ki bütün insanlığın içinde yer aldığı ve pek çok şeyi paylaştığı kocaman bir ailedir. Dolayısıyla yapı, insanın toplumsallaşmasının en önemli göstergesidir. Bütün sosyal hayatımız ve ilişkilerimiz bu yapı içerisinde gerçekleşir ve anlam kazanır.

2. 3. 2. Toplumsal Değişme

Doğanın temel kanunlarından biri de “değişme”dir. Etrafımıza baktığımız zaman sürekli bir yenilenme ve değişme gözümüze çarpmaktadır. Tıpkı mevsimlerin sırayla birbirini takip etmesi gibi etrafımızdaki canlılar da bir halkayı tamamlar gibi

²²⁴ a.g.e., Yapı, Toplumsal Yapı Maddesi

²²⁵ Şevki, a.g.e., s. 189

²²⁶ Hilmi Yavuz, *Felsefe ve Ulusal Kültür*, Birinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1977, s. 24

²²⁷ İşçi, a.g.e., s. 55

sürekli farklılaşma ve değişim halindedirler. Bir kısmı değişip ortadan kaybolmuş gibi görünse de yerine kendinden farklı şeyler gelmektedir. Hava olayları değişmekte, yapraklar sararıp solmakta, bitkiler yeşerip daha sonra ölmektedirler. Bütün bunların hepsi bir takım doğal kurallar çerçevesinde gerçekleşmektedirler. Benzeri şekilde insanların oluşturduğu toplumsal hayatta da sürekli bir değişme süreci görülmektedir. Yunanlı filozof Herakleitos'ın deyişiyle; “Evren boyuna akan bir süreçtir, başı sonu olmayan bir değişmedir, hiç durmayan bu değişme içinde kalan, sürüp giden hiçbir şey yoktur... her şey akar.”²²⁸ Doğada durağan hiçbir şey yoktur. Herakleitos' a göre durağan gibi görülen her şey bir yanılsamadan bir aldanmadan ibarettir. Çünkü “Kalıcı şeyler varmış sanısına kapılmamız, değişmenin kuralsız değil de, belli bir düzene, belli bir ölçü ve yasaya göre olması yüzündendir.”²²⁹ Tıpkı kesik kesik ama düzenli bir şekilde siyah cama yansıyan film kareleri gibi...

Herakleitos'un genel olarak ifade ettiği değişimden toplum da nasibini almıştır. Tıpkı doğada olduğu gibi toplumsal olayların da belli ölçü ve kuralları vardır. Fakat uzunca bir süre toplumsal olayların varlığı görmezlikten gelinmiş ve hatta inkar dahi edilmiştir.

“Çünkü bunların varlığını, realitesini kavramak müşkültür. Buna da hayret etmemelidir... Arzın çekim kuvveti, havanın ağırlığı nasıl uzviyetimiz dışında ise ve üzerimize nasıl bir zorluk yapıyorsa, sosyal şekillerde de fertlerin dışında olarak, kanunlarını fertlere zorla kabul ettirirler.”²³⁰

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde “Bir zaman dilimi içindeki değişikliklerin bütünü”²³¹ olarak ifade edilen değişmeyi toplumsal alana uyarladığımız zaman karşımıza yine aynı şekilde bir zaman dilimi içerisinde toplumda meydana gelen topyekün değişmeler çıkmaktadır. Bir başka ifade ile de toplumsal değişme; “Toplumun herhangi bir dönemdeki düzenine özgü yerleşik özdeksel ve tinsel öğelerinde yeni özelliklerin oluşması”²³² dır. Toplumsal gerçeklik zorunlu olarak tarihsellik özelliği gösterir. Çünkü netice itibariyle toplumsal varlık alanı da, her şey gibi, değişimden

²²⁸ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Dokuzuncu Basım, Remzi Kitabevi, İst., 1998, s. 24

²²⁹ a.g.e., s. 24

²³⁰ Necmeddin Sadak, *Sosyoloji*, Maarif Matbaası, İst., 1939, s.12

²³¹ *Türkçe Sözlük*, a.g.e., Değişim Maddesi

²³² Ozankaya, a.g.e., Toplumsal Değişme Maddesi

etkilenen bir pozisyondadır. Bu değişimi sağlayan esas unsur ise insan faktörüdür.²³³ Dolayısıyla insan bir taraftan toplumsal yapıyı değiştirirken diğer taraftan toplumsal yapı tarafından etkilenen konumdadır. Böyle bir değişim için önemli olan hususlardan biri de değişimin hızının ne olduğudur.

“Değişmenin hızı, toplumdan topluma farklılıklar gösterir. Geleneksel toplumlarda değişme daha yavaş, endüstriyel toplumlarda ise daha hızlı bir biçimde gerçekleşir. Bundan dolayı çağdaş toplumlarda değişme kuramsal, normatif ve gündelik bir olgu haline gelmiştir. Bütün değişmelerin başlangıcı, basit değerlerin ağırlık kazandığı ve geleneksel ilişkinin hakim olduğu veya insanlara istek dışı kuvvetlerin hükmettiği bir toplum yapısıdır.”²³⁴

Kaçınılmaz bir süreç olan değişim zaman içinde zikzaklar çizse de sürekli var olagelmıştır ve hayatiyetini devam ettirmiştir. Her ne kadar sosyal değişme farklı şekillerde ifade edilmiş olsa da kaçınılmaz bir realite olarak ortadadır. Sağlıklı bir toplumsal analiz yapmak ve içinde yaşadığımız hayatı anlayabilmek için toplumsal değişmeyi hem kavramsal hem de tarihsel süreci ile ele almak gerekir. “İnsanlık tarihinde emsaline rastlanmayan bir genişlik ve şiddette vukua gelmekte olan kültür değişmelerinin tetkiki, dünyanın bugünkü vaziyetinde yalnız nazari ve ameli bakımdan kıymet kazanmakla kalmıyor aynı zamanda bir zaruret oluyor.”²³⁵ “Değişme kavramı sırasıyla, zaman içinde arda arda geliş; değişme boyunca kendi kendisiyle görelî olarak aynı kalan bir şey ya da tözü; bu tözün sahip olduğu özellikler bakımından sergilediği farklılıkları ve belli bir yön ya da doğrultuyu içerir.”²³⁶ Tıpkı;

“İnsan organizması gibi, toplumlar da sürekli değişme halindedir. Bu değişmeyi ve dinamizmi ilk insan topluluklarından bu yana gözlemek mümkündür. Ancak insanlık tarihi içerisinde zaman ve zemine, toplumdan topluma, kültürden kültüre değişme yönü ve derecesi farklılık gösterir. Mesela sanayileşme çağı ile başlayan yeni dönemdeki sosyal değişme, diğer bütün çağlarla kıyaslanamayacak şekilde hızlı olmuştur.”²³⁷

Değişme esnasında algılarımız da içsel ve dışsal olarak değişmektedir. Deney alanına ve kendimize dönük tespitlerimiz ve gözlemlerimiz farklılaşmaktadır.

²³³ Kadir Cangızbay, *Sosyolojiler Değil Sosyoloji*, İkinci Basım, Ütopya Yayınevi, Ankara, 1999, ss. 145-146

²³⁴ Enver Özkalp, *Sosyoloji*, Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir, 1986, s. 266

²³⁵ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Üçüncü Basım, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İst., 1997, s. 33

²³⁶ Cevizci, a.g.e., *Değişme Maddesi*

²³⁷ Zeki Aslantürk, M. Tayfun Amman, *Sosyoloji*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1999, ss. 26-27

Dolayısıyla toplumsal değişim tündengelimsel bir anlayışla toplumsal bakış açısına paralel olarak özneyi de değişime katmaktadır. Bu değişim Kıray'ın ifadesiyle; derece derece gerçekleşir. Ve belirli bir seviyeden sonra bu kısmi değişiklikler toptan yapısal bir değişiklik halini alır.²³⁸ Çünkü sosyal değişim genel olarak sosyal süreç değişmesini, sosyal davranış ve sosyal ilişkiler değişmesini ve sonuçta bir bütün olarak da sosyo-kültürel yapının değişmesini kapsar.²³⁹ Bu yüzden aynı coğrafyada ya da aynı toplumsal yapı içerisinde de olsa değişikliklerin hızı ve yönü farklı farklı şekillerde görülebilir. Bizim Batılılaşma serüvenimizde bu derece derece değişimin izleri gözle görülür bir haldedir. Ulusal sınırlarımız göz önüne alındığında görülen odur ki bazı bölgelerimizde bu değişimin takvimi biraz yavaş işlemektedir. Bu işleyiş bölgeler arasında bile farklılıklar göstermektedir. Öyle ki Türkiye'nin batısı Batılılaşmayı hemen her alanda özümsemiş gibi görünürken ülkenin doğusunda egzotik bir doğu manzarası vardır.

Bütün bu değişimler kısaca ekonomik gelişmenin, teknik ilerlemenin ve nüfus hareketlerinin sonuçlarıdır.²⁴⁰ Bu olaylar ve hareketler sonucunda toplumsal yapıda birtakım değişimler, oluşumlar, ilerlemeler görülür. Peki bu değişimin sosyoloji açısından anlamı ve önemi nedir? Bu bağlamda Bottomore'nin ifadesi sosyoloji ve ilerleme düşüncesinin yoldaşlığına ışık tutar.

“Toplumbiliminin, zorunlu olarak, ilerleme düşüncesine yakınlık göstermesinin haklı bir yanı vardır: bir disiplin olarak geçerlik kazanması için insanlığın gelişmesine katkıda bulunmak zorunda olması, kaldı ki, modern sanayi toplumunun karakterini ve potansiyelinin bilmemizi sağlamak da toplumbilim için, gerçekleştirilmiş önemli bir katkı olacaktır.”²⁴¹

Tarihin en eski uluslarından birisi olan Türk toplumu bugüne gelene değin sosyo-ekonomik ve kültürel olarak pek çok değişiklikler geçirmiştir.²⁴² Bu değişiklikleri Kongar şu şekilde ifade etmektedir; “Türk toplumsal değişiminin ardında yatan öğeler üç grupta toplanabilir. Bunlar dış dünya, iç gelişmeler, kişilerin etkileridir.”²⁴³ Burada dış dünya ile kastedilen Osmanlı ve Türkiye üzerinde bir şekilde planları olan yabancı

²³⁸ Mübeccel Kıray, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişim*, Bağlam Yay., İst., 1999, s. 94

²³⁹ Aslantürk, Amman, a.g.e., s. 27

²⁴⁰ Gülseren Güçhan, *Toplumsal Değişim ve Türk Sineması*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, ss. 26-27

²⁴¹ Bottomore, a.g.e., s. 114

²⁴² Erdoğan Başar, *Eğitim Sosyolojisi*, Eser Matbaası, Samsun, 1994, s.233

²⁴³ Emre Kongar, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Üçüncü Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1979, s. 475

devletlerdir. Bu yabancı ülkeler kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı ve Türkiye'ye yaptıkları siyasal ve ekonomik katkılarıyla Türk toplumsal yapısını etkilemişlerdir. İç gelişmelerden kastedilen ise Osmanlı ve Türkiye'deki ideoloji ve çıkar çatışmalarıdır. Değişimi sağlayan bireysel rollerden de Türk sosyal değişmesine katkı sağlayan kişileri anlamaktayız.

Her akım ister yerel, ister dış kaynaklı olsun bir şekilde etkilemiş olduğu toplumsal yapıda bazı değişmelere yol açar. Yada bir başka ifade ile yeni bir takım değerlerin oluşması için o akımın gelişip yeşerebileceği ve içine işleyebileceği toplumsal yapıda bir takım değişikliklerin olması en azından yeni bir paradigmaya hazır halde bulunması gerekir. Aksi takdirde bir toplum için ilerlemeden, değişmeden ve gelişmeden söz edemeyiz. Zaten böyle statik bir toplumsal yapı da canlı bir organizma için söz konusu değildir. Hal böyle olunca yeni bir akım o toplum için ayrı bir dinamizm ifade eder. Bu da o toplumun sosyal ilişkilerinin farklılaşması anlamına gelir ki tezimizin de özünü oluşturan bu konuya yeri geldikçe diğer bölümlerde sık sık değinilecektir.

Tezimize konu olması itibariyle Batılılaşma süreci ve özellikle de Servet-i Fünun dönemi, toplumun hemen her alanında çok hızlı değişmelerin görüldüğü bir zaman dilimidir. Doğaldır ki bu şekilde yaşanan hızlı ve ani toplumsal değişmeler bir takım aksaklıklara ve arızalara yol açacaktır. "Sosyal ve kültürel değişme sürecinde toplumlar değişimin getirdiği farklı, değişik ve yabancı unsurlara hemen uyum sağlayamazlar. Dolayısıyla; "Geçiş sürecinde bu toplumlarda kültürel yabancılaşma ve anomi görülmektedir."²⁴⁴ Bu sebeplerle o dönem ve genel olarak böyle ani değişimlerin hissedildiği devirlerde bir takım toplumsal arızaların olması kaçınılmazdır. Türk modernleşme tarihine bakıldığında değişim ilk olarak askeri alanda başlamakla beraber bu değişim daha sonra tüm boyutlarıyla toplumun bütün kesimlerinde farklı şiddette de olsa yoğun olarak hissedilmeye başlanmıştır. Asıl olarak değişim toplumu sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda zorlamıştır. Bu zorlama bizim gibi geleneksel toplumlarda sıkıntı yaratmış ve değişimi yavaşlatmıştır.

²⁴⁴ Vehbi Bayhan, *Anomi ve Yabancılaşma*, Birinci Basım, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997, s. 58

Bu sebeple bu tür toplumlarda değişimin hızlı ve yaygın olabilmesi için yerleşik kanaatlerin, kalıplaşmış anlayışların, örf ve adetlerin bırakılıp toplumsal yapının yeniliklere açık hale getirilmesi gerekmektedir. 18. yüzyılda başlayan sanayi inkılabı böyle bir yeniliğe yol açmıştır. Çünkü ihtilalle birlikte insan ilişkileri değişmiş iş bölümünde farklılaşmalar olmuş, meslekler çoğalmış , yeni meslekler ortaya çıkmış ve şehirlere doğru büyük göçler olmuştur. Dolayısıyla toplumsal yapıda hızlı bir değişme gerçekleşmiştir. Böylelikle geleneksel toplumlarda görülen kan bağıının, kolektivizmin ve dayanışmanın yerini bireycilik almış, rekabet ve maddi kazanç ideali biz duygusunu körelterek, ben duygusunu öne çıkarmaya başlamıştır.²⁴⁵

Buna dayanarak şunu söyleyebiliriz ki değişimin hızı toplumsal gelişmişlikle doğru orantılıdır. Bu nedenle Türk toplumsal değişiminin hareketi zamanla beraber hızlanmakta ve daha çok farklılaşmaktadır. Bunda en önemli etkenler eğitim, teknolojinin gelişmesi buna bağlı olarak kitle iletişim araçlarının sayıca ve etkinlik olarak artmasıdır. Teknoloji ve buna bağlı olarak kitle iletişim araçlarının artışı insan hayatının olmazsa olmaz bir parçası olan haberleşme ve enformasyonu çok aktif bir hale getirmiştir. Fakat bununla beraber teknoloji ve kitle iletişim araçları toplumsal yapının tüketim kültürünü de değiştirmiştir. Aynı şekilde medyada oluşan tekelleşme süreci insanları belirli bir yönde ve belirli bir şekilde düşünmeye ve yaşamaya mecbur bırakma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir. Böylece gündelik hayatımızın şekli ve ritüelleri değişmeye başlamıştır. Yerleşik kalıplar yıkılmaya, etik kurallar umursanmamaya başlanmıştır. İletişimdeki düzensizlik ve kargaşa kültürel dokuyu bozmaya tek tip ve basit bir yaşam tarzına sebep olmaya başlamıştır.

Bu anlamda tek tipleşmenin ve yozlaşmanın önlenmesi, sağlıklı ve objektif haberler alınıp yayımlar yapılabilmesi için; Medyanın yayıncılık ilkelerine uyması, bu yayınları yaparken etik kurallarını dikkate alması, ticari kazançla hizmet amacını dengesini karıştırmaması, toplumun sosyal ve kültürel dokusuna uygun içerikli yayımlar yapması gerekmektedir. Çünkü kitle iletişim sektörü doğrudan toplumsal bilince nüfuz edebildiği için diğer sektörlerden farklı bir konuma sahiptir. Bu sebeple ahlaki sorumluluğu en çok taşıması gereken sektörlerden biridir. Dolayısıyla medyanın

²⁴⁵ a.g.e., 57

tehlikeli bir hal almaması için ticari, ekonomik ve politik amaçlarının kontrol altına alınması gerekmektedir.²⁴⁶

Benzeri şekilde eğitim toplumsal yapının değişmesinde çok önemli ve etkin bir rol oynamıştır. Özellikle Batılılaşma sürecinde eğitim; Türk toplumsal değişmesinin hareket ettiricisi gibi görülmüştür.

”Batılılaşma sürecinde eğitim, hem bir bağımsız değişken hem de bağımlı değişken olarak sosyal sistemin diğer değişkenleri ile karşılıklı ilişki içerisinde beliren bir konuma sahip olagelmıştır. Sosyal yapının dinamikliği özelliğinde dolayı, eğitim bir taraftan toplumun sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapısındaki değişmelerin lokomotifi olmakta, diğer taraftan da toplum yapısındaki global değişmeler bizzat eğitim anlayışını ve hareketlerini belirlemektedir.”²⁴⁷

Görüldüğü üzere eğitim, Batılılaşmanın / Batılılaştırmanın en önemli silahı, bir başka deyişle sihirli değneğidir. Dönüşümün somutlaştığı en önemli enstrümanlardan birisi de eğitimidir.

“Özetle, sosyal değişimin sosyal süreç değişmesini, sosyal davranış ve sosyal münasebet değişmesini ve en nihayet topyekün sosyo-kültürel (toplum) değişmesini kapsadığını söylemek istiyoruz.”²⁴⁸ Benzeri şekilde sosyal değişimin varyantlarından biri olan kültür de Batılılaşma ile beraber hızlı bir değişime uğramıştır. Bu çerçevede sosyal hayatta ve davranış kalıplarında bir takım değişmeler ve yabancılaşmalar baş göstermiştir. Aile içi çatışmalar, kültürel yozlaşmalar, kuşak farklılığı, aşırı bireycilik vb. olumsuzluklar Batılılaşmayla birlikte toplumsal yapımıza giren sorunların başında gelmektedir. Her değişimin olumsuz tarafları olduğu gibi Türk toplumsal değişmesinin de yukarıdaki şekillerde olumsuzlukları olmuştur. Türk toplumsal yapısına aykırı değişmelerin gözlemlenmesi şu an için değişimin boyutu hakkında genel bir tablo çizmemize izin vermese de, ilerleyen tarihsel süreç içerisinde Batılılaşma şeklinde görülen değişimin sonuçlarının ne olacağını ortaya çıkaracaktır.

²⁴⁶ Bayhan, a.g.e., s. 97

²⁴⁷ Osman Kafadar, Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi, İz Yay.,İst., 2000, s. 115

²⁴⁸ Aslantürk, Amman, a.g.e., s.27

2. 3. 3. Sosyal Sistem

Sosyal sisteme geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması açısından kısaca sistemin tanımını yapmamız doğru olur. Sistem; “Parçaları, öğeleri arasında karşılıklı ilişki, etkileşim, bağlantı ve bağımlılık bulunan tutarlı bir bütün içinde birlikli hale getirilmiş nesnelere topluluğuna verilen ad.”²⁴⁹ olarak sözlükte ifade edilmektedir.

Sosyal yapıdan biraz daha farklı bir anlam içeren sosyal sistem kavramı, sosyal ve doğal bilimlerin içinde yer alan bir kavramdır. Sosyal yapı kavramıyla iç içe duran bir kavram olarak sosyal sistem, sosyal yapının anlaşılmasında ve incelenmesinde kullanılan kilit kavramlardan biridir.²⁵⁰

“Sosyal sistem komplekslik bakımından ele alınca, sınırlı ve sade bir sosyal yapıdır. Daha bir açık anlatıyla sosyal sistemin en karakteristik özelliği sınırlı oluşu ve bütünü meydana getiren parçaların birbirleriyle harmoni (ahenk) içinde bulunmasıdır. Felsefe sistemi, eğitim sistemi, sosyoloji sistemi, okul sistemi, makine sistemi, seçim sistemi gibi.”²⁵¹

“Bir sistem, öğeler arasındaki ilişkileri toparlayan bir kalıptır ve sonuçta ortaya çıkan kendine özgü özelliklerinin, öğelerinin özelliklerinden ayrı olduğu kabul edilir.”²⁵² “Sosyal sistemin öğeleri, sosyal davranış biçimleridir. Bu davranış biçimleri amacı gerçekleştirmek, yani belli fonksiyonu icra etmek üzere yönlendirilmişlerdir.”²⁵³

Daha çok toplumcu öğretilerde öne çıkan bu yaklaşımda bireylere fazla anlam verilmezken toplumsal gruplar öne çıkarılır. Bu yapılanmanın temel işlevi de bir organizma gibi düşünülen toplumun fonksiyonlarını yerine getirmesine yöneliktir. Bu anlamda toplum her şeyi ifade eder.²⁵⁴

Sosyal grupları oluşturan insanlar, belirli bir takım usuller etrafında karşılıklı ilişkilerde bulunurlar. İşte bir sosyal sistem de grubu oluşturan kişiler

²⁴⁹ Cevizci, a.g.e., Sistem Maddesi

²⁵⁰ Hüseyin Akyüz, a.g.e., s. 163

²⁵¹ a.g.e., s. 163

²⁵² Marshall, a.g.e., Yapı, Toplumsal Sistem Maddesi

²⁵³ Paul Hans Bahrdt, Schlüsselbegriffe der Soziologie, Süddeutscher Verlag, München, 1985'den Aktaran: Hüseyin Akyüz, a.g.e., s. 163

²⁵⁴ Maurice Duvenger, Siyasal Rejimler (çev.: Teoman Tunçdoğan), Birinci Baskı, Sosyal Yay., İst., 1986, s. 49

arasındaki ilişkiler etkileşiminden ve sürecinden oluşmaktadır. Ve o sosyal grubu oluşturan kişiler arasındaki ilişkilerden yapılmıştır. Kabaca sosyal sistem gruplar, kişiler ve eşya arasındaki ilişkiler olarak ifade edilebilir. Sistemi oluşturan parçalar arasındaki ilişkiler ister istemez bütünü de etkileyecektir. Dolayısıyla tıpkı diğer sistemlerde olduğu gibi parça ve bütün birbirinden bağımsız değildirler. Bundan dolayı parça ve bütünde oluşabilecek kısmi ve genel değişiklikler her iki tarafı da etkileyecektir. Bu şekilde sosyolojide “Genel Sistemler Teorisi” geliştirilemeye çalışılmıştır. Bu teoriye göre sistem, değişen bir bütün görüntüsü arz etmektedir. Buna göre “Çevre sistem üzerinde baskılar yapar ve sistem ya kendisini değiştirerek ya da çevre üzerinde, onu değiştirici tepkiler yaparak devamlılığını sürdürür.” Bu şekilde “Sistem içinde ve sistemde” değişiklikler oluşur sonucunda sistemin özünü değiştirmeyen yapılanmalar ortaya çıkar, yahut sistemin bazı karakteristik kalıpları değişir. Bu şekilde sistem kendisini kurup düzenleyen bir bütün olarak sürekli ve dinamik bir şekilde kendi sürecini oluşturma eğilimindedir. Dolayısıyla “Sistem bir istikrarı ifade eder ve fakat bu, akıcılık içinde istikrardır”; bundan dolayı sistem içindeki değişimler belli çerçeveler içinde kalmaktadır. “Sistemin denge hususundaki temel aracı önceki eyleminin kendi dışında ortaya çıkardığı sonuçlara karşı tepki göstermesidir. Böylece sistem, sürekli olarak değiştiği halde istikrarını koruyabilen bir hareket halindeki bütündür.” Bu bakımdan sistemi yalnız kendi içinde değil çevresi ve diğer sistemlerle olan ilişkileri ile birlikte ele alıp analiz etmek gerekir.²⁵⁵ “Benzetmek gerekirse sistem bir balıkçı ağına benzer; belli bir kültüre göre fertleri tarafından ilmik ilmik, oya oya, örülerek teşkilatlandırılmış yapısal bir modeldir.”²⁵⁶

Her topluluk asgari müştereklerde anlaşarak, aynı toplumsal yapı içerisinde hayatlarını uyumlu bir şekilde devam ettirmek ister. Bu bakımdan yapının düzenli bir şekilde işlemesi gerekmektedir. Sağlıklı bir düzen için sosyal sistemi oluşturan unsurların bir ahenk ve bütünlük içerisinde hareket etmeleri gerekmektedir. Ancak bu şekilde toplumsal yapı kendini yeniler ve istikrarlı bir şekilde değişerek hayatta kalır.

Burada unutulmaması gereken bir şey vardır ki o da sosyal düzenin insan ürünü olduğudur. Bu nedenle sosyal düzenin sağlanması ve sürekliliği insanların onu

²⁵⁵ Dönmezer, a.g.e., s. 155

²⁵⁶ Aslantürk, Amman, a.g.e., s.193

destekleme çabalarına bağlıdır.²⁵⁷ Bu bakımdan sistem içerisindeki insanların niteliğiyle sistemin işleyişi arasında kalite açısından direk bir ilişki vardır. Genel olarak düzenden kasıt da sağlıklı bir toplumsal yapıdır. Toplumsal yapıyı meydana getiren unsurların (kişi, grup, kurum, organizasyon, vb.) zarar görmeden ve sistemli bir biçimde, karşılıklı ilişkiler ağında, belli kurallar, normlar, kanunlar, egemenlik (güç, iktidar) vb. ilişkiler içerisinde kimliklerini kaybetmeden fonksiyonlarını yerine getirmeleridir.

2. 4. Batılılaşmanın Kurumsal Değişimlere Etkileri

Günlük dilde ve sosyolojide kurum, farklı farklı şekillerde kullanılmaktadır. “Yine de kurum teriminin tam kavramsallaştırılması konusunda zaman içinde bazı değişiklikler gözlenmiş, ayrıca analitik kesinlikte farklılıklar görülmüştür.”²⁵⁸

“Günlük dilde genellikle kurumsal bir işlevi yerine getiren kuruluşlara kurum denmektedir. Bir spor kulübü veya muhtaç çocukların barındığı yer kurum olarak adlandırılmaktadır. Halbuki sosyolojik açıdan kurum ne bir kişi, bir grup ve hatta ne de bir mekandır. Kültürün bir kısmıdır, insanların yaşam tarzlarının örüntüleşmiş bir parçasıdır. Bir başka deyişle çoğunluğun paylaştığı davranış örüntüleridir.”²⁵⁹

Buna ilaveten “Toplumda eşgüdölmüş, örgütlenmiş, görelî bir bütün oluşturan düşünceler, inançlar, gelenek, görenek ve davranışlarla özdeksel öğeler (yapılar, mallar, belgeler, vb.) toplamı”²⁶⁰ olarak da ifade edilebilir. Bu anlamda kurum, bir toplumun hayatîyetini devam ettirmesi ve kendi olarak varlığını sürdürmesi için toplumsal ihtiyaç ve faaliyetlerini düzenleyen ortak yapısal ilişkilerinin bileşkesidir.

“Kurumun tam bir tanımının yapılabilmesi için belli özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Buna göre de kurumun temel öğeleri şunlardır:

- a) Kurumlar belli bir amacı gerçekleştirmeye yöneliktirler.
- b) Söz konusu ihtiyacın gerçekleştiriliş biçimi oldukça süreklilik kazanmıştır.
- c) Kurumlar gerek alt kurumlarıyla gerekse diğerleriyle yapılanmış, örgütlenmiş ve eşgüdömlenmiştir.

²⁵⁷ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek* (çev. Abdullah Yılmaz), İkinci Basım, Ayrıntı Yay., İst., 1999, s. 197

²⁵⁸ Marshall, a.g.e., *Kurum, Toplumsal Kurum Maddesi*

²⁵⁹ Mustafa Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, Konya, 1993, s. 3

²⁶⁰ Ozankaya, a.g.e., *Toplumsal Kurum Maddesi*

- d) Her kurum diğerleriyle yakından ilişkili (eşgüdümlemiş) olmasına rağmen kendi alanında biricik bir yapıdır. Bir başka deyişle temel kurumlar bir “görelî bağımsızlığa” sahiptirler.
- e) Kurumlar zorunlu olarak değer yüküldürler. Çünkü kültürün normatif kodlarını ihtiva ederler.”²⁶¹

Bütün bunları göz önünde bulundurarak kurumun belli bir amaca yönelik, süreklilik kazanmış, diğer kurumlarla ilintili, onlarla eşgüdümlü, örgütlü, görelî bağımsız, kültüre dayalı normatif özellikler taşıyan oluşumlar olduğunu söyleyebiliriz. Yalnız burada, çoğu zaman kurum kavramıyla karıştırılan grup ve örgüt kavramlarının kısaca tanımının yapılmasının konunun anlaşılması açısından faydası olduğunu düşünüyoruz.

Günlük hayatımızda birbirine karıştırılan bu kavramlar birbirleriyle ilişkili olmalarına rağmen hem grup hem de örgüt genel olarak kurumdan farklı özellikler gösterirler. Cevizci, sözlüğünde grubu; “Birkaç ya da bir çok benzer nesneden oluşan bir topluma verilen ad”²⁶² olarak tanımlarken; Aydın, grubu; “Belli bir amaç çevresinde toplanmış, üyelerinin karşılıklı ilişkileri sonucu ortaya çıkmış, çok işlevli somut bir sosyal olgu”²⁶³ olarak ifade eder. Marshall’ın sözlüğünde ise toplumsal gruptan; “Resmi ya da gayri resmi üyelik ölçütleriyle tanımlanan, görece istikrarlı bir karşılıklı ilişkiler modeliyle birlik olma duygusunu paylaşan ya da kendilerini birbirlerine bağlı hisseden çok sayıdaki kişinin oluşturduğu bir küme”²⁶⁴ olarak bahseder. Yani kabaca grubu, belli amaçlar doğrultusunda, belli ilişkiler çerçevesinde bir araya gelmiş, karşılıklı ilişkiye girmiş kimselerin oluşturduğu yapı olarak ifade edebiliriz.

Örgütse (toplumsal örgüt); “Bir toplumsal kümenin üyeleri ya da bir toplumun kümeleri arasındaki belli görev ve yükümlülükleri dile getiren ilişkiler düzeni”²⁶⁵ olarak tanımlanmıştır. Yukarıdaki tanımlara dayanarak örgütle grubun farkını ve benzerliklerini kısaca şu şekilde ifade edebiliriz. Örgüt; “İnsan unsuru taşıması yani somutluğu bakımından grupla benzerlik gösterir. Ama gruptan farklı

²⁶¹ Aydın, a.g.e., s. 3

²⁶² Cevizci, a.g.e., Grup Maddesi

²⁶³ Aydın, a.g.e., s. 4

²⁶⁴ Marshall, a.g.e., Grup, Toplumsal Grup Maddesi

²⁶⁵ Ozankaya, a.g.e., Toplumsal Örgüt Maddesi

olarak örgüt, genelde tek işlevlidir, belli bir maddi dayanağa da sahiptir.”²⁶⁶ Dolayısıyla grubun yapı içerisindeki bütün ilişkiler ağını kapsadığını söyleyebiliriz. Buna rağmen örgüt tek boyutludur ve toplumsal yapıdaki ilişkilerin maddi kaynağını da içine alarak genelde tek yönüyle ilgilenir. Ve her ikisinde de insan unsuru önemlidir.

Kurumlar	Fonksiyon	Rol	Fiziki Özellikler	Sembol
Aile:	Cinselliğin tatmini	Ana	Ev	Nişan
	Toplumun yenilenmesi	Baba	Mobilya	Yüzük
	Dayanışma	Çocuk		Düğün
	Sosyalleşme			
	Psikolojik tatmin			
	Statü tayini			
Ekonomi:	Maddi ihtiyaçların giderilmesi	Patron	Fabrika	Amblem
	Üretim	İşçi	Büro	Marka
	Tüketim	Tüketici	Dükkan	Ticaret belgesi
	Mübadele			
Din:	İnanma ihtiyacının giderilmesi	Din adamı	Cami	Kur'an
	İç huzurun sağlanması	Cemaat	Kilise	İncil
	Sosyal dayanışma	Dindar	Havra	Tevrat
	Ahlaki olgunlaşma	Ümmet	Tekke	Tasavvuf edebiyatı
Eğitim:	Kültür aktarması	Öğretmen	Okul	Diploma
	Sosyalleştirme	Öğrenci	Fakülte	Belge
	Mobilite			Kitaplar
Politika:	Devletin işleyişi	Yönetici	Kamu binaları	Bayrak
	Yönetimin düzenlenmesi	Yönetilen		Anayasa
	İç ve dış güvensizliğin sağlanması			

Temel Kurumların Karakteristikleri²⁶⁷

²⁶⁶ Aydın, a.g.e., s. 4

²⁶⁷ Nihat Nirun, Sosyoloji II, Ankara, 1977-1978, s. 72 ve Mahmut Tezcan, Sosyolojiye Giriş, Ankara, 1995, s. 113'den Aktaran: Aslantürk, Amman, a.g.e., s. 265

Bütün bu yazılanlara ve tabloya atfen kurum; (yukarıda ifade edilenlere de ilave olarak) “Bir sosyal grup içinde belli temel işlevleri karşılayan süreklilik kazanmış, ilişki sistemleri, davranış örüntüleridir. Yani kurumun içeriğini insanlar değil, davranış sistemi oluşturur.”²⁶⁸

Temel eğitim kurumlarını; aile kurumu, eğitim kurumu, ekonomi kurumu, siyaset kurumu, din kurumu ve boş zamanları değerlendirme kurumu olarak kısaca sıralayabiliriz. Yukarıdaki tabloda bu temel kurumlar ve bu kurumların karakteristik özellikleri belirtilmiştir.

Bu bölümde de Batılılaşma ile beraber sırasıyla Lale Devri, Islahat hareketleri ve Tanzimat’la birlikte yukarıda saydığımız temel kurumlardaki değişmelere değineceğiz.

Toplumsal yapıda ne şekilde olursa olsun meydana gelen değişimin yönü tartışma konusu olabilir. Fakat kurumsal bir dönüşüme etki edeceği kesindir. Özellikle bizim gibi yukarıdan aşağıya tek yönlü değişimlerin olduğu bir toplumda bu değişiklikler kendisini ilk önce kurumlarda gösterecektir. Çünkü yukarıdan aşağıya doğru yapılandırılacak değişikliklerin kabul ettirilmesi ve yerleştirilmesi için öncelikle kurumların değiştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda kurumlar bir nevi yenileşmenin ve değişimin ilk görüldüğü yerlerdir.

Bir başka açıdan da kurumsal değişme geri kalmışlığın ve kişisel muhasebenin yapılması sonucu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti gerilemeye ve Batı karşısında yenik düşmeye başladığından beri içinde bulunduğu duruma bir şekilde çare arama yolunu seçmiştir. Öncelikle bir takım taktik ve teknik eksikliklere bağlanan yenilgiler ve bozukluklar daha sonraları teknolojik ve zihinsel eksikliklerle ifade edilmeye başlanmıştır. Bundan dolayıdır ki ıslahat ve yenilikler öncelikle askeri, daha sonra da eğitim alanlarında baş göstermiştir.

²⁶⁸ a.g.e., s. 4

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini inceleyen Cevdet Paşa'ya göre devletin çöküşünün en temel sebebi kurumlardaki çözümlerdir.²⁶⁹ Bu bozulma öyle bir hal almıştır ki birkaç kurumsal düzenlemeyle bu çöküşün önüne geçilmesi mümkün değildir. Çünkü "kurumlardan yalnızca biri değil, hepsi bozulmuştur. Bu itibarla sadece birinde reform yapmak faydalı olamaz."²⁷⁰ Ancak kurumlar içindeki düzeltmeler ve kurumları iyileştirmeye dönük olarak yapılacak yenilikler Osmanlı içindeki kurumlarla uyum ve ahenk göstermelidir. Ve Batıdan yapılacak olan bir takım kurumsal değişiklikler özümsemeli ve Osmanlı kurumsal yapısı ve onun kültürüyle çatışmamalıdır. Bu yüzden eğer Batıdan kendimize bir takım değerler aktarmak istiyorsak oradan aldığımız değer ve kurumları benimseyip, kendimize mal etmemiz gerekmektedir. Aynı zamanda bu kurumların içeride bizim kültür sistemimiz içinde yaratıcı ve fonksiyonel olması gerekmektedir. Bunun dışında bir şekilde yapılacak olan Batılılaşma taklit olmaktan öteye gidemeyeceği gibi, kültürel bir yıkıma ve kısırlığa yol açacaktır.²⁷¹

Osmanlı Devleti, Batı karşısındaki eksikliğini ilk olarak askeri alanda fark etti ve eski duruma gelmenin ancak askeri alandaki yeniliklerle mümkün olabileceğini düşündü. Bu bağlamda Osmanlı, daha önce küçümsediği ve kendine denk görmediği Batıdan siyasi ve askeri alanda taklitler yaparak aradaki farkı kapatmayı amaçlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin yükselme devri on altıncı asrın sonlarına doğru yerini yavaş yavaş duraklamaya bırakmıştır. Bu duraklama Karlofça ve Pasarofça anlaşmaları ile görünür bir hal almıştı. O zamana kadar ticaretin dışında Batılılarla pek fazla teması olmayan Osmanlı Devleti özellikle askeri alandaki yenilgileri telafi edebilmek için Batıyı daha yakından tanımak ve onlardan daha çok yararlanmak için bazı adımlar atmaya başladı.²⁷² Bu adımlar anlam itibariyle hem Batıyla ilişkileri düzenleyecek hem de Osmanlı cephesinden bakıldığında eksik olan yönleri tamamlamaya dönük olacaktı. Osmanlı Devleti geri kalmışlıkla Batı arasındaki ilişkiyi zamanla ve yavaş yavaş kurmaya başlamıştır.

²⁶⁹ Ümid Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, Üçüncü Baskı, İnsan Yay., İst., 1992, s. 105

²⁷⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt IV., s. 97-98'den Aktaran: Yazan, a.g.e., s. 105

²⁷¹ Mümtaz Turhan, *Garplışmanın Neresindeyiz?*, Beşinci Baskı, Yağmur Yayınevi, İst., 1972, s. 53

²⁷² Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, Beşinci Basım, İnkılap Kitabevi, İst., 1990, s. 5

Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan itibaren Batı karşısında aldığı sürekli yenilgiler sonucu yavaş yavaş Batının üstünlüğünü görmeye başlamıştır. Bu gözle görülür başarısızlığın ardından Batıya karşı koyma ve üstün gelme çabaları artmıştır. Osmanlı yöneticilerine göre başarısızlığın en temel sebebi askeri alandaki yetersizliklerdir. Fakat bu askeri yetersizlik geri kalmışlığın bütününe işaret etmez. Bu eksiklik onlara göre sistemin en etkili ve işe yarar halkasının zaafa uğramasıdır. Uğranılan kayıpların telafisi için bazı adımların atılması gerekmektedir. Bunun için öncelikle yapılması gereken şey Batı karşısındaki pozisyonumuzun sağlıklı bir şekilde değerlendirilip doğru bir şekilde ortaya konulmasıdır.

İşte tam bu zamanlarda Osmanlı Devleti ilk defa kendisinden beklenenin dışında bir adım atmış ve XV. Louis'in tahta çıkışını kutlamak için (Ekim 1720) Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'yi Fransa'ya göndermiştir. Bu ziyaret bildiğimiz anlamda bir politika ve kutlama ziyareti değildi. Çünkü Mehmet Çelebi dokuz ay sonra İstanbul'a elinde Avrupa'nın kurum ve kuruluşlarını inceleyen bir raporla dönmüştür.²⁷³ Bu rapor Batı hakkında geniş ve detaylı bilgiler içeriyordu. Buna rağmen raporun muhtevası Batı medeniyetinin görünen yüzüne dönüktü. Yine de uygulama sahası açısından doğru tespitler içeren bu rapor, pek çok yönden ihmale maruz bırakılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın başına kadar egemenliğini ve gücünü korumuş ve devam ettirmiştir. Fakat 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti ciddi dış engellemelerle ve yenilgilerle karşılaşmıştır. Bu yenilgiler ve engeller Osmanlı'nın eski gücünü ve kudretini kaybettiğini ve hatta gerilemeye bile başladığını göstermiştir. Bu kötüye gidiş o zamanki Osmanlı idarecileri tarafından bile görülmüştür.²⁷⁴ Yoğun ve tahrip edici savaşıardan ağır yara almış bir halde "Lale Devri"ne giren Osmanlı devlet adamları üzerinde uzlaşmış doğru bir tespit olmasa da belirli alanlarda Batının üstünlüğünü kabul etmeye başlamışlardı. Fakat bu üstünlüğe karşı kendi durumlarını kurtaracak bir reçete üretecek durumda değillerdi.²⁷⁵ "İbrahim Paşa, Pasarofça Muahede'sinden sonra devletin maruz kaldığı tehlikeleri layıkıyla takdir

²⁷³ Kenan Akyüz, a.g.e., ss. 5-6

²⁷⁴ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Birinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 17

²⁷⁵ Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 146

etti. Vatanı bu tehlikeden kurtarmak için düşündüğü yegane tedbir, hasımlarıyla itilaf üzere yaşamaktı.”²⁷⁶

1800’lü yılların başındaki Osmanlı siyaseti bir denge politikasından medet umar hale gelmiştir. Osmanlı Devleti bu siyasetini hayata geçirebilmek için de Avrupa’nın önde gelen devletleriyle arasındaki rekabet ve çekişmeden yararlanmak istiyordu. Bu sayede Osmanlı Devleti birinci hedef olmaktan çıkacak bir an önce sanayileşecek ve güç kazanacaktı.²⁷⁷ “Ayrıca devletin ayakta kalabilmesi için idari, askeri, ekonomik ve siyasi alanlarda yenileşme çabalarına da bu dönemde hız verildi.”²⁷⁸

Bu kötü gidişin ilk reçetesi olarak geçmişe dönüş fikirler ortaya atılmıştır. Bu fikirler daha çok Kanuni zamanındaki devrin çözüm uygulamalarına dönüktü. Ama zamanın devlet adamlarının ihmal ettikleri bir şey vardı ki o da zamanın dolayısıyla sosyal, ekonomik ve askeri alanlardaki değişmelerin önceki problemleri o günkü problemlerden farklılaştırmasıdır. Bu bakımdan o günkü kanunların sonraki dönemdeki problemleri çözmesi pek mümkün olmayacaktır.²⁷⁹

İlk yenilikçiler daha çok eski dönemin tekelci kurumlarını eski düzene geri götürmek isteyen kişilerdi.²⁸⁰ Bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti’ndeki yenilik ihtiyacı Osmanlı’nın bir devlet olarak varolmasıyla ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı ilk ıslahat hareketlerinin kurumları etkinleştirmek ya da varolanların yerine yenilerini getirmek gibi bir kaygısı yoktur. Yenileşmenin tek amacı eski töre ve hukuku koruma çabasına yöneliktir.²⁸¹ Bu tür çözüm önerileri biraz da nostaljik bir anlam taşımaktadırlar. Tabiri caizse bu fikrin savunucuları geçmişte yaşamaktadırlar.

“Fakat eski günlere dönmenin artık olasılığı kalmadığı; tersine devletin hem ekonomi hem siyaset bakımından çökme ya da dağılma haline geçtiği anlaşıldığı sıralarda (yani 18. y.y.’ın başında) zar zor, belli belirsiz yeni bir

²⁷⁶ Ahmet Refik, Lale Devri, Beşinci Tabı, İst., Hilmi Kütüphanesi, 1932, s. 21’den Aktaran: Turhan, a.g.e., s. 146

²⁷⁷ Ünal, a.g.e., s. 48

²⁷⁸ a.g.e., s. 48

²⁷⁹ Mehmet Ali Ünal, Tarihçi Gözüyle Olaylar ve Türkiye, İkinci Basım, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1999, ss. 46-47

²⁸⁰ Şevki, a.g.e., s. 288

²⁸¹ a.g.e., s. 152

fikir doğmaya başladı. Avrupa dünyasında yeni bir uygarlığın doğmakta olduğu seziliyor; buna uymak gerektiği, yapılacak reformların buna uyması zorunluluğu kabul ediliyordu.”²⁸²

Osmanlı, Batı karşısında geri kalmışlığını adlandırırken öncelikle kendisine Batının aynasından bakma ihtiyacını duymuştur. Çünkü ulaşılması, yetişmesi gereken Batının kendisidir. Bu bağlamda Batıda olup da Osmanlıda olmayan ne varsa stratejik öncelikler doğrultusunda Osmanlıya da getirilmelidir. İşte Osmanlı aydın ve bürokratlarının önce ihtiyaca binaen askeri alanda başlayıp; daha sonra da içerikten ve anlamdan yoksun olarak her alanda taklide yönelen kurumsal dönüşümün kısa serüveni kabaca bu şekilde başlamıştır.

Osmanlı'nın Batı uygarlığından taklit olarak getirdiği ilk örgüt, itfaiye örgütüdür. Bunu matbaanın gelmesiyle birlikte askerlik yöntemleri ve silah gibi konular takip etmiştir. Çünkü matbaanın gelişi siyasi konulardaki bilgi ve belgelerin artışı ve yayılmasını sağlamıştır.²⁸³ Batılılaşma hareketleri ve siyasal alandaki yenilikler asıl I. Mahmud zamanında hız kazanmıştır. “Maaşlı humbaracı ocağı teşkil edilmiş ve yeni askeri düzenlemelerin zaruretine inanılmıştır. Bu arada bozulan tımar ve zaamet usulünü ıslah etmek üzere yeni bir tımar kanunu çıkarılmıştır.”²⁸⁴ Yine aynı dönemde Üsküdar'da hendesehane kurulmuş ve tophane yeniden düzenlenmiştir. Denizcilikle ilgili matematik okulu kurulmuştur.²⁸⁵ Daha sonra III. Mustafa zamanında topçu ve bahriye subayları yetiştiren mühendislik okulları açılmıştır.²⁸⁶

Görüldüğü üzere yapılan yenilikler ve Batıya yetişme için atılan adımlar ağırlıklı olarak siyasi nitelik gösterse de içine siyaseti ve ekonomiyi de almaktadır. Bununla birlikte sosyal değişme konusuna atıfta bulunarak şunu da hatırlatmalıyız ki toplumsal yapıya nüfuz eden ve herhangi bir şekilde üretim ilişkilerini etkileyen oluşumlar yine sosyal sistem tanımı içerisinde parçadan bütüne doğru bütün yapıyı etkilemektedir. Bu bakımdan ilk zaman Osmanlı yenileşme hareketlerinin belli alanlarla sınırlı kalması, bu yeniliklerin toplumu da dar anlamda etkilediğini

²⁸² a.g.e., s. 20

²⁸³ **Büyük Larousse**, Cilt 3, s. 1395

²⁸⁴ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İst., 1999, s. 219

²⁸⁵ **Büyük Larousse**, Cilt 3, s. 1395

²⁸⁶ Akgündüz, Öztürk, a.g.e., s. 221

düşündürmemelidir. Siyaset, ekonomi ve kısmen de olsa eğitim alanındaki yenilik hareketleri parça parça ve yavaş da olsa ilerde görüleceği üzere bütün toplumu etkisi altına almıştır.

Islahat hareketlerinin başından itibaren yenilik hareketlerinin tek yönü askeri alana doğru idi. Bu düzenlemelerin yapılmaları kaçınılmaz olmakla birlikte Batılılaşma olayının bir bütün olduğu fikri unutulmamalıydı. Çünkü çağdaşlaşma ne yönden bakılırsa bakılsın bir zihniyet meselesiydi. Yüzyıllardan beri süregelen Doğulu hayat anlayışının, geleneklerin, hayat ve dünya algılamasının yerini Batılı dünya algılamasına terk etmesi demekti Batılılaşma.²⁸⁷ “Osmanlı Devleti, III. Selim zamanında nihayet anlamaya başlamıştı ki garplı olmaktan başka kurtuluş yolu yoktur ve garplı olmak, her şeyden önce, garbın tekniğiyle silahlanmak demektir; garbın zihniyeti, yaşayışı, ideali onu takibeder.”²⁸⁸ Bu anlamda Batılılaşma III. Selim’le farklı bir anlam ve boyut kazanır. “Çağdaşlaşma hareketinin bir bütün olduğunu ve onun bir programa bağlanması gerektiğini ilk kavrayan hükümdar, III. Selim olmuştur.”²⁸⁹

Bu tarihlerde Osmanlı Devleti, cephelerde sürekli olarak kan kaybediyordu. Bu mağlubiyetler dolayısıyla Osmanlı Devleti, “Sosyal, hukuki, iktisadi ve özellikle de mağlubiyetlerin birinci sebebi sayıldığından askeri ıslahatları düşünmeye başladı. Zira devlet, dış düşmanlara karşı vatanı müdafaa ederken, iç durum hiç de iyi değildi.”²⁹⁰ İçerden ve dışardan siyasi yıkımlara ilaveten kültürel ve ekonomik sorunlar da ağırlaşarak kötüye gidiyordu. Bu kötüye gidiş, yeni ıslahatlar ve yeniden yapılanmalar gerektiriyordu. Bundan dolayı ıslahat hareketleri artarak ve farklı alanlara yayılarak devam etti. Özellikle 3. Selim döneminde ıslahatlar hız kazanmıştır. Bu ıslahatların farkını Cevdet Paşa şu şekilde ifade etmektedir; Batı normlarında yeni bir ordu (Nizamı Cedid) kuruldu. Bu ordu iyi silah kullanıyor, düzenli bir görüntü sergiliyor, talimlerini süngüyle yapıyordu. Başlangıçta ayrı bir birlik olarak düşünülmeyen bu yeni oluşum yeniçerilerin iştirak etmemesi üzerine ayrı bir ocak olarak tertip edilmiştir.²⁹¹ Özellikle

²⁸⁷ Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, Beşinci Baskı, İnkılâp Kitabevi, İst., 1990, s. 8

²⁸⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, İkinci Baskı, Dergah Yay., İst., 1976, s. 121

²⁸⁹ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 8

²⁹⁰ Akgündüz, *Öztürk*, a.g.e., s. 225

²⁹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler I*, (düz.: Sadi Irmak, Behçet Kemal Çağlar), İkinci Basım, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İst., 1994, ss. 254-255

Fransız'lardan alınan yardımlarla askeri alanda ve denizcilikle ilgili okullar kuruldu. Açılan bu yeni okullarda Fransız öğretmenler görev aldı ve Fransızca öğrenimi zorunlu tutuldu. Eğitim alanındaki bu gelişmeler daha sonra yaklaşık iki yüz yıl sürecek ve özellikle de Osmanlı kültürel hayatına etki edecek Fransız nüfuzunun en önemli başlangıçlarından biri olmuştur. Yine bu dönemde 3. Selim Divan-ı Hümayun'un etkisini kaybetmesi tehlikesine karşın Meclis-i Meşveret'in kurulmasını istemiştir. Bu danışma meclisinin ilk gayesi de askeri alanlarda yenilikler yapmaktır.²⁹² Fakat bütün bu yenilik çalışmaları Osmanlı devlet yapısında bir takım değişiklikler yapılması mecburiyetini ortaya çıkardığı gibi Batının hegomonik etkilerinin devlet yapısına işlemlerini de kolaylaştırmıştır. Fakat padişah ve az sayıdaki devlet adamıyla sınırlı kalan ıslahat hareketleri halktan ve geniş kitlelerden yeterince destek görmemiştir. Bunun en önemli sebebi, genel olarak Osmanlı toplumsal yapısının zihniyet olarak bu tür devrim sayılacak hareketlere uygun olmamasıdır denilebilir. Kaldı ki ulema ve yeniçeriler bu ıslahatlara toptan karşı koymuşlardır. Bütün bu zihinsel ve fiili engellemeler ıslahatların başarısızlığında önemli rol oynamışlardır.²⁹³

II. Mahmud'un tahta çıkmasıyla yenilik hareketlerinin hızı ve etkisi daha da görülür bir hal almaya başladı. II. Mahmud kendisinden önceki ıslahat hareketlerinden ve onların istenilen seviyeye gelemeyişlerinin nedenlerinden haberdar bir padişahtı. Dolayısıyla ıslahatları hayata geçirirken kendinden öncekilerin hatalarını tekrarlamamıştır. Özellikle on sekiz yıl uygun anı bekleyip Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırması onun planlamasına, sabrına ve dikkatine işaret eden en önemli olaydır.²⁹⁴ Bu olay, yerleşmiş bir kurum olarak yaklaşık beş yüz yıldır faaliyet gösteren bu ocağın üç-dört saat içerisinde ortadan kalkması, üstelik halk desteğiyle bunun yapılmış olması köklü kurumların bile fonksiyonel açıdan zamanla işlevlerini yitirdiklerinin en açık örneklerinden birisidir.²⁹⁵ Bununla beraber II. Mahmud zamanında pek çok alanda yenilikler ve ıslahatlar yapılmıştır. Segban-ı Cedid adında Batılı anlamda bir ordu kurulmuştur. Bunun yanında askeri doktor ihtiyacını karşılamak amacıyla tıbbiye

²⁹² Akgündüz, Öztürk, a.g.e., s. 221

²⁹³ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi, Yeniden Düzenlenmiş, Genişletilmiş Yeni Baskı*, Savaş Yay., Tarih yok, s.55

²⁹⁴ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 9

²⁹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, (düz.: Sadi İrmak, Behçet Kemal Çağlar), *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler II*, İkinci Basım, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İst., 1994, ss. 265-266

açılmıştır. Aynı yıllarda subay ihtiyacını karşılamak için de harbiye kurulmuştur.²⁹⁶ Bu okullarda eğitim ve öğretim Fransızca yapılıyordu.²⁹⁷ Bu dönem eğitim ıslahatlarındaki en önemli yenilik ise ilköğretimin her yurttaş için zorunlu hale getirilmesiydi.²⁹⁸ Yine bu dönemde yabancı elemanların etkisinden kurtulmak için Avrupa'nın değişik ülkelerin öğrenciler gönderilmiştir.²⁹⁹

Artık yavaş yavaş ıslahatlar yalnızca askeri alanla sınırlı kalmayıp askerliğin dışındaki alanlarda da hayata geçirilmeye başlandı. Posta teşkilatı ve karantina dairesi oluşturuldu.³⁰⁰ İlk defa yalnız erkekleri kapsayan bir nüfus sayımı yapıldı. Rüştiye adında ilkokullar açıldı. Fakat bu okullar İstanbul'la sınırlı kaldı, yaygınlaştırılmadı. Devlet yönetimi de Batıdaki yönetim şekline benzetilmeye çalışıldı. Sadrazamın adı başvekil oldu. Vezir adını taşıyan hükümet üyelerine nazır adı verildi. Valiler de maaşa bağlandı ve merkezi otoritenin buyruğu altına alındı. Ayanların birçoğu ortadan kaldırıldı. Ceket, pantolon, fes gibi kıyafetin giyilmesi kararlaştırıldı.³⁰¹ Yine ilk olarak bir gazete -ki resmi olarak çıkarılmıştır- "Takvimi Vakayi'i" bu dönemin yeniliklerindedir.³⁰² İnsan hak ve hürriyetleri konusunda da II. Mahmut Osmanlı padişahları arasında çok farklı bir yerdedir. Onun özellikle; "tebaamdan Müslüman olanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri de havrada tanımak isterim."³⁰³ sözü Osmanlı halkının yasalar önündeki eşitliği konusuna ve bir yerde de laikliğin ilk adımlarına işaret eder.

Her ne kadar bazı meseleler dışında II. Mahmud ıslahatları şekle yönelik olup, halk tarafından tepkiyle karşılanırsa da devletin özel ve kamusal alanda yaptığı düzenlemeler Tanzimat hareketinin hazırlayıcısı olmuştur. II. Mahmud'un 1839'da tahttan inmesi ıslahatların hız kesmesi anlamına gelmiyordu. Nitekim yerine geçen oğlu

²⁹⁶ Fahri Sakal, *Türk'ün Soyağacı*, Üçüncü Söz Yay., Samsun, 1998, ss. 188-189

²⁹⁷ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 10

²⁹⁸ Yaşar Yücel, Ali Sevim, "II. Mahmud'un Ölümü, Kişiliği ve Islahatı", *Türkiye Tarihi*, Cilt IV, İst., Sabah Gazetesi Yay.

²⁹⁹ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 10

³⁰⁰ Sakal, a.g.e., s. 189

³⁰¹ Kenan Akyüz, a.g.e., ss. 10-11

³⁰² Akgündüz, Öztürk, a.g.e., s. 242

³⁰³ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 4, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, s. 203

Abdülmeçid, iyi yetişmiş, zeki ve başarılı bir gençti. Tecrübesizliğine rağmen memleketin durumundan ve babasının yaptığı ıslahatların öneminden haberdardır.³⁰⁴

1839'da Tanzimat Fermanının ilan edilmesi yalnızca bu dönem için değil Türk tarihi açısından da önemli dönüm noktalarından birisidir. Tanzimat; "Osmanlı padişahının egemenliğini sınırlayan ve bu sınırlamayı tüm halka duyuran ilk belgedir."³⁰⁵ Bu gelişme hem bir parlamentoya işaret etmesi açısından hem de getirdiği yenilikler ve haklar açısından çok önemli bir yer tutar. Bu bir bakıma Batılılaşmanın her alana nüfuz etmesi anlamına da gelmektedir. Buna rağmen geçmişi ve eskisi reddeden bir anlayış değildir. Bu tarihten itibaren eskiyle yeni kurumsal olarak bir arada bulunmaya başlamıştır. Bundan dolayı bu devir aynı zamanda bir ikilik devridir denilebilir. Her ne kadar yabancıların baskısıyla ilan edilmiş olsa da netice itibariyle etkilenen Türk halkı olmuştur. Bu ferman, özellikle devlet-vatandaş ilişkilerini kısmen de olsa ileri ve Batılı bir anlayışa taşıması açısından önemli bir adım olarak ele alınabilir.³⁰⁶ Bu ferman gereğince Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki herkesin, milliyet farkı gözetmeksizin, canları, malları ve ırzları teminat altına alınacaktır.³⁰⁷ "Tanzimat dönemi reformları model olarak Fransa'yı seçer. Çünkü Fransa'nın merkezîyetçiliği Osmanlı reformcularına uygun gelmiştir."³⁰⁸ Daha sonraki bölümlerde de görüleceği üzere Fransa, hem kurumsal hem de kültürel açıdan Osmanlı üzerinde en çok etkisi olan devletlerin başındadır.

Tanzimattan sonra Osmanlı Devleti'ni sosyal ve siyasi açıdan en çok etkileyen olaylardan birisi de Islahat Fermanı'dır. Kırım Savaşı sonunda Osmanlı Devleti, Paris Konferansında Batılı devletlere şirin görünmek için Islahat Fermanı'nı yayınlamıştır. Batılı devletler; "Osmanlı'nın Batı ölçüleriyle, kendini "reform" etmesi"³⁰⁹ni istemektedirler. Bu ferman Tanzimat'ın daha ilerisine giderek gayrimüslimlere geniş haklar tanımaktadır.³¹⁰ Buna göre Hıristiyanlar devlet memuru

³⁰⁴ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 12

³⁰⁵ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Birinci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 22

³⁰⁶ Cavit Orhan Tütengil, *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, İkinci Basım, Belge Yay., İst., 1985, s. 15

³⁰⁷ İnan, a.g.e., s. 45

³⁰⁸ Recep Yazıcıoğlu, *Bu Sistem Değişmeli*, Üçüncü Baskı, Birey Yay., İst., 1998, s. 49

³⁰⁹ Mim Kemâl Öke, *Bilinmeyen Tarihimiz*, Birinci Baskı, İrfan Yayıncılık, İst., 1996, s. 138

³¹⁰ Akgündüz, Öztürk, a.g.e., s. 254

olabilecek, kendi dillerinde eğitim-öğretim yapabileceklerdi.³¹¹ Bu yeni düzenlemeler yabancı okulların artmasına ve kurumlaşmasına sebep olacaktır.

Bu dönem ıslahatları bir yerde insan haklarına yakın uygulamaları hayata geçirdiyse de azınlıkların Osmanlı'yla olan ilişkilerini tekrar gözden geçirme kolaylığını da vermiştir. On dokuzuncu yüzyılda azınlıklar bir taraftan geçmişlerini, haklarını ve milliyetlerini öğrendiler, diğer taraftan da Osmanlı Devleti'ni zayıflattılar. Bu durum Batılı devletlerin de desteğiyle bazı azınlıkların Osmanlı'dan ayrılmasına kadar varmıştır.³¹² Yine bu dönemde, II. Mahmud'un açtığı rüştiyeleri takip eden idadiler açılmıştır. Günümüze kadar yaşatılmayan "Bilimler Akademisi" de o tarihlerin bir ürünüdür. Haberleşme alanında önemli bir yenilik olan telgraf hattının işletmeye açılması da bu tarihlere rastlar.³¹³

1861-1876 tarihlerini kapsayan Sultan Abdülaziz'in hükümdarlığı sırasında içerde ve dışarıda pek çok siyasi olay cereyan etmiştir. Ağabeyi kadar Batı hayranı olmayan Abdülaziz özellikle hukuk alanında ve eğitim alanında yenilikler yapmıştır. Nizamiye mahkemelerinin kurulması, Mecellenin hazırlanması bu döneme rastlar. Yine bu dönem eğitim faaliyetleri çerçevesinde farklı alanlarda yeni kurumların açıldığı görülmektedir.³¹⁴

Bu dönem Batılı maddi, manevi değerlerin ve kurumların Osmanlı'ya taşındığı dönemdir. Özellikle kültür alanında pek çok yönde atılımlar gerçekleştirilmiştir. Batıdan ilk çeviriler bu dönemde yapılmaya başlanmıştır. Özellikle eğitim alanında devrim denilecek reformlar hayata geçirilmeye başlanmıştır. Laik anlayışlı eğitim kurumlarının sayısı artmıştır. Batı yazın türlerinden olan roman, tiyatro, eleştiri gibi türler ülkeye girmiş ve bu alanda eserler verilmeye başlanmıştır. Kitaplardan sonra gazete ve dergiler basılmaya başlanmış ve bu yolla halkın zihninde

³¹¹ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 15

³¹² Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (haz. Recep Duymaz), Boğaziçi Yay., İst., 1995, s. 30

³¹³ Sakal, a.g.e., s. 190

³¹⁴ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 24

dönüşümlere yol açılmıştır. Yurt dışından gelen kitap ve gazetelerin sayısı ve çeşitleri çoğalmıştır.³¹⁵

II. Abdülhamit dönemi olarak adlandırılan ve 1876-1909 tarihlerini kapsayan dönem Türk tarihi açısından çok önemli olayların yaşandığı bir dönemdir. Aynı zamanda Servet-i Fünun dönemini kapsamından dolayı, bizim için farklı bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

II. Abdülhamit devri Batı fikirlerinin iyice anlaşılmaya ve yavaş yavaş da olsa yerleşmeye başladığı dönemdir. Bunun sebebi yabancı dil bilenlerin ve yeni okullarda okuyanların sayısının artması kadar padişahın da Batıyı bir model olarak almasıdır. II. Abdülhamit, Batıyı teknik, askeri ve kurumsal olarak bir bütün halinde algılıyor ve Batıcılığı da bu şekilde anlıyordu. Bununla beraber Abdülhamit yine bu dönemde Müslüman teba üzerinde etkisini güçlendirmeye çalışıyordu. Bundan dolayı Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye okullarında bu yönde programlar geliştirilmiş, okullarda iyi donanımlı bir kuşak yetişmiştir. Daha sonra Osmanlı üst tabakasını oluşturacak olan bu okul mezunları Batının esas gücünün on dokuzuncu yüzyıldaki pozitif bilimler olduğunu görmüşlerdir. Böylece Batıyı, Batıdaki pozitif bilimle algılayan bir kuşak oluşmuştur. Bu kuşak aynı zamanda Batının güçlülerin yanında olduğunu da görmeye başlamıştı. Bundan dolayı Jön Türkler milli gücü artırmanın padişaha karşı kendilerine avantaj sağlayacağını düşünmeye başlamışlardır.³¹⁶ Bu gücü eline alma ve kullanma durumu İttihat ve Terakki aracılığıyla II. Meşrutiyetten sonra uygulamaya konmaya başlamıştır.

II. Abdülhamit döneminin şüphesiz en önemli olaylarından bir tanesi I. Meşrutiyetin ilanıdır. Fakat I. Meşrutiyet fazla sürmemiş 1878'de meclis kapatılmıştır. Türk tarihi açısından çok büyük önem arz eden Meşrutiyet aynı zamanda ilk Türk anayasasına da kaynaklık etmiştir. Bu dönem siyasi çalkantıların yaşandığı, askeri

³¹⁵ Arslan Kaynarcağ, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe*, Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 139

³¹⁶ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, a.g.e., s. 16

bozgunların olduğu bir dönemdir. Öyle ki Rus orduları Edirne'ye girmişler³¹⁷ ve hatta Yeşilköy'e kadar ilerlemişlerdir.

Bozulan ekonomi, kaybedilen savaşlar ve birbiri ardına ülkeden bir şekilde kopan devletlerin yanı sıra içeride de suikastlar ve cinayetler hayli artmıştır. Bu kaos ortamı devleti, dolayısıyla Abdülhamit'i bir takım tedbirler almaya zorlamıştır. Bu tedbirler kimilerince mutlakiyetçi, baskıcı bir yapıyı işaret ediyordu.³¹⁸ Kimilerince ise devletin müdafaa etmenin bir yoluydu.³¹⁹

Bütün bunlara ve İslam milleti kurma politikasına rağmen II. Abdülhamit Batıya karşı bir padişah değildi. Pozitif bilimlerin ve güzel sanatların taraftarıydı. Fakat Batılı siyasi fikirlerin ülkeye girmesine izin vermiyordu. Güzel Sanatlar Akademisi ve ilk modern müze binası onun döneminde kurulmuştur. Eğitim alanında ise özellikle teknik ve mesleki okullar tercih edilmiştir. Hukuk, sivil mühendislik, veterinerlik ve ticaret alanlarındaki yüksek okullar geliştirilmiştir.³²⁰

Yine bu dönemde ekonomi kurumu da çaresizlik içerisindedir. Çünkü ortada dış borçlardan başını kaldıramayan, Batıya bağımlı, zayıf ve sömürülmeye açık, kendi ayakları üzerinde duramayan bir ekonomik yapı vardır.³²¹

Bu dönem bir yandan Türkiye'nin Batılılaşarak yeni teknikler edindiği bir dönem olması kadar bir yandan da Batıyla ilişkilerin içselleştirildiği ve pekiştirildiği bir dönem olmuştur. Bu ilişkiler sonuncu gelen yeni değerler sistemi ve kurumlar Batı teknolojisini kullanan ordu ve donanma, Türk toplumunun özellikle bir kesiminin hayata bakışını ve tüketim anlayışını, alafranga bir kültürle değiştirmiş ve onu ikili bir

³¹⁷ Karş. Thilo von Trotha, Die kaukasische Kosaken- Brigade Im Balkan-Feldzug 1877/78, Berlin 1894, S. 1-12'Aktaran: Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Sabah Gazetesi Yay., s. 588

³¹⁸ a.g.e., s. 33

³¹⁹ Akgündüz, Öztürk, a.g.e., s. 274

³²⁰ Kenan Akyüz, a.g.e., ss. 36-37

³²¹ Zeynep Gökçe Akgür, **Türkiye'de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgeler Arası Dengesizlik**, Birinci Basım, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997, s. 27

yapıya sokmuştur. Ve böylece Batı kapitalizmi için bir büyük tüketim kitlesi doğarken günümüzde de izleri devam eden anomilerin kapısı aralanmıştır.³²²

Burada şunu söyleyebiliriz ki; Batılı olmayı, tarihsel ve toplumsal anlamı içinde kavrayıp, değerlendiremediğimiz; köklü sosyal değişimleri yapamadığımız için; bir kısmı Batılı bir kısmı Doğulu iki tip vatandaştan meydana gelen bir toplum olduk.³²³ Bu çift kültürlülüğün ve kendini ifade edemeyişin sosyal ve siyasi bunalımları daha sonra Cumhuriyetle birlikte günümüze kadar taşınmıştır.

Osmanlı'dan günümüze kadar gelen süreçte modernleşme ya da karşıtları olsun hemen her kesimin bir tek ortak amacı vardır. O da devleti kurtarmaktır. Özellikle 19. yüzyıl Osmanlı bürokratlarının hangi kuşağa ya da hangi dünya görüşüne yakın olurlarsa olsunlar biricik idealleri budur.³²⁴

“İmparatorluk kurumlarının ve iktisadi yaşantının daha yakından ve özenli incelenmesi sonunda ekonomiyle siyaset arasındaki ilişkilerin Osmanlı'da bazı özellikler taşıdığını görebiliriz. Karşılıklı bağımsızlıklarına karşılık siyaset iktisadi gelişme için gerekli koşullardan sorumlu olmuş bir ekonomide bu siyasetin yürütülmesi için gerekli desteği sağlamakla yükümlü tutulmuştur.”³²⁵

Osmanlı'da kurumsal değişme ya da kurumlardaki düzenlemeler Batılılaşma ve yenilik hareketleriyle paralel gitmiştir. Bu bakımdan kurumsal değişmeler Batılılaşmadan bağımsız düşünülemez.

“Osmanlı Devleti ta Lale Devri'nde ıslahata başlamıştı. 3. Selim'le birlikte ıslahat hızlandı, fakat hısrana uğradı. 2. Mahmud döneminde daha da hızlandı. Tanzimat ıslahatı belki aynı hızla ve derinleşerek, daha kurumlaşarak devam etti. Fakat bunlar hep tepeden inme veya Babîâli ve liberal devletler desteğiyle ve her iki halde de zoraki, yarım yamalak yapılan şeylerdi.”³²⁶

Bundan dolayı ıslahatlar istenilen amaca erişememiştir. Mehteran bölüğü gibi iki ileri bir geri şeklinde hareket ederek istenen hedefe varamamıştır.

³²² Memduh Aytür, *Kalkınma Yarışı ve Türkiye*, Birinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970, s. 21

³²³ Atilla İlhan, “Batılılaşmak Üzerine”, *Güzel Yazılar Denemeler* (haz.: İsmail Parlatır, İnci Enginün, Orhan Okay, Zeynep Kerman, Kazım Yetiş), Birinci Baskı, Ankara, 1999, s. 290

³²⁴ Şerif Mardin, “Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* (haz.: Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba), Tarih Vakfı Yurt Yay., İst., 1998, s. 59

³²⁵ Sezer, a.g.e., s. 140

³²⁶ Tuncay, Koçak, Özdemir, Boratav Hilav, Katoğlu, Ödekan, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Beşinci Basım, Cem Yayınevi, İst., 1997, s. 11

Bu dönemin son ve en önemli olaylarından birisi de II. Meşrutiyet'in ilanıdır. Bilindiği üzere bu dönem sonu İttihak ve Terakki'nin idareyi ele aldığı ve ülke yönetiminde söz sahibi olduğu dönemdir. "II. Meşrutiyet'ten sonra sadrazamları ve kabineyi hep İttihat ve Terakki Partisi belirledi."³²⁷ Sonunda nihayet Batıcılar istedikleri yönetime hakim olmuşlardır. Fakat uğrunda her şeyi göze aldıkları özgür ve demokratik yapıyı kendileri de hayata geçirememişlerdir. Tıpkı somut Batılılaşma adımları atamamız gibi demokratik kurumlarda da Batı sadece ideal ve hayal seviyesinde kalmıştır. Takip eden yıllarda gerçekleşen Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki hüsranslar, Batılılaşmanın ve yenileşmenin temelsizliğini açıkça ortaya koymuştur. Ve nihayet bu buhranlı dönem Atatürk'ün bu konularda somut adımlar atması ve gerçekçi eylemleri hayata geçirmesine kadar devam etmiştir.

2. 5. Batılılaşmanın Türk Toplumsal Hayatına Etkileri

Lale Devri'nden başlayarak Osmanlı sosyal hayatında ve kurumlarında gözle görülür bir şekilde Batılılaşma eğilimi söz konusudur. Özellikle XIX. yüzyılla beraber bu eğilim Batı lehine hız kazanmıştır.

Farklı kültürlerin, değerlerin ve coğrafi unsurlardan etkilenenlerin bir araya gelmesinin veya birbirlerini etkilemelerinin sonucu ve/veya sonuçları her zaman hem istenildiği gibi olumlu, hem de düşünüldüğü ve planlandığı yönde olmayabilir. Bu anlamda Batılılaşmanın Türk toplumsal hayatına etkilerinden bahsederken bu hareketin etkilerini olumlu-olumsuz pek çok yönden düşünmek gerekmektedir.

Yeni değerler; yeni algılamaları, bir takım davranış değişikliklerini, bakış açısındaki farklılıkları, yaşam tarzlarını da beraberinde getirir. Bu bağlamda Batılılaşma Türk toplumsal hayatını dilden kıyafete, mimariden moda kadar pek çok alanda etkilemiştir. Bu etkileşimlerin genel ifadesinin ulaştığı sonucu, son bölümde daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız. Fakat bundan önce şunu belirtmek gerekir ki zihniyet değişimi topyekün bir hayat değişikliğini de beraberinde getirir. Türk toplumsal hayatındaki Batılılaşmayı da bu çerçevede düşünmek gerekir. Yani özetle, zihniyet

³²⁷ a.g.e., s. 283

değişimi tüm bir hayatın değişimini kapsamaktadır. Peki bu değişim nasıl ve ne hızla olacaktır? Elbette ki bir değişim birdenbire olmayacaktır. Zaten Türk Batılılaşması iki yüzyılı aşan bir tarihsel sürece karşılık gelmektedir. Doğaldır ki böyle bir süreçte değişiklikler ve yenilikler, kimi zaman reddedilecek, kimi zaman yadırganacak, kimi zamansa alaya alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nde bütüncül bir değişimin mimari olarak III. Selim sayılabilir. Çünkü onun döneminde hemen her alanda yenilik yapılmıştır. Fakat burada gözden kaçan bir şey vardır ki o da Osmanlı halkının tepkisidir. Devlet adamları ve siyasetçiler ıslahatları ve yenilikleri planlarken sosyal şartları ve bu yeniliklerin toplumda ne şekilde yankı bulacağını hesap etmemişlerdir. Yapılan ıslahatlar “dine aykırıdır” diye, kıyafetler Batılılara benziyor diye eleştirilmiş ve tepki toplamıştır.³²⁸ Aynı eleştirilerden ve “Gavur Padişah”³²⁹ a kadar uzanan tepkilerden II. Mahmud da payını düşeni almıştır.

Batı tarzı yaşam, yani alafrangalık, bir zihniyet meselesi olarak özellikle XIX. yüzyılda kadın-erkek Osmanlı toplumunu bariz bir şekilde etkileyen bir olgudur. Alafrangalık ve alafrangalar, kıyafet, davranış, konuşma tarzlarında Batıyı ve onun modasını sıkı bir şekilde takip etmişlerdir. Fakat zaman zaman bu aşırı taklit antipatik ve komik bir hale gelmiştir. Bundan dolayı o zamanlardan günümüze kadar gelen “şık, züppe, didon, cici bey gibi küçültücü sıfatlarla anılmışlardır.”³³⁰

Türk Batılılaşması yukarıda ifade edildiği gibi olumsuz pek çok sonuç vermiştir. Özellikle sosyal alanda komik bir hal de alan bu Batılılaşmanın neden istenilen yönde olmadığı ya da arzulanan seviyeye gelmediği konusunda Kemal Tahir'in tespitleri çok dikkat çekicidir.

“Batı, ailesiyle benzemez bize, kurumlarıyla benzemez bize, devleti ile benzemez, sınıfları, sınıflar arası kavgasıyla benzemez bize...Hiç mi hiç, bize bu kadar benzemeyen Batıdan, her şeyi nasıl alabiliriz, nasıl almaya kalkarız!..Aldığımız zaman bu sosyal kurum, ya da sosyal ürün, nasıl bizde

³²⁸ Yılmaz, a.g.e. , s. 91

³²⁹ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 11

³³⁰ Andi, İnsan Toplum Edebiyat, s. 52

yaşayacak, kök salacak, yerleşecek!.. Bunu umma saflığı da -her hal- bizim okumuşlara has işlerden olmalı!..³³¹

diyen Kemal Tahir Batılılaşmanın uyumsuzluğunun altında yatan kurumsal farklılıkları ortaya koymuştur. Öte yandan Batılılaşma taraftarları da, modernleşmenin aksamasından Batıya karşı olanları sorumlu tutmuşlardır.

Bütün bunların ışığında ileri de geniş örnekleri görüleceği üzere Batılılaşma Türk toplumsal hayatını, neredeyse bütün sosyolojik unsurları bakımından, değişime uğratmıştır. Batılılaşmayla birlikte eğlence tarzlarımız, konuşmalarımız, komşuluk ilişkilerimiz...vb. Özetle sosyal ilişkilerimizi oluşturan ağın hemen hemen tamamı değişime uğramıştır.

³³¹ İsmet Bozdağ, Kemal Tahir'in Sohbetleri, İkinci Basım, Emre Yay., İst., 1995, s. 110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**BATILILAŞMA ÇABALARININ "NEMİDE" DEN "NEŞLİ AHİR" E
KİMLİK TİPLERİNE VE SOSYAL HAYATA YANSIMALARI**

3. 1. Servet-i Fünun

Bir edebiyat akımı olarak Servet-i Fünun, Tanzimat Edebiyatı ve onun anlayışına tepki olarak ortaya çıkan edebi bir akımdır. Recaizade Ekrem'in önderliği altında fenlerin zenginliği anlamına gelen Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanan gençlerin açtığı ve 1896'dan 1901'e kadar devam eden edebiyat anlayışının adıdır Servet-i Fünun.³³² Recaizade Ekrem Beyin, Tefvik Fikret'i, Halit Ziya ve Cenap Şehabettin'i yönlendirmesiyle Servet-i Fünun dergisi edebi bir kimliğe bürünmüştür.³³³

Edebiyat geleneği içerisinde aynı hedefe yürüyen ve sanata bakışları güçlü olan insanların oluşturdukları ekoller mevcuttur. Bu anlamda Servet-i Fünun'un da bir ekol oluşturduğu kanısı oluşabilir. Fakat Servet-i Fünun bir "edebi okul" olmanın dışında bir ortak kuşak ruh ve zevk halini yansıtan küçük bir topluluktur. Bu sebeptendir ki adını da birkaç güçlü temsilcisinin eserleriyle yaşatabilmiştir.³³⁴

Tanpınar da Servet-i Fünun'dan bahsederken "Servet-i Fünun'a kadar olan kısım Avrupa edebiyatlarına başlangıç yani hazırlık devridir"³³⁵ der. Bu bakımdan Servet-i Fünun dönemi bir sıçrama tahtasıdır ve Batı edebiyatı ayarında eserlerin verildiği bir dönemdir.

3. 2. Servet-i Fünun Roman Yazarlarının Özellikleri

Servet-i Fünun dönemini daha iyi analiz etmek ve anlayabilmek için o dönem yazar ve özellikle de romanlarını iyi tanıyıp bilmek gerekir. Çünkü kişiler ve onların eserleri içinde yaşadıkları dönemi yansıtan önemli belgelerdir. Bu anlamda dönemin yazarlarını ve onların eserlerini bilmek, o dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik hayatını anlamak demektir.

³³² Karaalioğlu, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, Servet-i Fünun Maddesi

³³³ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Üçüncü Basım, Türkiye İş Bankası Yay., İst., 2002, s. 85

³³⁴ Rauf Mutluay, *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı (Tanzimat Serveti Fünun)*, Birinci Basım, Gerçek Yay., İst., 1970, s. 164

³³⁵ Hayri Ataş, "Tanpınar'dan Yeni Ders Notları", *Türk Edebiyatı Dergisi* (Kasım 2003), S. 361, s. 37

Servet-i Fünun yazarları ve dergiye emek veren insanların hemen hepsi orta sınıftan memur ve esnaf çocuklarıdır. İstanbullu olmasalar bile İstanbul hayatına, rahat ve özgür yaşamaya özenen insanlardır. Bu durum onların halka ve hayata yakın olduğu intibasını uyandırır da aldıkları eğitim ve buldukları konum itibarıyla içinde yaşadıkları toplumdan kopuk bir görüntü sergilerler. Bunun en başta gelen sebebi öğrenim hayatları boyunca yabancı dil öğrenmeleri, bu yolla geçmişlerinden kolay kopmaları ve doğu kültürünün etkisinden bu sebeple uzaklaşmalarıdır. Tanzimatçılara kıyasla okullu olmaları ve kitapların etkisiyle yetişmeleri onları bu kültürden koparacak küçük yaşlarda Batı kültürü ve onun koşullanmaları içinde yetişmiş olmaları da onları Batı yazarları ve Batı hayatının hayranı yapacaktır. Edebiyattan ve eğitimden gelen bu etkiyle alafrangalaşma eğilimi artacak ve bu durum alaturka olarak gördükleri halk yığınlarından soğumalarına sebep olacaktır.³³⁶ Yazdıkları eserler ve ele aldıkları konular da bunu doğrular niteliktedir. Romanlar okunduğunda hemen göze çarpan özelliklerden birisi de romanların Türk toplumuna ait olmadığı hissini vermesidir. Berna Moran “Aşk-ı Memnu”dan bahsederken olayın kahramanlarının ve örgüsünün yerel öğelerden uzak olduğunu ifade eder ve bu romanın serüveninin daha çok Fransa veya İngiltere gibi ülkelerde hayat bulabileceğini belirtir. Bu bakımdan Moran’a göre eser Türkiye’nin toplumsal gerçekliğini anlatmaktan uzaktır.³³⁷ Benzeri bir şekilde Nurettin Topçu da bu kültür kopukluğunun Servet-i Fünuncuları da içinde alacak şekilde ruh zaafına sebebiyet vermesinin en önemli nedeninin metafizik eksikliği olduğunu ifade eder.³³⁸ Daha sonra da görüleceği üzere Servet-i Fünun romanlarında da manevi değerlere pek değinilmez. Halka yabancılaşmanın bir boyutu da bu kopukluktan kaynaklanmıştır. Çünkü; “Zamanla toplum içerisinde ekonomik, toplumsal ve kültürel yönden hem geleneksel, hem Batının istediği doğrultuda modernleşmiş ve nihayet ikisi arasında bir geçiş dönemi yaşayan kesimler ortaya çıkmıştır.”³³⁹ Diyebiliriz ki Servet-i Fünuncular da yukarıda bahsedilen ikilikten paylarını almışlardır.

³³⁶ Mutluay, a.g.e., ss. 199-200

³³⁷ Moran, a.g.e., s. 93

³³⁸ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, (haz. Ezel Erverdi, İsmail Kara), İkinci Baskı, Dergâh Yay., İst., 1998, s. 55

³³⁹ Barlas Tolun, *Toplum Bilimlerine Giriş*, Üçüncü Baskı, Adım Yay., Ankara, 1991, s. 248

Dönemin ağır siyasi şartları, baskı ve sansür ortamı eserlere doğrudan yansıtacaktır. Bu sebeptendir ki Servet-i Fünun dönemi edebi yapıtların isimleri ve konuları gayet ilgi çekicidir.

“Umutlu, aydınlık, korkusuz bir edebiyat yerine aşırı hassas, bezgin, karamsar, melankolik ve hayalci bir dünya görüşü yerleşir. En çok işledikleri temalar arasında hayal-hakikat karşıtlığı, intihar, kaçış dileği, kırılış, küsüş, mutluluğu yitirme ya da hiç bulamama gibi konular önde gelir. Eserlerin adlarını bile bu yönü belirler: Mai ve Siyah, Hayal İçinde, Kırık Hayatlar, Eylül...Buna alışılmış bir kalıpla “verem edebiyatı” adı takılmıştır.”³⁴⁰

“Edebiyat-ı Cedide’nin ortak unsuru, hayatın şartlarına tahammülsüzlük ve can sıkıntısıdır.”³⁴¹ Eserlerdeki bu bezgin ve karamsar hal yazarların iç dünyasında da açıkça görülmektedir. Bundan dolayı eserler konu itibariyle de insanı merkeze alan bir gelişim gösterir ki bu daha önceki dönemlerdeki edebiyat anlayışımızdan apayrı bir yenilik getirir.

Bu dönem sanatçıları Batı uygarlığına, özellikle de Fransa’ya karşı hayranlık duymuşlardır. Türkiye’nin ancak Batılılaşma yoluyla aydınlığa çıkabileceğine inanmışlardır. Bu sebeple Batıyla ilgili hangi değerleri (sanat, bilim vb.) buldularsa Türkiye’ye taşımaya çalışmışlardır. Laik bir düşünce yapısına sahiptirler. Ve yazdıkları yazılar genellikle din dışıdır.³⁴² Cemil Meriç bu dönem edebiyatçılarını tanımlarken, onların köksüz ve şuursuz bir Batı hayranlığına sahip olduklarını ifade eder.³⁴³

İçinde bulunduğu ortam itibariyle zor sosyal ve siyasi şartların ürünüdür Servet-i Fünun. O dönem özellikle Servet-i Fünuncular için yaşanmaz bir hayatı simgeler. Çünkü onlara göre zamanın yönetimi ve II. Abdülhamit’in istibdatı ülkeyi yaşanmaz hale getirmiştir. Servet-i Fünun yazarlarından Safveti Ziya Servet-i Fünuncuların içinde bulunduğu bu durumu,

“Abdülhamid’in bütün tedbirlerine, bütün hafiyelerine, bütün kısıtlamalarına, bir cümle ile ifade edelim, bu milleti ezmek, susturmak, hayvan etmek için

³⁴⁰ Mutluay, a.g.e., s. 202

³⁴¹ Hayri Ataş, “Tanpınar’dan Yeni Ders Notları”, *Türk Edebiyatı Dergisi* (Kasım 2003), S. 361, s. 39

³⁴² *Büyük Larousse*, Cilt 7, s. 3516

³⁴³ Cemil Meriç, “Edebiyat ve Sosyoloji”, *Hisar* (Aralık 1970), S. 84, s. 13

harcadığı milyonlarca altınlarına rağmen ellerinden geldiği kadar bu memleketin fikri terbiyesine, medeni terbiyesine hizmet etmeye çalışırlar.”³⁴⁴

Şeklinde ifade ederken, Hüseyin Cahit Yalçın da edebiyat anılarında bu baskı yönetiminin ağırlığından kurtulmak için Yeni Zelanda adalarına hep birlikte göç etme fikrine tartışıldığını ifade eder.³⁴⁵ Bu bakımdan Servet-i Fünun mensuplarını mevcut yönetime karşı olarak da ifade edebiliriz. Dolayısıyla Servet-i Fünuncular II. Meşrutiyete kadar üzerlerindeki bu baskılara yine edebiyatla direnmişlerdir. Ve bu nedenledir ki eserlerinde sembolizmi paravan olarak kullanmışlardır. Otoriteye boyun eğmemek için kalıplaşmış edebi anlayışlardan kendilerini sıyırmışlardır. Öyle ki Hüseyin Cahit Yalçın nezaretinde düzenlenen “Edebiyat-ı Cedide Kitaplığı” adı altında yayınlanan diziyeye sırf Abdülhamit’e methiye dizmemek için önsöz koymamışlardır.³⁴⁶

Servet-i Fünun dönemini şairler ve yazarlar diye ikiye ayırabiliriz. Şairler kısmına Tevfik Fikret, Cenap Şehabettin, Hüseyin Siret, Hüseyin Suat, A. Nadir, Süleyman Nesip, İbrahim Cehdi, Faik Âli ve Celal Sahir’i yazabiliriz. Romancılar kısmında ise Halid Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit Yalçın ve Saffeti Ziya bulunmaktadır.

Biz tez konumuz gereğince Servet-i Fünun döneminde şair ve hikaye yazarlarını bir kenara bırakarak yalnızca romanları ele alacağız. Servet-i Fünun dönemi çok uzun bir dönem değildir. Bu sebeple bu dönemde çok fazla roman yazılamamıştır. Dönemin belli başlı romanları ve yazarları şunlardır;

Halit Ziya Uşaklıgil’in romanları; “Mai ve Siyah”, “Aşk-ı Memnu”, “Kırık Hayatlar” ve “Nesl-i Ahîr”, “Nemide”, “Ferdî ve Şürekâsı” , “Bir Ölünün Defteri”; Mehmet Rauf’un “Eylül”, “Menekşe”, “Genç Kız Kalbi”, “Karanfil ve Yasemin”... romanları; Hüseyin Cahit Yalçın’ın “Hayal İçinde” ve “Nadide” romanları; Safvetî Ziya’nın “Salon Köşelerinde” adlı romanıdır.³⁴⁷ Bu romanlar, yazarların belli başlı romanlarıdır. Bunları dışında kalan romanlarına burada yer vermedik.

³⁴⁴ Safveti Ziya, *Salon Köşelerinde*, Birinci Basım, Türkiye İş Bankası Yay., İst., 1998, s. 10

³⁴⁵ Yalçın, a.g.e., s. 132

³⁴⁶ Yalçın, a.g.e., s. 140

³⁴⁷ Kavcar, *Batılılaşma Açısında Servet-i Fünun Romanı*, s. 281

Yukarıda kısaca özelliklerini tanıttığımız Servet-i Fünûn dönemi yazarları ve adlarını verdiğimiz romanlar hem Türk yazın tarihinde hem de Türk sosyal tarihinin analizinde önemli yer tutmaktadırlar. Çünkü bu dönem, özellikle de Batılılaşmanın bir tavır ve ideal olarak yerleştiği ve yavaş yavaş genel kabul gördüğü bir dönemdir.

3. 3. Servet-i Fünûn Dönemi Romanları ve Özellikleri

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde başlayan hızlı sosyal ve siyasi değişim ve gelişmeler 1700'lü yıllardan beri bir şekilde devam eden Batılılaşma hareketlerini Osmanlı devlet ve toplum yapısı gözünde büyük ölçüde meşru hale getirmiştir. Bu meşruluk özellikle Tanzimat'tan itibaren devletin resmi ideolojisi haline gelmeye başlamıştır. Başlangıçta askeri ve siyasi alanlarda yürütülmekte olan bu ideal daha sonra yazı ve edebiyat hayatına da sıçramıştır. Bu etkileşim sonucu, edebiyatta yeni türler ve yapıtlar ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden birisi roman türüdür. Bu tür, yani roman, başlangıçta taklit ve çevirilerden oluşuyordu. Fakat zamanla bu alanda da modern anlamda romana yakın eserler vermeye başlandı. Özellikle Servet-i Fünûn döneminde roman Batı romanı seviyesine gelmiştir.

Servet-i Fünûn dönemi yani bir diğer adıyla Edebiyat-ı Cedide, Tanzimat Edebiyatı'na tepki olarak bir grup genç edebiyatçının oluşturduğu derginin adı olarak, bir dönemi kapsayan ve sosyal, siyasi ve toplumsal yapının tümünü içine alan oluşumun geçtiği evredir.

II. Abdülhamit Dönemi'nde 1878'de engellenen Meşrutiyet rejimini yeniden yerleştirmek gayesiyle çalışmaya başlayanların birlikteliği³⁴⁸ Servet-i Fünûn adıyla haftalık çıkarılan derginin çatısı altında başlar. Batı edebiyatı yolunda bir grup genç sanatçının oluşturduğu edebiyat akımı olan Servet-i Fünûn 1896'dan 1901'e kadar süren dönemi kapsar. 1896'dan 1901 yılına kadar süren bu kısa dönem Türk edebiyatında çok

³⁴⁸ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 87

geniş ve etkili bir yer tutmuştur. Ve bu dönem sanatçıları, Türk Batılılaşmasında çok önemli ve büyük roller oynamışlardır.³⁴⁹

“Servet-i Fünun Edebiyatı’nın kurulup geliştiği dönem, II. Abdülhamit istibdadının en yoğun dönemidir. Çağdaşlaşmanın hararetli taraftarları ve Tanzimât Devri yazarlarının hürriyetçi düşünceleriyle beslenmiş olan bu gençler, elbette, devrin bu ağır havasında bunalıyorlardı. Her türlü yayın büyük bir kontrol, basın sıkı bir sansür altındaydı.”³⁵⁰

Bu baskı ve sıkı denetim Servet-i Fünûn çatısı altında toplanan gençlerin edebi ifadelerini gizlemek zorunda bırakmıştır. Daha sonra da görüleceği üzere bu sembolik anlatım ve ifadeler, onların topluma yabancılaşmaları olarak yorumlanmıştır. Halbuki bu gençler toplumun içindedir/içindedir... Bu bakımdan topluma yabancı olmaları da mümkün değildir. Fakat aşırı baskı ve sansür, onlara, toplumsal kaygılarını sembolik bir şekilde ifade etmeye yöneltmiştir.

Bu dönem kendinden önceki dönemin hem bir muhasebesidir -ki bu anlamda edebi olarak geçmiş döneme göre çok fazla yol alınmıştır- hem de bir tepkidir. Fakat asıl önemli özelliği Batılılaşmanın en yoğun yaşandığı süreç olmasıdır. “Tanzimat’ı müteakıp gelen nesilden itibaren yepyeni ve çok Avrupalı bir edebiyat vücûda gelir. Ve bu edebiyatın bilhassa Servet-i Fünûn neslinden itibaren Avrupalı örneklerine çok sıkı bir şekilde bağlı kaldığını görüyoruz.”³⁵¹ Teknik açıdan dolayısıyla da romanın ruhu açısından Servet-i Fünûn romanı hemen hemen Batı romanı seviyesindedir.

“Tanzimat’tan sonra gelişen edebiyatımızın en büyük özelliklerinin başında “sosyal fayda” peşinde koşması gelir. Edebiyatın sosyal hizmete girmesi, çevresindeki her şeyle doğrudan doğruya ilgilenmesi anlayışıyla, Türk edebiyatı yüzyıllardan beri ilk defa olarak gerçek hayatla yüz yüze geliyor, olayları ve insanları oldukları gibi görüp göstermeye başlıyordu.”³⁵²

Ve böylece Türk edebiyatı, eskinin soyut, metafizik, fantastik ve klişe konularından kurtulup somut gerçekliklere yüzünü dönmeye başlamıştır. Geçmişinde kısmen de olsa değinilmekle birlikte Türk edebiyatına sosyal konuların girmesi Servet-i

³⁴⁹ Mahir Ünlü, Özdemir Sarıca, Ömer Özcan, *Türk Dil ve Edebiyatı 3*, İnkılâp Kitabevi, İst., 1992, s. 127

³⁵⁰ Kenan Akyüz, a.g.e., s. 89

³⁵¹ Tanpınar, “Milli Bir Edebiyata Doğru”, a.g.e., s. 79

³⁵² Kavcar, *Batılılaşma Açısında Servet-i Fünûn Romanı*, s. 11

Fünûn dönemiyle birlikte olmuştur. Ve hatta diyebiliriz ki Servet-i Fünûn romanı o dönem sosyal hayatının ta kendisidir. Fakat şunu da belirtelim ki bu aynılık, sosyal yapının taklidi olarak bir aynılıktan ziyade, toplumun gittiği yönün ya da toplumdaki istenilenlerin aynılığıdır. Bu bakımdan Karaalioğlu'nun ifadesiyle; toplum meselelerine üstü kapalı olarak değinilmiştir.³⁵³ Hatta tavır olarak toplumsal meselelere eğilinilmenin dışında Tanzimat devrinden farklı olarak eserlerinde sistematik olarak tenkit yöntemine de başvurmuşlardır.³⁵⁴

Yalnız burada şunu belirtmekte fayda vardır ki; Servet-i Fünûn Dönemi analiz edilirken akımın şiir ve roman kolu birbirlerine karıştırılmamalıdır. Çünkü her ne kadar her iki kol da aynı çatı altında oluşmuş olsa da yapı itibarıyla birbirlerinden farklılık gösterirler. Çünkü Edebiyat-ı Cedide şiiri parnasizm ve sembolizm akımları etkisinde kalarak “bireysel açıdan, öznel bir tutumla işlenmiştir.”³⁵⁵ Buna rağmen Servet-i Fünûn romanı gerçekçi ve natüralist akımların etkisinde kalarak realist hayattan örnekleri işlemiştir.³⁵⁶ Bir yanlış anlama olmaması açısından bu ayrımı burada belirtme ihtiyacı duyduk. Bunlarla beraber Servet-i Fünûn'u diğer dönemlerden ve kendinden öncekilerden ayıran bir takım özellikler bulunmaktadır.

“Fransız realist ve natüralist yazarların yapıtları örnek tutulmuş; bunun sonucu olarak, hep yaşamda görülen ya da görülmesi olanağı bulunan olay ve kişiler anlatılmıştır. Teknik iyice gelişmiştir; gereksiz tasvirler yapılarak, ya da konu dışı bilgiler verilerek olayın akışı durdurulmamıştır.”³⁵⁷

“Edebiyat-ı Cedide romancıları, çevre tasviriyle ruh tahlillerine önem vermişler; böylece kişilerin gerçek yönleriyle tanıtılmasına çalışarak, romana “teknik” bir üstünlük kazandırmışlardır.”³⁵⁸ Bundan dolayı bu dönem romanları gerçekçi akımın etkisindedirler. Dolayısıyla bu özellik onlara çağdaş roman olma yolunda önemli bir avantaj sağlamıştır. Aynı zamanda bu dönem romanları ilk realist romanlardan da sayılır.³⁵⁹ Bu anlamda Nihat Sami Banarlı bu dönem romanlarından olan Aşk-ı

³⁵³ Karaalioğlu, a.g.e., Servet-i Fünun Maddesi

³⁵⁴ Ercilasun, a.g.e., s. 69

³⁵⁵ Büyük Larousse, Cilt 7, ss. 3516-3517

³⁵⁶ a.g.e., s. 3517

³⁵⁷ a.g.e., s. 3517

³⁵⁸ Mahir Ünlü ve Diğerleri, a.g.e., s. 149

³⁵⁹ a.g.e., s. 149

Memnu'dan bahsederken bu eserin gerçekçi bir hayatı anlattığından ve kahramanlarının kuvvetli ruh analizleriyle birlikte işlendiğinden bahsetmektedir.³⁶⁰

Bu dönem edebiyatının romanlarının özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz;

1- Bu dönem yazarları realizm ve natüralizmin etkisindedir. Bundan dolayı eserlerde anlatılan kişiler ve olaylar gerçekçi bir görüntü arz ederler.

2- Bu dönem romanları edebi olarak kuvvetli bir tekniğe sahiptirler; Bu yüzden romanlarda gereksiz tasvir ve konu dışı bilgilere yer verilmemiştir. Dolayısıyla olayların akışı durdurulmamıştır.

3- Yapılan tasvirler süslemek için değil olay kahramanlarının kişiliklerinin evrelerini anlatabilmek için yapılmıştır.

4- Dönemin baskı ve sansüründen dolayı yazarlar eserlerde kendi kişiliklerini saklamışlardır.

5- Yöntemin Batı edebiyatından alınmasına rağmen olaylar çoğunlukla Türk toplumsal hayatından seçilmiştir.³⁶¹

Servet-i Fünûn dönemi yaklaşık altı yıllık bir zamanı kapsasa da Batılılaşmanın en yoğun yaşandığı dönemlerden birisidir. Siyasi ve toplumsal olarak da yoğun çalkantıların, çatışmaların ve kargaşaların mekanıdır bu dönem. Hal böyle olunca, büyük ölçüde modern romana uygun bir zaman ve zemin oluşmuş, kahramanlar da uygun ortamlarda hayat bulmaya başlamıştır. Bu sürecin sonucu olarak da toplumsal gerçeklikler Edebiyat-ı Cedidecilerin dikkatini çekmiş ve sosyal hayata ışık tutacak edebi romanlar ilk olarak yine bu dönemde ortaya çıkmıştır.

3. 4. Servet-i Fünûn Dönemi Romanlarında Kimlikler

Kullanımı çok eskilere dayanan kimlik kavramı tarihi süreç içerisinde değişik anlamlar kazanmıştır ki bizce bu değişik kullanımlar doğrudur çünkü değişiklik, kavramın özünde olan ve onunla iç içe bir özelliktir. Yalnız buradaki tek sıkıntı, bu değişkenliğin kavramla ilgili net bir tanım yapmamızı engellemesidir.

³⁶⁰ Nihad Sami Banarlı, *Metinlerle Türk ve Batı Edebiyatı 3*, Remzi Kitabevi, İst., 1975, s. 141

³⁶¹ Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman 1*, a.g.e., s. 161

İnsan, hayatını kendindekilerden ve bizce toplumun ve dünyanın ona verdiklerinden kurar. Bu kuruluşun anlamının ve kendindeliliğinin olması için bir “ben”e ihtiyacı vardır. Bu ben, görünen veya görünmeyen taraflarıyla bir farklılığa, bir başka resme karşılık gelir. Bu anlamda kimlik; “Toplumsal bir varlık olarak insana özgü olan belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü”³⁶²dür diyebiliriz. Bir başka ifadeyle kimlik; “Bir kimsenin, bir grubun bireyselliğini, ayırt edici özelliğini oluşturan, onun başkalarından ayırt edilmesini ve kendini kendi olarak bilmesini sağlayan sürekli ve temel özelliği”³⁶³ olarak belirtilmiştir. Yalnız burada şunu belirtmemiz gerekir ki kimlik ve kişilik kavramları birbirlerine karıştırılmamalıdır. Çünkü, “Kişilik terimi bireyden bir nesne (dışsal değerlendirme nesnesi) olarak söz ederken; benlik kavramının, bireyden özne (eylemin ve kendini yansıtmanın kaynağı) olarak söz ettiğini hatırlatmalıyız.”³⁶⁴

“Kimlik teriminin uzun bir tarihi olduğu halde, yirminci yüzyıla kadar popüler bir terim olarak kullanılmaya başlanmamıştır.”³⁶⁵ Belki bu yüzden;

“Modern sosyolojide berrak bir kimlik kavramı yoktur. Kimlik geniş kapsamda ve esnek biçimde, insanın kendi benlik duygusuna, kendisi hakkındaki duyguları ve fikirlerine (örneğin “toplumsal cinsiyet kimliği” ya da “sınıf kimliği” terimlerindeki gibi) atıf yapılarak kullanılmaktadır.”³⁶⁶

Bu açıdan kimlik kavramı bireyin sınırlarını aşan sosyal grupları tanımlayan bir kavram olarak da karşımıza çıkar. Hatta geniş bir coğrafyayı içine alan ve içinde din, ırk gibi unsurları da bulduran öğelerin tanımlayıcısı olabilir. Örneğin; Hıristiyan kimliği, Türk kimliği gibi.

Sosyoloji içinde toplumsal yapının anlaşılması için lüzumlu kavramlardan bir tanesi de kimlik kavramıdır. Bu anlamda sosyolojik çözümlemede sıkça yer almıştır. Özellikle dramaturji kuramının sahibi Goffman; “Benliğin ifadesinde, izlenimlerin kişi tarafından nasıl idare edildiğini özel olarak vurgulayarak yüz yüze etkileşimde görülen

³⁶² Türkçe Sözlük, a.g.e., Kimlik Maddesi

³⁶³ Büyük Larousse, Cilt 13, s. 6780

³⁶⁴ Marshall, a.g.e., Kişilik Maddesi

³⁶⁵ a.g.e., Kimlik Maddesi

³⁶⁶ a.g.e., Kimlik Maddesi

davranışın nesnel bir tanımlamasını yapmaya kalkışır.”³⁶⁷ Böylece Goffman kimliğin (benliğin) sosyal ilişkilerin ifadesinde ve açıklanmasında nesnel bir önemi olduğunu ortaya koymuştur. O;

“Benliğin yapıya karşı olmak ve onunla iş birliği yapmak arasındaki bir denge gösterdiğini iddia eder. Benlik bu iki uç arasındaki dengeyi sağlar. Goffman, bunu yalnızca “total institutiomlar” içindeki insanlar için değil, daha büyük toplumun katılımcıları için de geçerli olduğunu önerir. İnsanlar, benliğin ortaya çıkması için toplumsal yapıları ya da örgütleri tanımlamak ve bunlara katılmak zorundadırlar.”³⁶⁸

Buradan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki benlik-kimlik kavramı toplumsal yapının oluşturduğu bir kavramdır. Eğer bir benlik ve kimlikten söz ediyorsak orada mutlaka bir toplumsal hayat söz konusudur. Bu anlamda kimliklerin ifadesinde kavramın kişisel kaynaklı olmadığını toplum tarafından oluştuğunu söylememiz yerinde olur. Çünkü, ancak birileri varsa bir kimlikten söz edilebilir. Yani kimlik birilerine göredir. Bu bakımdan kimliğin oluşması bir toplumsal yapıya ihtiyaç duyar.

Sosyal çözümlemenin bir parçası olan kimlik kavramı, kimi zaman kendi üzerindeki tanım zorluğunun intikamını almış gibi bazı insanların “benlik” problemini/tanımsızlığını ifade eden bir kavram olmuştur. Ve kendine bağlı olarak kimlik; kimlik krizi, kimlikte kararsızlık gibi farklı isimlerle de ortaya çıkmıştır.

Son yüzyıldaki baş döndürücü gelişmeler, teknolojiye hızlı değişmelere ve dönüşümlere sebep olmuştur. Bu hızlı değişim ve dönüşüm beraberinde insan zihninin ve davranışlarının da değişimini ve dönüşümünü getirmiştir. Bu süreç topluma çok daha olumsuz bir şekilde yansımıştır. Toplumsal hafıza teknolojinin ve hayatın baş döndürücü hızı karşısında bocalamaya ve tereddütte girmiştir. Teknolojinin geldiği noktada artık toplumsal fotoğrafları çekmek çok kolaydır fakat bu fotoğrafları bir araya getirip aynı karede göstermek pek mümkün değildir. Değişiklikler o kadar ani ve hızlı olmaya başlamıştır ki; birkaç ay, hatta birkaç gün önce çekilen aynı yapısal fotoğraflar birbirlerinden çok farklı çıkmaktadır. Resimlerin farklı çıkmasındaki en büyük etken,

³⁶⁷ Margaret M. Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları* (çev.: Hayriye Erbaş), Birinci Basım, Gündoğan Yay., Ankara, 1993, s. 214

³⁶⁸ a.g.e., s. 209

modern dünyada oluşturulamayan, yada başka bir ifadeyle kaypak kalan kişisel ve toplumsal kimliklerdir. Illich bu durumu,

“Gerçekçi olmayan fiyatlar ve gittikçe büyüyen tüketim uçurumları, yeni yoksulluğun önemli yönleridir. Fakat benim asıl ilgim, modernizmle birlikte gelen değişik bir sonuca yönelik: özerkliğin ortadan kaldırıldığı, tatmin duygusunun köreltildiği, hayatın monotonlaştırıldığı ve ihtiyaçların hemen herkes için giderilmemiş şeyler olarak kaldığı bir süreç.”³⁶⁹

şeklinde dile getirerek modern çağın insanı nasıl bir hortum içine alıp sağa sola savurduğunu ve tufan dinince bir boşluğa bıraktığını anlatmaktadır. Bu kimliksizlik ortamı insanı sadece bir karmaşa içine sürüklemekle kalmayıp modernizmin kendi şaşaalı karmaşasının önüne katıp götürmektedir. Modern insan adeta eğlence ve temaşa bulantısı geçirmektedir. Şöyle ki başlangıçta insanların birbirlerine gidiş gelişlerini kısa süreli hale getiren araçlar ve bunların güçleri söz konusuydu. Fakat sonradan şu anlaşıldı ki “Yüksek hızlar kaçınılmaz olarak, rahatsız edilmenin, gürültünün, kirliliğin ve ayrıcalık zevkinin dengesiz dağılımını yüklenmektedir.”³⁷⁰ Illich bunlara “Zamanın tüketici süratliliğini, hasta edici tıbbi bakımları” ve adına aptallaştırıcı dediği eğitimi de ekler.³⁷¹ Bütün bu gelişmeler ve modernizmin olumsuz yönleri toplumu kimlik bunalımına sokmuş aynı zamanda ne olduğuna dair soruların üzerine de siyah bir örtü çekmiştir. Bu örtü şekille öz arasındaki ilişkiyi baltalamış ve gösterişi ön plana çıkarmıştır. Halbuki bir prototip olarak kimlik farklılık isteyen bir kavramdır. Zaten özü itibariyle bir kimlikten bahsedebilmemiz için o toplumda bir farklılaşmadan söz etmemiz gerekmektedir. “Sıra dışı olmak basit bir renk meselesi değildir.”³⁷² diyen yazar modern dünyada görünenle içerik arasındaki uyumsuzluğu şu şekilde ifade etmektedir;

“Bir oyun var aramızda. Bir makyaj oyunu... Ben tümünden karşı olanlardan değilim, bazen çok eğlendirici de oluyor. Öyle görününce öyle olduğuna inanma oyunu... Fakat aslında çok tehlikeli bir oyun. Sonra oturup ağlanıyor; aldatıldım, aldatıldık, diye... Çünkü seyir kültürü üzerine kurulu modern toplumun insanı görüntüyü hakikat sanıyor. Oyun oyun olmaktan çıkıyor.”³⁷³

³⁶⁹ Ivan Illich, *Tüketim Köleliği*, Üçüncü Basım, Pınar Yay., İst., 2002, ss. 15-16

³⁷⁰ Illich, *a.g.e.*, s. 16

³⁷¹ *a.g.e.*, s. 16

³⁷² Haşmet Babaoğlu, “Mor İnek Oyunu!..”, *Vatan*, 20 Kasım 2003

³⁷³ Haşmet Babaoğlu, “Mor İnek Oyunu!..”, *Vatan*, 20 Kasım 2003

Böylece şekil olarak birbirine benzeyen fakat içerik olarak farklı olup bu farklılığı görüntüyle örtmek isteyen insanların, yani kimlik sorunu yaşayanların dünyasında bulunuyoruz. “İşin aslı, her alandaki deneyimlerinde insanlar, birbirine karışmış duygular yaşayıp karmakarışık düşünceler taşıyor ve birbiriyle çatışan beklentiler geliştirip birbiriyle çelişen sonuçlar elde ediyorlar.”³⁷⁴ Dolayısıyla insanlar kendilerini varoluşları açısından tanımlayamayacak bir duruma geliyorlar. Kısacası gidecekleri yönü kestiremiyor ve hangi durakta bekleyeceklerini bilmiyorlar. Bu tanımsızlık ve belirsizlik “kimlikte kararsızlık” noktasında sosyal problemlere de işaret ediyor. Türk toplumsal tarihi açısından olaya bakıldığında daha sonra detaylandırılacak olan bununla ilgili örneklere sıkça rastlanır. Bu anlamda konunun daha iyi örneklendirilmesi ve bizim toplumsal yapımızı anlatması açısından Murat Belge'nin başından geçen bir olayı burada anlatmakta fayda görüyoruz. Belge “Türkiye Dünyanın Neresinde?” adlı kitabında Amsterdam'da bir Fransız lokantasına gittiği anlatır. Fakat görür ki; Fransız lokantasını Türkler işletiyordur. Birkaç gün sonra oraya yakın bir yerde İtalyan bir pizzacıya gider, orada da aynı manzarayla karşılaşır; garsonlar Türkçe konuşuyordur. Murat Belge, oradan çıkınca yolda Mete Tunçay'a rastlar. Durumu ona anlatır; Tunçay da ona, akşam gittiği Meksika lokantasının sahiplerinin Türk olduğunu söyler... Bütün bunlar üzerine Murat Belge'nin yorumu ilginçtir; “Bu kadar kolay kimlik değiştiren, kimliğini bu kadar değiştiremeyen bir toplum daha bulmak zor.”³⁷⁵ Bizim tarihsel geçmişimizde sık sık bu tür tanımsızlıklar, kararsızlıklar ve kimlik sorunlarıyla karşılaşılmaktadır.

Bu bağlamda sosyal hayatın içindeki kimliksel sıkıntıları ve ulaştıkları boyutları roman incelemelerinde açıkça bulabileceğimizi düşünüyoruz. Batılılaşmanın çok yoğun bir şekilde yaşandığı Servet-i Fünun döneminde bu kimlik erozyonu çok daha açık ve net bir şekilde kendini göstermiştir. Bu bakımdan Servet-i Fünun romanları kimlik sorunu açısından iyi birer örnek teşkil ederler. Bu anlamda biz Servet-i Fünun romanları incelerken romanlarda geçen Batılı, Doğulu, kötümser ve ütöpik kimlik tiplerine değineceğiz. Ve onlardan yola çıkarak hayal ve gerçek zıtlaşmasını bütün boyutlarıyla ortaya koyacağız.

³⁷⁴ Donald N. Levine, *The Flight From Ambiguity*'den Aktaran: Fred Davis, *Moda, Kültür ve Kimlik*, (çev.: Özden Arıkan), Birinci Basım, Yapı Kredi Yay., İst., 1997, s. 31

³⁷⁵ Murat Belge, *Türkiye Dünyanın Neresinde?* Beşinci Baskı, Birikim Yay., İst., 1993, ss. 123-124

3. 4. 1. Batılı Kimlik Tipleri

Servet-i Fünun roman yazarlarının kimlik yapısı ve düşünce tarzı itibarıyla bu dönem romanları, bir yerde istenilen Batılılaşmanın hazırlayıcısı gibidirler. Dolayısıyla ortaya konulan eserlerin karakterleri ve kahramanlarının bakış açısı da, düşünce yapısı da ağırlıklı olarak Batı yönünde olmuştur. Bu açıdan bakıldığında roman kahramanlarının Batı düşünce yapısına has bir kimlik taşıması kaçınılmazdır. Tümevarımsal bir yöntemle olaya baktığımız zaman Batıyı kendine ideal edinmiş insanların prototipleri ve kahramanları da kendi zihinsel yapılarına paralel olacaktır. Bu yüzden Servet-i Fünun romanlarında Batılı kimlik tipleri önemli bir yer tutar.

Roman kahramanları genelde kendi içlerinde ve dar mekanlarda bir hayat sürerler. Kahramanlar sosyal hayatlarını bir Batılı gibi yaşarlar. Batılı tiplere en önemli örnek Safveti Ziya'nın "Salon Köşelerinde" adlı romanının baş kahramanının Şekip'tir. Şekip sadece sosyal hayatla değil; yediği, içtiği, giydiği ve hayal ettiğiyle de Batılı kimlik tipine en iyi örnektir. Hayatı balolarda, danslarda, çay partilerinde geçerken, zihninde de hep o Batılı özgür, ideal dünyanın hayalleri vardır. Onun hayatı, dans isimleriyle, klasik müzik eserleriyle, şatafatlı salonlarla, bin bir çeşit içkilerle...sarılıdır. Fakat ağırlıklı olarak Şekip Batılı kimliğin sosyal yaşantı ve etkinlik kısmını temsil eder. Oysa ki Halid Ziya'nın "Mai ve Siyah"ın kahramanı Ahmet Cemil entellektüel bir Batılı kimlik tipidir. Bir nevi Halid Ziya olan Ahmet Cemil, kendi adına şiirde, edebiyatta ve sosyal alanda Batılılaşmanın manifestosunu yapmaya çalışır. Bu anlamda Ahmet Cemil'in vereceği örnekler daha sonraki bölümlerde yer alacaktır.

Servet-i Fünun yazarları, Batı eğitimi almış yabancı dillere hakim ve kendilerini Batıya yakın hisseden tiplerdir. Batıya özenirler ve içinde buldukları topluma ve onun değerlerine yabancıdırlar. Dini konulara ve ibadetlere yer vermezler. Osman Gündüz'ün ifadesiyle; başına buyruk kimselerdir. Bundan dolayı gelenekler ve toplumsal değer yargılarından etkilenmezler.³⁷⁶ Bu yüzden roman kahramanları, Türk toplumuna yabancı bir görüntü sergilerler. Batılı tiplerin en büyük sorunu, ideal eksikliği ve karamsarlıklarıdır. Her an yıkılmaya hazır, hassas ve kötümserdirler.

³⁷⁶ Osman Gündüz, *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema 1*, M.E. B. Yay., İst., 1997, s. 336

Yalnız “Ferdî ve Şürekâsı”nda İsmail Tayfur’un babasının yakın arkadaşı Hasan Tahsin Efendi, olaylara bakış açısından gerçekçi bir insandır. Olayları yorumlayıp analiz ederken duygularından ziyade aklını ön planda tutar. Bu yüzden İsmail Tayfur’un Hacer gibi zengin ve güzel bir kızı bir yana itip Saniha’ya bel bağlamasını hayalcilik olarak nitelendirir. Ona göre asıl sağlıklı ve mutluluğa götürecektir tercih mantıksal tercihtir. Bu yüzden İsmail Tayfur’a Saniha ile ilgili aşk dolu rüyalar kurmasının ona mutluluk getirmeyeceğini söyler ve ilave eder: “Bu yaşamada (aşk evliliği) belki bir şans vardır ama, mutluluk göremiyorum.”³⁷⁷

Bir başka Batılı olup da gerçekçi olan roman kahramanı ise Ahmet Cemil’in yakın arkadaşı Hüseyin Nazmi’dir. Ahmet Cemil’in olaylara bakışındaki hayalciliğe rağmen Hüseyin Nazmi olayları gerçekçi bir gözle ele alır. Zaten Hüseyin Nazmi, Ahmet Cemil gibi bir takım şeyleri toptan değiştirmek amacı gütmeyiz.

Bununla beraber Melih Bey takımı ve Adnan Bey’in ailesi (Aşk-ı Memnu) özellikle Batı tarzında yaşayan tipleri barındırır. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus da roman kahramanlarının bencil bir karaktere sahip olmalarıdır. Genellikle romanda estirilen hava dünyanın roman kahramanlarının etrafında döndüğü şeklindedir. Üstelik bu tiplerin nereden para kazanıp, nasıl bu kadar zengin oldukları konusunda da pek fazla bir bilgi yoktur.

3. 4. 2. Doğulu Kimlik Tipleri

Yazarlar, kitaplarında zaman zaman Doğulu ve Batılı kimlik tiplerini karşılaştırmışlardır. Fakat bu karşılaştırma tıpkı casus filmlerindeki gibi hiç de iyi niyetli ve adil değildir. Batılı tipler genellikle zeki, çalışkan, başarılı, iyi eğitim görmüş, insanlar üzerinde belli bir etkisi olan, iyi görünümlü örnek ve ideal kişilerdir. Halbuki romanlarda Doğulu tipler yadsınır, alaya alınır ve küçümsenirler. Okuyucunun gözünde iyi örnekler değildir. Ve romanda belirleyicilikten uzak, dolgu malzemesi olarak kullanılırlar. Zaten romanların genelinde kendilerine pek de fazla rastlanılmaz.

³⁷⁷ Halid Ziya Uşaklıgil, *Ferdî ve Şürekâsı*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1894, s. 78

Doğulu kimlik tiplerine en güzel örnek “Mai ve Siyah”ta Ahmet Cemil’le iş arkadaşı olan Raci’dir. Raci; idealize edilmekten uzak, mutsuz bir evliliği olan, karısını aldatan ve çocuğuna pek fazla ilgi göstermeyen bir insandır. Hatta hayatıyla idealleri de birbiriyle pek fazla örtüşmez. Kötü bir şairdir. Ahmet Cemil’e göre yaradılışında bile bir hainlik vardır.³⁷⁸ Ve Ahmet Cemil için kin ve hasedin bir adı da Raci’dir. Raci ayyaşın tekidir, Arapça ve Farsça bildiğini söylediği halde Arapça tercüme yapamayacak kadar cahildir. Üstelik çalıştığı yerde hiç kimse Raci’yi sevmez. Raci, bununla da yetinmez, hesabına para geçirir ve eğer matbaada kimse yoksa gelen ilanların ücretlerini de iç eder.³⁷⁹

Romanda Ahmet Cemil yer yer karşılaştığı Raci’yle çatışma içerisindedir. Ahmet Cemil’in nasıl bir şiir istediğini belirten konuşmasının ardından eski edebiyat taraftarı Raci, Ahmet Cemil’in önerilerini alayla karşılar ve onun şiirde yenilik için söylediği sözlere şu şekilde karşılık verir; “Bunlar öyle şişkin fakat öyle boş sözlerdir ki içinde bir şey bulmak mümkün olamaz.”³⁸⁰ Ahmet Cemil ise zaten ilk karşılaştığı andan itibaren Raci’ye bir türlü ısınmamıştır. Ahmet Cemil için Raci, “Dünyaya hiçbir şey olmamaya mahkum edilerek geldikleri halde her şey olmak”³⁸¹ isteyenler sınıfındadır.

Zaten o dönem aydınları -ki bunlara Servet-i Fünuncular da dahil- halka yabancı ve uzaktırlar. Ve geleneksel değerleri küçümserler. Manevi duygular ve mistizm geri kalmışlığın sembolleridir ve modaları geçmiştir. İçinde yaşadıkları toplumu ve onun fertlerini tıpkı Raci gibi hakir görür ve beğenmezler. Bunlar “Batıyı gerçekten bilen ama millî özellikleri zayıflamış, yaşadıkları toplumdan uzaklaşmış aydınlardır.”³⁸² Bu bakımdan halkı Raci gibi tarif edip algulamaları çok da anlaşılabilir değildir.

Pek kayda değer olmasa da Halid Ziya “Nesl-i Ahir”de Doğulu bir tip olarak Süleyman Nüzhet’in kayınvalidesi Nefise Hanım’a yer vermiştir. Servet-i Fünun romanlarında ender bir tip olan Nefise Hanım Doğulu muhafazakar kimlik tiplerinin

³⁷⁸ Halid Ziya Uşaklıgil, *Mai ve Siyah* (haz. Enfel Doğan), Birinci Basım, Özgür Yay., İst., 2001, s. 31

³⁷⁹ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, s. 29

³⁸⁰ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, s. 24

³⁸¹ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, s. 27

³⁸² Yunus Balcı, *Türk Romanında Aydın Problemi*, Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 57

temsilcilerindedir. Nefise Hanım Raci'ye göre şanslıdır. Burada bayan bir karakter olmasının bunda ne kadar etkisi olduğu bilinemez fakat Nefise Hanım'dan bahsedilirken özellikle onun "İstanbul seçkin hayatının en çok hoş giden örneklerinden biri"³⁸³ olduğu belirtilir. "O, doğruluğun, Türklüğe ilişkin kadın yaşayışının en küçük sapmalardan bile arınık düzeltilmiş yolunu rahat ve güvenli adımlarla geçerek...öteden beri milli yaşayış tarihimizin zamandan zamana aktarılan gelenek ve göreneklerine bağlı kalmıştı."³⁸⁴ Aslında bir yerde Nefise Hanım Doğulu kimliğe sahip fakat Batılılaşmayla problemi olmayacak bir tiptir de... Nefise Hanım bağınazlıktan uzak, yenilik, ilerleme ve öğrenmeye açık bir insandır. Belki de bu yüzden Halid Ziya onu hoş bir Doğulu hanım olarak gösterir.

Bu dönem romanlarında Doğulu kimlik tiplerine pek rastlanılmamaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi Doğu ve ona ait olanların roman yazarlarının zihninde yer bulamayışdır. Bu bakımdan teoride yer almayan kimlikler pratikte de hayat bulamamışlardır. Az da olsa bulanlar ise bir karşıtlık olarak ideal olanın, yani Batının karşısında kötü bir pozisyonda değerlendirilmiş ve bu çerçevede ele alınmışlardır.

3. 4. 3. Kötümserler

Servet-i Fünun dönemi romanları her ne kadar sembolizmden uzak görünseler de, roman kurgusu ve yaşanan dönemin baskıcı ve sansürcü ortamı daha çok natüralist ve realist bir açıdan değerlendirilebilecek romanların doğallığını ve gerçekliğini örtmüştür. Bundan dolayı yazarlar romanlarda kendi kimliklerini gizleme yolunu seçmişlerdir. Fakat romanda kendisini gizleyen yazar, kahramanlarını çok fazla gizleyememiştir. Onlar dönemin hayatı içindedirler ve o hayatı birebir yansıtmaktadırlar.

Servet-i Fünun dönemi şartları, gerçek hayatta roman yazarlarını bunalttığı gibi romanlarda da genellikle kahramanları mutsuz ve umutsuz etmektedir. Bu nedenle incelediğimiz Servet-i Fünun romanları genellikle mutsuz bir sonla bitmektedir.

³⁸³ Halid Ziya Uşaklıgil, *Nesl-i Ahîr* (düz. Şemseddin Kutlu), İnkılap Kitabevi, İst., 1990, s. 194

³⁸⁴ Uşaklıgil, *Nesl-i Ahîr*, ss. 194-195

Örneğin; Safveti Ziya'nın "Salon Köşelerinde" adlı eseri büyük bir umutsuzlukla sona ermiştir. Roman kahramanı Şekip çok sevdiği Lydia'sından ayrılmıştır. Lydia ve annesi Şekip'i geride bırakarak Londra'ya gitmişlerdir. Geride kalan Şekip'in hali perişandır. Zaten Şekip içinde yaşadığı ortamdan fazlasıyla şikayetçidir. Ona göre, içinde bulunduğu dönem, çok büyük eziyetlerin ve baskıların yaşandığı bir dönemdir. Bu baskı ve zulümler Şekip için büyük bir derttir. Vatan mahvoluyordur ve eşi görülmemiş bir baskı ve esaret söz konusudur. İnsanlara büyük zulümler yapılmaktadır.³⁸⁵ Bu ağır ortam Şekip'i ezmektedir. Buna karşın Şekip'in gözünde Lydia bir sevgili olmakla beraber aynı zamanda medeniyetin karşılığını kendinde bulduğu bir insandır. Bu bakımdan Lydia'nın Şekip'ten ayrılması, hem iki sevgilinin, hem de iki medeniyetin birbirlerinden ayrılmaları gibidir. Safveti Ziya bu durumu "Salon Köşeleri" adlı romanında, iki sevgilinin ayrılışı sırasında Şekip'in ağzından şu şekilde dile getirmektedir: " "Umut; sebat ve metanet," diyor ve korkunç bir istibdadın zinciri beni olduğum yere mihliyor...Terakkiye, nura, ışığa, medeniyete doğru bir adım atmaklığıma mani oluyordu..."³⁸⁶ Bu sözler, trenin hareketiyle birlikte Lydia'nın ellerini bırakmak zorunda kalan Şekip'in içinde bulunduğu hayatı açıkça ifade ediyordur.

Bir başka eserde ise roman istenmeyen bir evliliğin sonunda çıldıran güveyin acınacak haliyle sona erer. Bahsedilen olay Halid Ziya'nın "Ferdi ve Şürekâsı" adlı eserinde geçmektedir. Aynı şekilde Halid Ziya'nın "Mai ve Siyah"ında Ahmet Cemil ve İkbâl, "Kırık Hayatlar"ında Ömer Behiç ve Vedide, "Nesl-i Ahîr"de İrfan, "Aşk-ı Memnu"da Bihter, Behlül ve Nihal, Hüseyin Cahit Yalçın'ın "Hayal İçinde"sinde Nezih, Mehmet Rauf'un "Eylül"ünde ise Süreyya, Suad ve Necib bir şekilde hayattan mutluluk alamamış kimselerdir. Hatta bazıları romanın finalinde ölümle tanışmıştır. "Eylül"de Suad ve Necib'in yanarak ölmeleri gibi...

Zamanın baskı ve kısıtlayıcı şartları yazarlara o kadar etki etmiştir ki verdikleri eserlerde mutlu bir kahraman görmek adeta mümkün değildir. Romanlarda pek çok yerde en keyifli anlarda bile kahramanların kafalarında hep bir soru işareti ve kaygı vardır. Gelecekte, içinde yaşadıkları toplumdan çok da fazla ümitleri yoktur.

³⁸⁵ Ziya, a.g.e., s. 145

³⁸⁶ a.g.e., s. 151

Onlar için her ümit sayılacak şey neredeyse birer ümitsizliktir. Bu ümitsizliğin bir resmini de Uşaklıgil'in "Nesl-i Ahîr"inde roman kahramanlarının Büyükkada'da Hristos tepesinde yaptıkları bir muhabbette buluyoruz. Sohbet esnasında bir ara Şakir, Nüzhet'e neden içten içe bir acı taşıdığını sorar. Burada Nüzhet'in Şakir'e verdiği cevap çok ilginçtir. Nüzhet cevabında, İstanbul'dan ve onun daraltıcı atmosferinden bahseder. Ve etrafındaki gençler de dahil bu ülkenin gençlerinden ve geleceğinden olumsuz bir şekilde bahseder. Ona göre ülkenin gençliği ve geleceği darmadağın ve paramparça olacaktır.³⁸⁷ Öyle ki kendi ifadesiyle, umutlar "Sanki doğmadan ölmeye hükümlü"³⁸⁸dür.

Süreyya ile Suad İstanbul'dan uzak, Bakırköy'ün dışında bir dağ evinde oturmaktadırlar. Suad'ın babasından alacağı parayla İstanbul'a taşınmaları çok kolay olacaktır. Fakat buna rağmen daha öncesinde otuz beş liranın yokluğunun verdiği huzursuzluk bütün bir "Eylül" romanının kahramanlarını rahatsız edecektir. "Hiç olmazsa elli lira lazımdı. "Elli lira" diyor, sonra meyus olarak, "Ve bunu bulmanın imkânı yok..." diye köpürüyordu."³⁸⁹ Süreyya bütün bir roman boyunca sanki bir kötümserlik abidesi gibi karşımızda durmaktadır.

Aslında bu dönem eser ve kahramanlarının kötümserliklerini anlamak için çok özel bir çalışmaya gerek yoktur. Bir muhteva analizi* yapıldığında görülecektir ki sadece Servet-i Fünun romanlarının adları bile bir olumsuzluk havası içindedir. Örneğin Aşk-ı Memnu, Kırık Hayatlar, Mai ve Siyah, Eylül, Salon Köşelerinde...

Şartlar insanları olumsuz düşünmeye itmiş ve kötümser yapmıştır. Romanlarda adeta siyah bir örtü vardır. Bu örtü beraberinde bir matem havasıyla kahramanları sürekli rahatsız etmektedir. Servet-i Fünun roman kahramanlarının hali her gün sokağa çıkmak zorunda olup kötü havadan ve şemsiyesiz kalmaktan korkan insanlar gibidir. Her cümlenin arkasından bir talihsizliğe ve kötü bir olaya hazır olmalısınız.

³⁸⁷ Uşaklıgil, Nesl-i Ahîr, s. 71

³⁸⁸ a.g.e., s. 71

³⁸⁹ Mehmet Rauf, Eylül (haz. Pınar Güven, Berire Umaz), İnkılap Kitabevi, İst., 2003, s. 13

* Sosyal bilimlerde dil-ideoloji-sosyal yapı ilişkisini inceleyen bilimsel metod. (bkz. Şerif Mardin, Siyasal ve Sosyal Bilimler (der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), Üçüncü Baskı, İletişim Yay., İst., 1994, s. 22

3. 4. 4. Ütopikler

Edebiyat-ı Cedideciler bütün kötümser ve karamsar hallerine rağmen tıpkı gerilen bir yay gibi ileriye de hedeflemektedirler. Sayıları kötümserler kadar olmasa da Servet-i Funun romanlarında umut taşıyanlardan bahsetmeden de geçemeyeceğiz. Çünkü netice itibariyle Servet-i Fünun'un etrafında toplananlar bir değişiklik ve yenilik için bir araya gelmiş insanlardır. Pek çok konuda başarılı olamasalar dahi gerçek hayattaki sahiplerini andırırçasına özellikle Batılı yenilikler konusunda idealist ve yol gösterici olmuşlardır.

Safveti Ziya Lydia'nın ağzından bir erkekte bulunması gereken faziletleri şu şekilde anlatmaktadır: Ona göre bir erkek her bakımdan memleketinin büyüklüğüne ve yükselmesine hizmet etmelidir, insanlığa, insanlığın ihtiyaçlarına katkıda bulunacak şeylerin peşinde koşmalıdır.³⁹⁰

Halit Ziya'nın "Mai ve Siyah"ında ise Ahmet Cemil, yeni şiire ve yeni dile dair şu yenilikleri önermektedir: Ona göre yeni şiirin dili, bütün duyguları ve incelikleri kapsamlı ve onlara tercüman olmalıdır. Dilde nağmeler, renkler, derinlikler olmalıdır.³⁹¹ Öyle ki Ahmet Cemil'in ağzından Uşaklıgil'in ifadesiyle; "Bir lisan ki sanki tamamiyle bir insan ol"malıdır.³⁹² İfadesiyle geleceğe dair beklentilerini ve düşüncelerini ortaya koymuştur. Eserdeki bu düşünceler gerçek hayatta da Halit Ziya'nın düşünceleridir. Bir yerde Servet-i Fünun'un görüşlerini de yansıtır.

Benzeri bir şekilde hayatının ilk devresinde uğradığı hayal kırıklıklarını ve Tepebaşı'ndaki mahvolmuş hallerini bir yana bırakan Hüseyin Cahit Yalçın'ın "Hayal İçinde" romanının melankolik kahramanı Nezih, daha sonra öyle boş aşklardan ve sevdalardan el etek çekecek, kendisini memleketin ve insanlığın yüksek ideallerine adayacaktır.³⁹³

³⁹⁰ Ziya, a.g.e., s. 59

³⁹¹ Uşaklıgil, Mai ve Siyah, a.g.e., ss. 22-23

³⁹² a.g.e., s.23

³⁹³ Hüseyin Cahit Yalçın, Hayal İçinde, XI. 1901'den Aktaran: Suat Hizarcı, Hüseyin Cahit Yalçın Hayatı, Sanatı, Eserleri (haz. Suat Hizarcı), Varlık Yay., İst., 1957, s. 25

Halit Ziya'nın Son Kuşak'ının kahramanları karşımıza genel olarak devrimci bir kimlikle çıkarlar. Bu anlamda sonuçları ne olursa olsun milleti içinde bulunduğu "kahrolmuşluktan" kurtaracaklardır. Bu ister bir ayaklanmayla isterse bir ölümle sonuçlansın bu vatani daha ileriye götürmek arzusundadırlar.³⁹⁴ Özellikle roman kahramanlarından Behiç'in devrimciliği idealist bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Onun için bugünkü kuşakların feda olması çok da yadırganacak bir şey değildir. Yeter ki yarınlar daha güzel olsun. Bu anlamda bir milletin bekasının yanında bir kuşağın lafinin olmadığını düşünür.³⁹⁵

Aslında yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Servet-i Fünun nesli doğru veya yanlış kendilerine Batı yönünde bir rol biçmişlerdir. Ve bütün çalışmaları da bu yöndedir. Her ne kadar topluma yabancı olsalar da Batı değerlerini Osmanlı toplumuna kazandırmak gibi kendilerince bir idealleri vardır. Bu idealleri ne kadar yerine getirdikleri soru işaretleri taşısa da ortaya koydukları eserler açısından mevcut bir emeğin varoluşu reddedilemez.

3. 4. 5. Hayal ve Gerçek Zıtlığı

Servet-i Fünun'da mevcut şartların olumsuzluğu ve Servet-i Fünuncuların hayata bakış yönleri, onların varolan toplumsal yapıya ve hükümete yabancılaşmasını beraberinde getirmiştir. Bütün bu yabancılaşma ve muhalif duruşlar Servet-i Fünuncularda kendisini bir aidiyet sorunu olarak açığa vurmuştur. Yabancılaşmanın etkisi ve aidiyetin problem oluşu Servet-i Fünuncuları hem gerçek hayatlarında hem de roman kahramanlarının şahsında farklı arayışlara yöneltmiştir. Bu arayışlar zaman zaman öyle bir hal almıştır ki; zihindeki hayatla dışarıdaki gerçek birbirine karışmıştır. Bu bakımdan yurt dışına gitmeyi, hatta orada kalmayı planlayan Servet-i Fünuncuların yanında, onların zihinsel ürünleri olan roman kahramanlarının da farklı ülkelerden ve kültürlerden beslendiklerini görmekteyiz. Bu etkileşimler beraberinde kimlik bunalımını ve kişilik zafiyetini de getirmiştir.

³⁹⁴ Uşaklıgil, *Nesl-i Ahır*, s. 397

³⁹⁵ a.g.e., s. 398

Özellikle aile ve gönül ilişkilerinde bu ikilik sık sık göze çarpar. Nedense roman kahramanları ya eşlerine sadakat konusunda zaaf gösterirler ya da bir şekilde sevdiklerine kavuşamamanın ezikliği içerisindeyler. “Mai ve Siyah”daki Raci tiptemesi buna en güzel örneklerden birisidir. Evli ve bir çocuk sahibi olmasına rağmen karısını yabancı kadınlarla aldatmaktadır. Burada asıl trajik olan, her şeyini, hatta yüzüğünü, küpesini bile kocasına veren kadının içler acısı halidir.³⁹⁶ Bu olay aynı zamanda o zamanki evliliklerde kadınların yaşadıkları hayal kırıklarına güzel bir örnektir de.

“Ferdî ve Şürekâsı”nda ise İsmail Tayfur, kendisini kontrol dışı bırakarak, etrafındakilerin ve yakınlarının onu evlendirmelerine ses çıkarmayışının ezikliğini, o trajik olay gerçekleşmeden birkaç saat önce gizlice gittiği Saniha’nın odasında “... beni satmak istediniz... Beni, bir alçak derecesinde tuttunuz... Beni öyle bir duruma düşürdünüz ki... Beyni sönmüş bir adam gibi size uydum.”³⁹⁷ diyerek dile getirir. Bu bir yerde zenginlikle fakirliğin yarattığı sosyal dengesizliğin insanlar üzerinde nasıl bir toplumsal baskı oluşturduğunun da göstergesidir.

Dönemin şartlarıyla idealleri arasındaki zıtlıklar hemen her alanda farklı örneklerle karşımıza çıkar. Fakat genelde bu ideal ve gerçek ayrımı hüsrarla sonuçlanır. Bunun en büyük sebeplerinden birisi de zamanın şartlarının ve ülke gerçeklerinin kişisel ve toplumsal beklentileri karşılayabilecek durumda olmamasıdır. Tıpkı “Nesli Ahir”deki İrfan’ın durumu gibi...Babasının mühendis olmasını istediği İrfan aslında piyanist olma hevesiyle yanıp tutuşan bir geçtir. Mühendis olmayacaktır, piyanist olmayı kafasına koymuştur. Bu konuda babasından da destek alan İrfan’ın önünde pek fazla bir engel kalmamıştır. Fakat o zamanki ülke şartlarında piyana öğrenilecek akademik bir kurum mevcut değildir. Tek çare, İrfan Avrupa’ya gidip orada eğitim görecektir. Gidecektir fakat bu gidiş öyle normal bir gidiş olmayacaktır. Böyle bir eğitimi gerekçe göstererek yurt dışına gitmek o günkü şartlar için çok da mümkün değildir. Öyleyse İrfan için tek bir seçenek vardır, o da yurt dışına kaçmak...Hem babasının hem de İrfan’ın geleceğe dair çok büyük hayalleri ve beklentileri vardır. Babası bu beklentiyi romanda şu şekilde dile getirir: “Oğlu (İrfan) Samatya

³⁹⁶ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, 113

³⁹⁷ Uşaklıgil, *Ferdî ve Şürekâsı*, ss. 167-168

meyhanelerinin önünde laternacılık etmeyecek, oğlu sanatçı olacak, bir büyük piyanist, belki koca bir müzisyen, büyük bir besteci olacak...”³⁹⁸ Evet, babası İrfan’ı ve ondan yana olan hayallerini bu şekilde yüceltmektedir. Ve sonuçta oğlu yurduna dönüp millete şunları haykıracaktır: “İşte ben de adam oldum, ben de yurduma bir hizmet payı ile geliyorum.”³⁹⁹ Fakat pratik teoriye galip gelecektir. Düşüncenin güzelliği gerçeğe yansımayacaktır. Yukarıdaki ifadelerin sahibi olan İrfan’ın babası sürgündeyken intihar etmiştir.⁴⁰⁰ Oğlu da sanki aynı kaderi paylaşmak istercesine kendisini Boğaz’ın serin sularına bırakarak canına kıymıştır.⁴⁰¹

Böylece gelecek yoksunu bir insanlar topluluğu ve bir çelişkiler ordusu anlatılmaya çalışılmıştır. Özellikle bu devir yazarları kendi hayatlarındaki kopuşları kahramanlarından da beklemektedirler. Kendi üzerlerindeki ümitsizlik ve bezginlik gömleğini roman karakterlerine giydirmişler. Ve hatta bazen ne yöne gideceklerini bilememekten kaynaklanan çaresizlikleri edebi karakterler olarak kitaplarda karşımıza çıkarlar.

3. 5. Servet-i Fünun’da Batılılaşma

Tarihsel olarak Batılılaşmayı Servet-i Fünun’dan iki yüz yıl geriye kadar götürebiliriz. Fakat o zamana kadarki hiçbir dönemde Batılılaşma bu kadar keskin ve arzu edilir bir halde olmamıştır. Servet-i Fünun, özellikle Batılılaşma için çıkılan yolda kurumsal faaliyetlerin meyvelerinin gözle görülmeye başladığı bir dönemdir. Servet-i Fünun, Tanzimat’la beraber tamamen Batıya dönen Türk insanının Batı değerleriyle pişip kendine geldiği bir dönemdir de. Bu bazılarınca bir yabancılaşma olarak anlaşılabilir da kabul edilmesi gereken bir şey vardır ki o da her kültür değişmesinin bir yabancılaşmaya kaynaklık ettiği gerçektir. Kimilerine göre bu dönem ve Batılılaşması seçkinler ve saray çevresiyle sınırlı görülebilir. Fakat düşüncemiz odur ki; Pareto’nun ifadesiyle “Tarih aristokrasilerin mezarlığıdır.”⁴⁰² Bu bağlamda topluma yön vermesi

³⁹⁸ Uşaklıgil, *Nesl-i Ahîr*, s. 33

³⁹⁹ a.g.e., s. 33

⁴⁰⁰ a.g.e., s. 239

⁴⁰¹ a.g.e., s. 523

⁴⁰² Kızılçelik, *Sosyoloji Teorileri 1*, s. 319

açısından Servet-i Fünun seçkinleri ve onların sosyal yaşantısı önemli bir anlam kazanmaktadır.

“XIX. yüzyıl toplumumuzun modernleşme (Batılılaşma) çabalarının yüzyılıdır. Ve bu çabanın belki de en etkili öncülerinden birisi de edebiyatçılar, özellikle de romancılarıdır.”⁴⁰³

Servet-i Fünun’da temel amaç Tanzimat’la başlayan yeniliğin olgunlaştırılması ve sağlamlaştırılmasıdır. Bu maksatla hemen her edebi alanda ortaya konulan eserler Batıyla boy ölçüşebilecek niteliktedir.⁴⁰⁴ Özellikle Fransız Edebiyatının her alanda etkisi ve ağırlığı hissedilir.

Batı tesiri o derece kuvvetlidir ki Servet-i Fünun temsilcileri kendilerini farklı bir dünyadaymış gibi görürler. Bunda o dönem Babiâli’nin etkinliğinin azalmasının ve sarayın baskısının artmasının rolü olduğu kadar⁴⁰⁵ Servet-i Fünuncuların Batı hayranlığının da etkisi vardır. Öyle ki onlar o günkü Fransız toplumunun yaşayışını, insan uygarlığının geldiği son nokta olarak görmüşlerdir ve buradan yola çıkarak Türk toplumunu da Batılı bir atmosferde yaşıyor gibi göstererek büyük bir yanılgıya düşmüşlerdir.⁴⁰⁶ Bunun bir sebebi de, Servet-i Fünun’dan önce Batıya ait eserler yalnız şekil açısından taklit edilirken Servet-i Fünun döneminde içerik olarak da taklit edilmeye başlanmış olmasıdır.⁴⁰⁷

Doğrusu bu yanılgı denilen şey aslında Tanpınar’ın da ifadesiyle; Edebiyat-ı Cedide’nin içinde yaşadıkları zamanki büyük akımın etkisinde kalmalarından kaynaklanmaktadır⁴⁰⁸ ki o da, Batılılaşmadır. “Fikret’in, Hâlid Ziya’nın, Mehmet Rauf’un garpcılıkları bir cemiyet vâkıâsı idi. Arkasında tarihî zarûretlerin çarkı işliyordu.”⁴⁰⁹ İfadesinden de anlaşılacağı üzere Batılılaşmak Servet-i Fünuncular için bir

⁴⁰³ M. Fatih Andı, *İnsan Toplum Edebiyat*, Birinci Basım, Kitabevi Yayınları, İst., 1995, s. 28

⁴⁰⁴ L. Sami Akalın, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İkinci Baskı, Varlık Yay., İstanbul, 1970, Edebiyat-ı Cedide Maddesi

⁴⁰⁵ Mutluay, a.g.e., s. 160

⁴⁰⁶ Akalın, a.g.e., Edebiyat-ı Cedide Maddesi

⁴⁰⁷ Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 183

⁴⁰⁸ Tanpınar, “Halit Ziya Uşaklıgil”, a.g.e., s. 297

⁴⁰⁹ a.g.e., s. 297

tercihten ziyade içinde buldukları şartların sonucuydu. Bu bakımdan Batılılaşma idealini bir misyon şeklinde algılayıp bunu eserlerinde de perçinlemeye çalışmışlardır.

Özellikle romanlarda Batı vurgusu üst düzey bir şekilde yer almaktadır. Romanlar okunduğunda farklı bir toplumsal yapıyla karşı karşıya kalınır. Bazı unsurlar (yer, kıyafet, adlar vb.) çıkarıldığında geriye Türk toplumuna has pek fazla bir şey kalmamaktadır. Bu derece yoğun bir Batılılaşmanın yaşandığı dönem tabii ki Batılılaşmaya kaynaklık ve tanıklık edecek en önemli referans noktalarından birisidir.

Batılılaşma serüveninin siyasal boyutları, yani uluslar arası ilişkiler yönü, ister istemez içe dönük etkiler yapacaktır. Bu etkilerin içeride en çok görüldüğü yer ise toplumsal yapıdır. Batılılaşmayla beraber teknolojiye meydana gelen gelişmelerin yanında sosyo-kültürel alanlarda da bir çok değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler büyük balık küçük balığı yutar misali daha çok hakim kültürün alt kültürü kendisine benzetmesiyle sonuçlanmıştır. (Buradaki hakim kültür ve alt kültür kavramları milli sınırlar için değil evrensel anlamda, -örneğin Türkiye'nin Batı karşısındaki durumunda olduğu gibi, ondan etkilenmesi anlamında- kullanılmıştır.)

Türk modernleşmesinde ve Türkiye'nin kültürel dokusunun gelişmesinde yukarıdaki çerçevede mecburi bir kültür değişmesinden söz edilebilir. Çünkü burada da hakim grubun (yani Batının müdahalesiyle) kendi kültür unsurlarını yerli kültüre empoze etmesi söz konusudur.⁴¹⁰

Aşağıda da geniş olarak anlatılacağı üzere Servet-i Fünun romanlarında Batılılaşma keskin çizgilerle göze çarpar. Aslında romanların seyri ve romanlardaki yapı, içten içe bir Batılılaşma manifestosu gibidir. Ve aynı zamanda bu romanlar her şeye rağmen Servet-i Fünuncuların yaşama gayelerinin de bir ifadesidir.

3. 5. 1. Batı Algısı

Türkiye'de önceleri Batı sorunu belki daha sonra ifade edileceği anlamdan çok uzak bir yerde duruyordu. İlk zamanlar Batı küçümsenen, kaale alınmayan ve

⁴¹⁰ Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 112

kendisinin farkındalığı belli olmayan bir konumdaydı. Fakat daha sonraları siyasi alandaki eksiklikler ve yenilgiler Batıya bakış açısını yavaş yavaş değiştirmeye başladı. Siyasi alandaki üstünlüğü kabul ediş bir süre sonra izlerini yavaş yavaş sosyo-kültürel alana da taşımaya başlamıştır. Fakat bu değişmeler ve Batıyla ilgili farkındalıklar aniden olmamış belli bir zamana yayılmıştır. Ve bu süreçte bir kısım faktörler özellikle rol oynamıştır. Bunların başlıcaları yabancılarla ilişkiler, kitaplar, gazete ve dergilerdir. Öte taraftan azınlıklar ve yurt dışına eğitim görmeye giden Türk gençleri de Batı algısını değiştirmiş, aldıkları ve taşıdıkları farklı kültürle Doğuyla Batı arasında adeta bir köprü olmuşlardır. Servet-i Fünuncular ve onun temsilcileri de bu taşıyıcılardan en önemlileridir. Özellikle romanlarında bu değişimin ve Batıyı farklı yollardan algılamanın resmini çizmişlerdir. Değişimin söz konusu olduğu en belirgin alanlar aile, kültür, dil, sosyal ilişkiler, eğitim-öğretim... vb.'dir.

3. 5. 1. 1. Yabancılar ve Azınlıklar

Osmanlıda Batıya açılmada ve Batıyı algılamada en önemli rollerden birisini yabancılar ve azınlıklar üstlenmiştir. Onlar bir nevi Batı kültürünün taşıyıcısı durumundadırlar. Batıdaki sosyal yaşantıyı, kültürel değerleri ve düşünce yapısını kendi küçük hayatlarıyla beraber Osmanlıya da taşımışlardır.

Romanlarda özellikle yabancılarla ilişkiler konusunda çok fazla detaya inilmemiştir. Fakat buna rağmen romanlarda yabancıların etkinliği hissettirilmiştir. Daha çok azınlıklarla iş, alışveriş ilişkisi mevcut iken özellikle yabancı ülkelerden gelenlerle sosyal ilişkilerin boyutu daha yoğun yaşanmaktadır. Bu ilişkilerin içinde daha ziyade aşk ilişkileri ve mürebbiye ilişkileri yoğunluk kazanır. Yabancılar daha çok Batı tarzında eğlence yerlerinde, İstanbul'un zengin kesiminin yaşam tarzında, balolarda ve entelektüel ilişkilerinde yer alırlar. Bununla beraber romanlarda azınlıklara çok da iyi bir gözle bakılmamaktadır. Halbuki İlber Ortaylı'nın ifadesiyle Tanzimat'tan itibaren Osmanlı bürokrasisinde başta Ermeniler olmak üzere birçok farklı dinden ve etnik yapıdan azınlık mensupları görev almaktadırlar. Özellikle II. Abdülhamit döneminde

yani Servet-i Fünuncuların yaşadığı çağda kamunun farklı kesimlerinde görev alan azınlıklara sıkça rastlanmaktadır.⁴¹¹

Azınlıklara karşı bir önyargı söz konusudur. Bazı tipler dışında aslında dönemin zenginleri ve güçlü insanları konumunda olan Hıristiyan ve Museviler Tanzimat romanında olduğu gibi Servet-i Fünun romanında da pek yer bulamamıştır. Daha çok uşak, hizmetçi ve sahtekar olarak canlandırılmışlardır.⁴¹² Örneğin Safveti Ziya'nın romanı "Salon Köşeleri"nde geçen iki Rum, kirli işlere bulaşmış insanlar olarak tarif edilirler.⁴¹³

Yabancılarla ilişkilerin yoğun olarak anlatıldığı, hatta romanın genelini yabancılarla ilişkilerin oluşturduğu en belirgin roman, Safveti Ziya'nın "Salon Köşelerinde" adlı romanıdır. "Salon Köşelerinde" romanının baş kahramanı Şekip'tir. Şekip, Batıyı hiç görmemiş, bütün hayatı yabancılarla, kadınlarla eğlencelerde geçen bir tiptir. Yabancı dillere hakim birisidir. İyi derecede İngilizce ve Fransızca bilir. Hemen hemen bütün hayatı, balolarda, eğlencelerde ve yabancılarla ilişkilerde geçer. Bu ilişkiler yüzeysel ve sadece eğlenceye dayalı ilişkiler değildir. Kahramanımız Şekip burada aynı zamanda modern Türklerin ve Türkiye'nin de temsilcisidir. Bir yerde Türklerin de Batılılar gibi zarif, nazik ve modern olabileceğini göstermeye çalışır. Bir akşam baloya gitmeden önce içinden şu hesabı yapmakta ve kendi kendine şöyle konuşmaktadır:

"Büyük bir itinayla giyimdim...Ne yapayım. Böyle yerlere gidildiği zaman isterim ki bizler de, Türkler de zarafetimiz, tavrımız, terbiye ve nezaketimizle nazar-ı dikkati çekelim. Bir fesliyle güzel bir kadının vals ettiğini görenlerin bir an durup "Şu genç Türk ne güzel vals ediyor!" demelerini arzularım."⁴¹⁴

Bu kendi kendine konuşma aslında roman kahramanının ve bir yerde de Servet-i Fünuncuların Batı karşısındaki psikolojilerini ele verir. Bütün bu hayat tarzında bir amaç ve bir ideal saklıdır.

⁴¹¹ Taha Akyol, *Osmanlı Mirasından Günümüze Türkiye'sine İlber Ortaylı İle Konuşmalar*, Birinci Baskı, Ufuk Kitapları, İst., 2002, ss. 39-40

⁴¹² Timur, a.g.e., s. 49

⁴¹³ Ziya, a.g.e., s. 68

⁴¹⁴ Ziya, a.g.e., s. 14

Şekip bir akşam Pera Palas'ta bir baloda tanışmış olduğu İngiliz kızı Lydia'ya aşık olur. Ve roman bütün olarak Lydia ve Şekip aşkının üzerine kurulu olarak danslarda, balolarda, çay partilerinde geçer.

Romanın geneline bakıldığında sanki bir Doğu-Batı karşılaştırması yapılmaktadır. Lydia bir yandan Batılıların üstünlüğünü ve Batının geldiği modern noktayı anlatırken Şekip de buna karşılık Türklerin de modern ve Avrupalı olabileceğini gösterme peşindedir. Pera Palas'taki balolardan birinde bir dans sonrasında Lydia ile Şekip arasında şöyle bir diyalog yaşanır; Dansın bitiminde Lydia Şekip'in koluna girer ve ona bir Türk'e göre çok iyi dans ettiğini söyler. Şekip'se buna karşılık bu sözleri iltifat olarak kabul edemeyeceğini belirterek şunları ilave eder: "Neden bir Avrupalı için tabi olan bir şey bir Türk için harikulade olsun? Emin olunuz ki matmazel, memleketimizde şimdi Avrupalılar kadar, belki daha hissi, daha ahlaki terbiye ve tahsil görmüş pek çok gençler vardır."⁴¹⁵ diyerek Türklerin de Avrupalılar gibi davranıp yaşayabileceğini ifade etmeye çalışır. Şekip'in gündelik hayatı Pera Palas ve Tokatlıyan'da geçer. Bütün gününü daha çok Madam Daven'in, Rustovların ve Madam Dölans'ın çay partilerinde ve muhabbetlerinde geçirir. Buralarda danslar edilir ve aşk üzerine sohbetler yapılırdı.

Şekip bazen, özellikle bayan Lydia ve onun çevresiyle olan ilişkilerinde sorunlar yaşamaktadır. Kendisini Batılılar ve onun karşısında ezik hissetmektedir. Öyle ki bir balo sırasında Lydia ile oldukça iyi dans eden bir İngiliz'e kıskanarak bakmış, "Boston tabir edilen" dansı büyük bir ustalıkla sergilediğini görerek, derin bir üzüntü hissetmiş, bu dansı bilmemenin cehaleti altında ezilmiş ve kendi kendine, kendini çok küçük gördüğünü, aciz, eksik ve zavallı kaldığını itiraf etmiştir.

Bunların dışında Şekip'in Lydia ve çevresiyle Doğu-Batı kültürü, sosyal ilişkiler, alaturka-alafranga saatlerle ilgili diyalogları vardır. Bu diyaloglar sırasında Lydia'nın Avrupa'yı, onun sanat eserlerini ve ihtişamını anlatması zaman zaman Şekip'i zor durumda bırakmış, Lydia karşısında bir çok alaylara maruz kalmıştır. Örneğin, Lydia bir aralık Avrupa'yı görmeyenlerin "yarı vahşi" sayılacağını ve

⁴¹⁵ a.g.e., s. 19

sözlerinin değersiz olacağını ifade ederken, etrafındakilerin Avrupa müzelerindeki tablolarla ilgili fikrini sorar. Şekip'in de fikrini ister ve hemen sonrasında da ilave eder; "Afedersiniz, bey; sizin bunları görmemiş olduğunuzu birden bire hatırlayamadım..."⁴¹⁶ der, üstüne de onun için Şekip'in görüşlerinin kıymetli olduğunu, ona buraların adreslerini bırakabileceğini, gidip görüp kendisine fikirlerini iletebileceğini söyleyerek dalga geçer.

Bu tür yaklaşımlar zaman zaman Şekip'i rahatsız eder ve kendisini ve Türklüğünü sorgulama yoluna girer. Sonunda Lydia ile olan ilişkisinde bir karar verme aşamasına gelir. Kendi kendine düşünür; Osmanlılığı ve Türklüğü, şan ve şerefini korumak hissi, aşkına galip gelir. Ve Türklüğüyle Lydia arasında bir muhasebe yapma yolunu seçer.

Hüseyin Cahit'in "Hayal İçinde" romanının kahramanı genç lise öğrencisi Nezih, Tepebaşı bahçesinde, Diypula soyadlı üç Rum kız kardeşten en küçüğüne gönül verir.⁴¹⁷ Bu kızla konuşamaz. Ama en sonunda ona Fransızca bir mektup yazar. Fakat bu mektubu ona vermeyi bir türlü başaramaz. Sonunda kendisini bu hayal dünyasından kurtararak kızıdan uzaklaşır.⁴¹⁸

Bununla beraber bir çok evde hizmetçiler ve çalışanlar yabancıdır veya azınlıklardan oluşmuştur. Örneğin Mehmet Fuat'ın "Eylül" romanında hizmetçi olarak çalışan Rum bir kadın bulunmaktadır.

Batıyla ve yabancılarla ilişkilerin bir başka boyutu da mürebbiyeler aracılığıyla gelişir. O zamanlar yabancı mürebbiyeler bulundurmak zengin aileler için ayrıcalık sayılıyordu. Mürebbiyeler genellikle Avrupalı unsurlardan oluşuyordu. Genellikle çocukların yetiştirilmesi ve eğitimi için tutulan bu insanların bir takım özelliklerinin bulunması gerekiyordu. Öncelikle Batılı olmaları ve iyi bir eğitimle donanmaları gerekiyordu. Batı dillerine hakim, çocuklara müzik, resim, sanat gibi

⁴¹⁶ a.g.e., s. 98

⁴¹⁷ Hizarcı, a.g.e., s. 23

⁴¹⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, Hayal İçinde, Alem Matbaası, İst., 1317 (1901)'den Aktaran: Kavcar, Batılılaşma Açısında Servet-i Fünûn Romanı, s. 37

alanlarda da eğitim verebilecek yeterliliğe sahip olmalıydılar. Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi, sosyal ilişkiler başlığı altında son kısımda verilecektir.

Bütün bu yabancılarla ilişkiler ve onlarla birlikte yaşayan ve paylaşılan hayat Batıya ait bir kısım değer ve yaşantıların Türk toplumuna taşınmasına yardımcı olmuştur. Bu bakımdan yabancıların ve azınlıkların Batılılaşmanın özellikle sosyo-kültürel boyutuna olan katkıları yadsınamaz.

3. 5. 1. 2. Basın-Yayın

Öğrenmenin, kendine yeni bir şeyler katmanın ve yeni ufuklara yelken açmanın en önemli ve etkin yollarından birisi de, gazete, dergi ve kitapları okuyup incelemekten geçer. Servet-i Fünuncular da küçük yaştan itibaren okuma yazmaya meraklıdırlar. Ve kitaplarla bütünleşen bir hayatları vardır. Halid Ziya “Kırk Yıl” adını verdiği hatıratında daha küçük yaşlarda iken okuma merakından ve o yaşlarda okuduğu kitaplardan bahseder ki bunların içinde Aşık Garip, Aslı İle Kerem, Leyla İle Mecnun ve Bin Bir Gece Masalları da vardır.⁴¹⁹

Servet-i Fünuncularda okumak bir hastalık halini almıştır. Bunu Halit Ziya “Mai ve Siyah”ta şu şekilde anlatmaktadır; Ahmet Cemil ve Hüseyin Nazmi okumaya ilk adım attıklarından itibaren birer kitap kurdu olmuşlardır ve karşı konulmaz bir arzuyla ellerine geçen her kitabı okumaya başlamışlardır. Hatta bir aralık kitapçılardan kira ile kitap bile almışlardır.⁴²⁰ Benzeri bir şekilde Hüseyin Cahit Yalçın da edebiyat hatıralarında çocukluk yıllarını anlatırken kitaba olan merakını belirtir ve o da tıpkı Uşaklıgil gibi, Aşık Garip, Kara Davut, Hazreti Ali’nin Cenk Hikayeleri gibi o zamanın meşhur klasiklerini okuduğundan söz eder.⁴²¹

Aynı hatıraların bir başka bölümünde ise Hüseyin Cahit kendini Doğunun gelenekçilik batağından kurtaranın da Fransızca ve Batı kültürü olduğunu

⁴¹⁹ Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* (düz. Şemsettin Kutlu), İnkılap Kitabevi, İst., 1987, s. 45

⁴²⁰ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, a.g.e., s. 53

⁴²¹ Yalçın, a.g.e., s. 17

söylemektedir.⁴²² Fakat daha da önemlisi onun geçmiş yaşantısını muhasebesi ile ilgili olarak söyledikleridir.

“Şimdi bu geçmiş düşünsel yaşamımı andıkça görüyorum ki bütün kültürümü Batı’ya ve özellikle Fransa’ya borçluyum. Üzerimde Doğu eserlerinin hiçbir etkisi olmadı...Buna dayanarak diyebilirim ki gençliğimden beri ne okumuşsam Fransızcadır, ne öğrenmişsem o kaynaktan gelmiştir.”⁴²³

Görüldüğü üzere Servet-i Fünun romancılarının beslendiği entellektüel kaynak, Batı ve Batılı eserlerdir. Bu sebeple romanlarındaki kahramanlarda Batıyı aynı şekilde Batılı yazarların eserlerinden tanıyarak öğrenirler.

“Mai ve Siyah”ta Ahmet Cemil ve yakın arkadaşı Hüseyin Nazmi gerçek manada sanat sahipleriyle tanışmak için Eski Yunan’dan başlayarak Roma Edebiyatı’ndan geçerek yakın zamana gelirler ve Goethe’yi, Schiller’i, Milton’u, Young’ı, Myron’u, Hugo’yu, Musset ve Lamartine’i okurlar. Bu iş iki arkadaş, iki dost için çok büyük bir keyiftir. Onlar için bu eserleri okumak şiirin okyanusuna dalmak demektir.⁴²⁴ Halid Ziya “Kırk Yıl”da bu okuma sevdasının başka bir boyutunu da işaret eder. Orada, kendisinin yeterli Fransızca’ya sahip olduktan sonra artık Türkçe roman okuyamaz olduğunu ve yüzyılın bütün büyük öykücülerini okuduğunu ifade eder.⁴²⁵ Daha sonra Halid Ziya’nın eserlerine ilham verecek ve kaynaklık edecek olan Fransız etkisinin izleri ta o yaşlarda başlamıştır.

Tıpkı gerçek hayatlarında olduğu gibi Servet-i Fünuncuların romanlarında da Fransız etkisi ağır basar. Genelde roman kahramanları Fransızca bilmekte, Fransız edebiyatından beslenmektedirler. Hatta “Mai ve Siyah”ta Ahmet Cemil ve arkadaşlarının yaptıkları şiir tartışmaları hep Fransız etkisinde ve Fransız edebiyatının geldiği nokta çerçevesindedir. Bu etkileşim öyle bir noktaya gelmiştir ki “Salon Köşelerinde” romanının kahramanı Şekip balodan çıkıp bir akşam vakti evine doğru yürürken kendisini bir balo dönüşü Paris kaldırımlarında gökyüzüne bakarak hayallere dalan Balzac’ın Rastignac’ına benzetir.⁴²⁶ Bu Batı taklidi ve özentisi öyle bir hal

⁴²² a.g.e., s. 40

⁴²³ a.g.e., s. 44

⁴²⁴ Uşaklıgil, Mai ve Siyah, s. 63

⁴²⁵ Uşaklıgil, Kırk Yıl, s. 121

⁴²⁶ Ziya, a.g.e., s. 43

almıştır ki “Kırık Hayatlar” romanında Bekir Servet’in karıştırdığı yabancı dergi, bir ev eşyası ilan kitabıdır.⁴²⁷

Genel olarak Servet-i Fünun romanlarında kahramanlar çok iyi okuyuculardır. “Mai ve Siyah”ta hemen hemen bütün baş karakterler olmak üzere Ahmet Cemil ve Hüseyin Nazmi çok iyi okuyuculardır. Bunlarla beraber “Eylül”de Suad ne Necip, “Ferdî ve Şürekâsı”nda Hacer, “Kırık Hayatlar”da Ömer Behiç sık sık karşımıza kitap okur halde çıkarlar. Hatta kimi zaman okuma işi kitap kurtluğuna kadar varır. “Nesl-i Ahir”deki Sahir de bunlardan biridir. Sahir’in ilgilenmediği kültür ve düşünce alanı kalmamıştır. Felsefe, edebiyat, tiyatro hemen her konuda eserler onun incelemesine tabidir. Hatta Spencer’in sosyal kurumlarından söz edebilecek kadar derinlemesine incelemelerde bulunmuştur.⁴²⁸ Buna benzer bir kahramana da “Mai ve Siyah”ta rastlıyoruz. Orada da Fatin Dilâver Bey koltuğunun altında daima Fransızca, Almanca gazete ve dergiler taşıyan birisi olarak resmedilmiştir.⁴²⁹

Bu dönem roman kahramanları iyi bir okuyucu olmalarının yanında aynı zamanda geniş kütüphanelere sahip insanlardır da. Özellikle Hüseyin Nazmi’nin sağlam bir kütüphanesi vardır. Ve Ahmet Cemil zaman zaman buradan aldığı kitaplardan çeviriler yapar.

Kitaplarının yanında roman kahramanlarının bir başka tutkusu da yerli, yabancı gazete ve dergilerdir. Servet-i Fünun romanlarında adı belirtilmiş veya belirtilmemiş birçok yerli, yabancı dergi ve gazeteden bahsolunur. Genelde bu gazete ve dergiler aile bireyleri tarafından beraberce okunur. Halid Ziya’nın “Mai ve Siyah” romanında Mâkes-i Zaman, Mir’at-i Şuûn ve Gencine-i Edep gazetelerinden bahsolunur. Bunların yanında Uşaklıgil’in “Nemide” adlı romanındaki “Musavver Medeniyet”⁴³⁰ isimli dergi içerdiği anlam itibariyle farklı bir yer tutar. Bu bir resimli dergidir ve Batıda olup bitenleri, gelişmeleri içinde barındırır. Tabi bu arada onca eser ve Türk klasiği varken bu çapta bir derginin Nemide gibi küçük bir çocuğunun önüne konulması da düşündürücüdür. “Mai ve Siyah”da Ahmet Cemil’in Mir’at-i Şuûn’da

⁴²⁷ Uşaklıgil, *Kırık Hayatlar*, s. 45

⁴²⁸ Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir*, s. 69

⁴²⁹ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, s. 252

⁴³⁰ Halid Ziya Uşaklıgil, *Nemide*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1984, s. 33

birlikte çalıştığı Saip'in hemen her gün yerli ev yabancı gazeteleri okuduğu belirtilir.⁴³¹ Bunların yanında diğer roman kahramanlarında da gazete ve dergi okumaya karşı bir hassasiyet mevcuttur. Örneğin "Aşk-ı Memnu"da Adnan Bey ve ailesi Paris gazetelerini okurlar. "Eylül"de Suad ve Necip de gazete okuyanlar arasındadır.

Bu gazete ve dergilere yaygın olarak çarşı pazarda, halk arasında rastlanabilmektedir. "Nesl-i Ahir"de Azra bir vapur yolculuğu sırasında etrafını betimlerken, yanlarında oturan iki hanım ve bir mürebbiyenin "Femina" dergisinin sayılarını karıştırdığından bahseder.⁴³²

Zamanın şartlarından dolayı her gazete ve dergiyi okumak öyle çok da kolay değildir. Hatta bazıları el altından basılırlar ve padişah aleyhtarındırlar. Hatta bunlardan birinde Mizan adlı gazetede Abdülhamit ve yönetimi aleyhine yazılar yazılıyor, Abdülhamit'i Meşrutiyeti geri getirmeye ya da saltanatı bırakmaya çağırıyorlardı.⁴³³ Bu tip gazeteler daha çok gayri-resmi matbaalarda çoğaltılıp el altından dolaştırılıyordu. "Nesl-i Ahir"de Şevket, bu gazetelerden birini (Tan) cebinden çıkararak ölümünün Tan gazetesinden olacağını söylüyordu.⁴³⁴ Bütün bu illegal faaliyetlerin sebebi Abdülhamit ve onun baskıcı yönetimiydi. Hatta bir ara Fransız gazetelerinin satışı bile yasaklanmıştı.⁴³⁵ Fakat bu tür yasaklar, yukarıda da ifade edildiği gibi muhalifleri illegal yayınlara zorlamıştır. Her ne kadar kısıtlama olsa da bütün bu kısıtlamalar ve yasaklar, bu illegal dağıtımların önünü kesememiştir.

Görüldüğü üzere basın ve yayın hayatı bütün olumsuzluklara rağmen hayatiyetini devam ettirmiştir. Ulaştığı kitle göz önüne alındığında -ki bu kitle Osmanlı'nın en çok okuyan kitlelerinden biridir- hedeflenen Batı tarzı eğilimlerin işlerlik kazandığının bir ifadesidir. Fakat burada asıl önemli olan, bir bilinç şekillenmesinin etkileyeni olarak edebi ürünlerin fonksiyonudur. Batılılaşma açısından yazın türleri bu görevlerini layıkıyla yerlerine getirmişlerdir.

⁴³¹ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, s. 33

⁴³² Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir*, s. 143

⁴³³ Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s. 51

⁴³⁴ Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir*, s. 128

⁴³⁵ Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s. 51

3. 5. 2. Kültürel Anlamda Batılılaşma (Edebiyat, Müzik, Dil vb.)

Toplumların ve insanların maddi manevi birikimleri olarak ifade edilen kültürün birçok tanımıyla karşılaşmak mümkündür. Bunlardan bir tanesinde kültür; “Bilgi, görgü, düşünce, duygu bütünü”⁴³⁶ olarak ifade edilmiştir. Bir diğerinde ise kültür; “Bir toplumun yaşama tarzı olarak karakterize edilen ve bilgi, inanç, gelenek, örf, adet, sanat, ahlak, araç ve gereç, teknik... gibi maddi ve maddi olmayan unsurlardan oluşan karmaşık bütün...”⁴³⁷ diye tarif edilmiştir. Fakat bununla beraber bugün biz kültürün içine dili, dini, sanatı, örf ve adetleri, müşterek hatıraları, tarihi⁴³⁸ de... katabiliriz.

Karmaşık bir yapı olarak kültür hakkında farklı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bizde de özellikle Ziya Gökalp’in bu konudaki çalışmaları dikkat çekicidir. Fakat o kültürü tek bir çatı halinde değil kültür ve medeniyet adı altında iki grupta toplamıştır. Ve buradan yola çıkarak medeniyeti aklın çerçevesinde gerçekleri ifade eden bir kavram olarak görmüş, kültüre ise ideal ve değer taşıyan anlamlar yüklemiştir.⁴³⁹

“Kültürel yabancılaşmanın ilk görünümü görel olarak kapalı bir ekonomiden kapitalist bir türde bir pazar veya meta ekonomisine geçişte ortaya çıkmaktadır. Pazar ekonomisinin gerekleri çoğu kez geleneksel yapının öğeleri ile karşı karşıya gelmekte, bu mücadeleden çoğu kez değişim değeri ve meta fetişizminin galip çıktığı görülmektedir.”⁴⁴⁰

Bununla beraber kültür değişmesi ise genellikle farklı medeniyetlerin karşılaşması ve teması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu değişimin şiddeti, temasın seyrek ve doğrudan doğruya olmasıyla ilişkilidir.⁴⁴¹ Bu açıdan Türk toplumunu ve onun ortak gerçeklerini analiz edip anlayabilmek için onun kültürünü ve yapısını bir arada düşünmek gerekir.⁴⁴² Dolayısıyla kültür konusunu Servet-i Fünun romanlarına uyarladığımız vakit karşımıza bütün bir kültürel yapının yeniden tanzimiyle alakalı

⁴³⁶ Akalın, a.g.e., Kültür Maddesi

⁴³⁷ Kızılçelik, Erjem, a.g.e., Kültür Maddesi

⁴³⁸ Turhan, Kültür Değişmeleri, s. 40

⁴³⁹ Ziya Gökalp, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, Toker Yayınları, İst., 1992, ss. 28-29

⁴⁴⁰ Barlas Tolan, Toplum Bilimlerine Giriş, Üçüncü Baskı, Adım Yay., Ankara, 1991, s. 248

⁴⁴¹ Turhan, Kültür Değişmeleri, s. 112

⁴⁴² Mehmet Eröz, Milli Kültürümüz ve Meselelerimiz, Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 2

değişmeler çıkmaktadır. Bu bakımdan biz bu kısımda kültürel unsurlar taşıyan müzik, edebiyat ve sanattaki Batılılaşma izlerini Servet-i Fünun romanları çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

Servet-i Fünuncular kendilerinden öncekilerin aksine edebiyatta bir ikilik yaşamazlar. Onlar Batı edebiyatını her açıdan model almışlardır. Bu bakımdan da Batı tarzının kullanımı Servet-i Fünun'da oldukça yaygındır. Batı Edebiyatı'nın hemen her tarzında iyi örnekler vermişlerdir. Özellikle de örnek alınan Fransız Edebiyatı ve onun çevresidir. Romanlarda daha çok Fransız Edebiyatı ile ilgili karşılaştırmalar, Fransız şair ve yazarları konu edilirler. Özellikle "Mai ve Siyah"ta Ahmet Cemil şiirde yenilik yapma kaygısını sıkça dile getirirken yapılması gereken yeniliklere verdiği örnekler ve yaptığı karşılaştırmalar hep Fransız Edebiyatı'ndandır.

Servet-i Fünun romanlarında bir etkinlik ve yaşam biçimi olarak edebiyat çok önemli bir rol almıştır. Yazı, bir çok romanda geçim kaynağı ve yapılan işdir. Bir çok roman kahramanı ekmeğini yazmaktan kazanır. "Mai ve Siyah"ta da hayata yeni atılan iki arkadaştan Hüseyin Nazmi, Dışişleri Bakanlığında çalışmaya başlar fakat yine de bazı dergilerde yazı yazmaktan uzak duramaz. Ahmet Cemil'se hiçbir yere başvurmadan önce basın dünyasına atılır⁴⁴³ ve Babıâli'yi mesken tutar. Bu arada Babıâli, gerçek hayatta olduğu gibi romanlarda da, edebiyat dünyası açısından çok kullanılan mekanlardandır.

Roman kahramanlarından bazıları yazar, bazıları ise şairdir. Örneğin "Ferdî ve Şürekâsı"nda İsmail Tayfur, "Salon Köşelerinde" Şekip, "Mai ve Siyah"ta Ahmet Cemil, "Nesl-i Ahir"de Şevket bir şekilde yazı ve yazarlıkla ilişkilidirler.

Dönemi temsil etmesi ve anlatması açısından "Mai ve Siyah"ın apayrı bir yeri vardır. "Mai ve Siyah" Halid Ziya'nın en önemli eserlerinden birisidir. Eser hemen hemen Halid Ziya'nın kendi hayatıdır. Halid Ziya aynı zamanda bu eserde kendi edebi düşüncelerini ve isteklerini de dile getirmiştir. Yapılmasını istediği bütün edebi değişiklikleri ve sanat ve edebiyattan beklentilerini bu eserde anlatmıştır. Servet-i Fünun edebiyat anlayışını temsil etmesi açısından da bu romanın ayrı bir yeri vardır.

⁴⁴³ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, s. 94

Romanda yeni edebiyat ve eski edebiyatla ilgili sık sık tartışmalar yapıldığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesinde Ahmet Cemil şiir hakkındaki görüşlerini şu şekilde anlatmaktadır;

“Bilseniz, şiirin nasıl bir lisana muhtaç olduğunu bilseniz! Öyle bir lisan ki...Neye teşbih edeyim, bilmem?..Mütekellim bir ruh kadar beli olsun, bütün kederlerimize, neşelerimize, düşüncelerimize, o kalbin bin türlü inceliklerine, fikrin bin çeşit derinliklerine, heyecanlara, tehevürlere tercüman olsun; bir lisan ki bizimle beraber gurubun mahzun renklerine dalsın düşünsün, bir lisan ki ruhumuzla beraber bir matem in yeisiyle ağlasın. Bir lisan ki asabımızın heyecanına refakat ederek çırpınsın...Hani ya bazı gözler olur ki sonsuz karanlıklarla dolu bir ufka açılmış kadar ölçülemez, nerede biteceğine vukuf kabil olamaz. Derinlikleri vardır, hissiyatı yutar... Bir lisan istiyoruz ki onda o nağmeler, o renkler, o derinlikler olsun...bir lisan ki sanki tamamıyla insan olsun.”⁴⁴⁴

diyerek yeni şiir anlayışını ifade etmiştir. Ahmet Cemil yeni şiirle ilgili düşüncelerini anlatırken özellikle şiirin müzikalitesine dikkat çekmektedir. Ona göre şiirde savunduğu yenilikler o kadar etkilidir ki, bu yeniliklere karşı çıkacak olanlar yapılanları gördükçe Ahmet Cemil’in ifadesiyle; “O yeniliklere çıldıracaklar...”⁴⁴⁵dır. Bütün planlarına ve gayretlerine rağmen Ahmet Cemil aşırı tenkit ve eleştirilerden dolayı şiirde yenileşme konusunda istediği amaca ulaşamamıştır. Fakat yine de Ahmet Cemil, edebiyat ve yenileşme uğruna hiçbir mücadeleden kaçınmamıştır.

Ahmet Cemil romanda eski edebiyatla da ilgilenir. Onlarla ilgili araştırmalar yapar, şiirin geçirdiği tarihsel evreleri inceler. Ve burada şöyle bir manzarayla karşılaşır; Ona göre eskiler, dile, sanat ve süs gibi iki belayı katmışlardır. Dili öyle bir işlemiş ve süslemişlerdir ki Cemil’in gözünde onlar şairden ziyade kuyumcu gibidirler. Öyle ki şiirler bir ucundan tutulup silkenirse şiirden taş parçaları dökülecektir. Şiir abartılı sanatın ve aşırı süslemenin yükü altında aşınmıştır. Fakat Ahmet Cemil için sevindirici bir şey vardır, o da; dört yüz yıldan beri süregelen ve lisanın üzerine yığılan bu kof şeylerin, sonunda azalıp ortadan kalkmasıdır.⁴⁴⁶

Bunun yanında “Mai ve Siyah”ta tercümeyle ilgili görüşlere de yer verilir. Hatta bir zaman Ahmet Cemil ve arkadaşı Hüseyin Nazmi çeviri işine al atarlar. Bir gün

⁴⁴⁴ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, s. 23

⁴⁴⁵ a.g.e., s. 130

⁴⁴⁶ a.g.e., ss. 21-22

Beyoğlu'ndan geçerlerken bir kitapçıdan bir şiir dergisi alırlar. Fransızca olan bu derginin içinden seçtikleri bir şiiri tercüme ederek okumaya çalışırlar. Fakat farklı tercüme şiiir ahengini bozar ve ruhunu öldürür. Bundan dolayı Ahmet Cemil tercüme işine pek iyi gözle bakmaz. Çünkü tercüme, şiiri gerçek anlamından uzaklaştırmaktadır. Ahmet Cemil benzeri bir psikolojiyi, babası öldükten sonra evi geçindirmek üzere çalışmaya giriştiğinde ilk iş olarak yaptığı tercüme işinde de yaşar. Çeviri işinde de yön Fransa ve Fransız eseleridir. Lamartine'nden "Raphaël"i, çevirmeye başlar. Uzun çalışmalar sonucunda tercüme ettiğini okur, fakat sonunda ruhsuz ve renksiz bir şeyle karşılaşır. Bu sonuç cesaretini kırmıştır. O zaman anlarlar ki, çeviri yapmak çok zor bir iştir. Bu durum onu eserlerin orijinallerine yöneltir.

Bunun yanında yine Halid Ziya'nın "Nesl-i Ahir" adlı romanında karakterlerden birisi olan Sait de çevirmenlik yapmaktadır. Fakat Sait Ahmet Cemil'e göre çeviri işinde bayağı ustadır.

Romanlarda yazıyla ilgili söz konusu olan bir başka türse "günlük"tür. Halid Ziya'nın "Ferdî ve Şürekâsı" adlı romanında Hacer çocukluğundan beri günlük tutmaktadır. Hatta babası, Hacer'in İsmail Tayfur'a olan gizli aşkını da, gizlice tuttuğu bu gündülden öğrenir.⁴⁴⁷

O dönem edebiyatında yenileşmeler ve Batı tarzında edebî türler oldukça öne çıkarlar. Servet-i Fünuncular Batıdan gelecek anlayışlara ve yeniliklere kapılarını sonuna kadar açmışlardır. Onlar için Batı ve özellikle de Fransa gelinen nokta itibariyle edebiyatta zirvedir. Bu bakımdan romandaki dil ve edebiyat Fransa ağırlıklıdır.

Edebiyatın yalnızca meslek ve etkinlik anlamında değil sosyo-psikolojik anlamda da etkisi ve belirleyiciliği vardır. Roman kahramanları kimi zaman okudukları romanların etkisi altındadırlar ve oradaki karakterler gibi düşünüp olayları onlar gibi algılamaya çalışırlar. Bu bir bakıma "kimin rüyasını görürseniz, onun örfüne tabisiniz" deyişinde olduğu gibi zihinsel süreçleri de etkiler. "Salon Köşelerinde"nin talihsiz kahramanı Şekip'in tavırları bu etkiyi çok güzel açıklar. Hatta romanın hemen başında katıldığı baloda etrafı incelerken yaklaştığı bir ailenin yanında tanımadığı iki kadın daha

⁴⁴⁷ Uşaklıgil, Ferdî ve Şürekâsı, s. 40

olduğunu fark eder. Bir Batılı gibi referansla onları selamlarken bir yandan da şunu düşünmektedir; “Çok hikâye okuyanlar, okudukları hikâyelerin gerçek hayatta benzerini aramayı merak edenler o dakikada hissettiğim halecanı pek güzel tasavvur edebilirler.”⁴⁴⁸ Bu iki kadının hayret edici benzerlikleri aklına kız kardeş olduklarını getirir. Bu hüküm onu kendi ifadesiyle; “Guy de Maupassant’ın “Ölüm Kadar Güçlü”sündeki düşesle kerimesi, Anny’le Annet’i hatırına getirir.”⁴⁴⁹ Şekip’in kurduğu bağlantı aslında onun gerçeğe, ait olduğu hayatla değil, yaşamak istediği hayatla kurduğu bağlantıdır. Şekip’in kendisi İstanbul’dadır fakat ruhu Batıda özellikle de Fransa’dadır. Bu bir bakıma bize Servet-i Fünuncuların kendi kişisel hayatlarındaki kopukluğu ve yabancılaşmayı da gösteren güzel bir örnektir. Ve bu anlamda bize kültürel kopukluğun kaynaklarından birisini de göstermiş olur.

Servet-i Fünuncular, edebiyatın yanında diğer sanat türlerine de oldukça önem vermişlerdir. Fazlasıyla hassas bir ruha ve duyguya sahip olan Servet-i Fünuncular kitaplarında duygusal konulara ve özellikle de müziğe oldukça fazla yer vermişlerdir. Bu alanda da Batı tesiri üst düzeydedir. Hemen her evde bir piyano bulmak mümkündür. Roman kahramanlarının pek çoğu piyano çalabilmektedir. Duygusal ve sosyal ilişkilerin kesiştiği pek çok nokta da sanat köprü kurmakta ve kahramanlar müzikle kendilerini ifade etmektedirler. Roman kahramanlarının arşivlerinde pek çok Batılı müzisyenin eserleri, bulunmakta ve romanlarda bu eserlerden sık sık söz edilmektedir. Öyle ki musiki hayatın birebir içindedir, kahramanlar romanlardaki pek çok tükenmişlik halini onunla ifade ederler. Mehmet Rauf’un “Eylül” adlı eserinde Necib “Musiki’yi dünyanın birinci ve en yüksek zevki sayar”⁴⁵⁰ Öte yandan büyük mücadeleler ve psikolojik çatışmalar sonucu, ev halkıyla kötü olup başka bir eve taşınmaya karar veren Süreyya’nın evi aldıktan sonra eşine verdiği müjde de en önemli vurgusu piyanoyadır. Süreyya Suad’a evi anlatırken “Suad, piyano da var.”⁴⁵¹ demesi, enstrümanın ve dolayısıyla da Batı müziğinin sosyal hayatlarında ne derece önemli olduğunu anlatması bakımından çok dikkat çekicidir. “Eylül”de müzik (piyano) Suad ile Necib arasındaki yasak aşkın sesli yoldaşı ve dilsiz

⁴⁴⁸ Ziya, a.g.e., s. 16

⁴⁴⁹ a.g.e., s. 16

⁴⁵⁰ Mehmet Rauf, *Eylül* (düz. Öner Kemal), İnkılâp Kitabevi, İst., 2001, s. 55

⁴⁵¹ Rauf, a.g.e., (haz. Pınar Güven, Berire Umaz), s. 48

ortağıdır. “Mai ve Siyah”ta ise piyano, adeta Ahmet Cemil’in ayaklanmış ve Lâmia’nın yanına sokulma cesaretini göstermiş ruhudur.

Romanlarda birkaç yerde alaturka müziğe rastlanmakla beraber romanların genelinde alafranga müzik ağırlığını hissettirir. Hatta yer yer alaturka müzik yadsınır ve küçümsenir. “Mai ve Siyah”ta Ahmet Cemil kendi şiirlerini okumak için arkadaşlarıyla beraber toplandıkları bir gün, nasıl şiir okunulması gerektiği konusunda tartışırken, “elleriyle ve kollarıyla şiir okuyanları, başını eğilterek, elini yanağına dayayarak, suratını ekşiterek Hicazkâr perdelerinde gazel söyleyenler kadar gülünç bulduğunu”⁴⁵² söylerken bir yerde alaturka müziğe karşı olan olumsuz bakışını da ortaya koymuştur. Bir başka yerde de şiirde yapmayı düşündüğü yenilikleri ifade ederken musikiyle yaptığı karşılaştırma esnasında şunları söyler; “Musikide yapamadığımız bari nazmımızda yapalım. Yirmi tane yeknesak suzinak şarkıyı okumaktan, dinlemekten duyduğumuz yorgunluğu hiç olmazsa nazmımızdan kaldıralım.”⁴⁵³ Sözlerinin devamında ise Ahmet Cemil Türk müziğinde farklı makamların tempoya paralel ve uyumlu olarak oluşturulması gerektiğini savunur.

Bunun dışında zaman zaman da “Nesl-i Ahir”de olduğu gibi, alaturka müziğin gelişmemesinin altında yatan kurumsal eksikliklere dikkat çekilmiş ve “Küçük bir konservatuarla, otuz yıl içinde kim bilir ne güzellikler, ne hayranlık uyandırıcı şeyler meydana getirilebilirdi.”⁴⁵⁴ diye hayıflanılmıştır. Buna rağmen asıl vurgu hep gelişmiş olan Batıyla yapılan karşılaştırmalardadır. Bu anlamda geçmişte iyi noktalarda olan Türk müziğinin o günlerde yerinde saydığı da düşünülmüştür. Fakat bu tavır iyimserlik olarak algılsa bile bir yerde Türk müziğine karşı kayıtsızlıktır. Dahası Batı müziğini Türk müziğine tercihtir. Oysa ki onlardan yıllar önce Türkiye’ye gelen Batılılar bile Türk müziğine karşı Servet-i Fünunculardan daha anlayışlıdılar.

1672-1673 yıllarında İstanbul’da Fransa elçiliğinde görev yapmış Antoine Galland ,Salâh Birsel’in anlatımıyla günlüğüne Türk müziği ve Türkler hakkında şunları yazmıştır; “Türkler musikiyi, bizim yaptığımız biçimde, yazılı kurallarla ve

⁴⁵² Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, ss. 254-255

⁴⁵³ a.g.e., s. 132

⁴⁵⁴ Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir*, s. 43

notaya alınmış havalarla okutmazlar. Bütün şarkılar bellekle ve ustanın ağzından öğrenilir.”⁴⁵⁵ Yazının devamında ise, Batı mizacının bu şekilde yapılan bir eğitime dayanacak sabırda olmadığını, Türklerin bu konuda çok sabırlı ve soğukkanlı olduğunu yazar.⁴⁵⁶ Salâh Birsal devamında Théophile Gautier’in 1852 yılında yaptığı İstanbul ziyaretinde Türk müziği hakkındaki görüşlerini söylerken, ilk karşılaştığında Türk müziğinin komik bir izlenim bıraktığını, fakat uzun süre dinlendiğinde insanı sardığını ve asıl o zaman tadına varıldığını, ifade etmiştir.⁴⁵⁷ Görüldüğü gibi Osmanlı müziğine karşı Théophile Gautier’in gösterdiği anlayışı Servet-i Fünuncular göstermemiştir.

Romanlarda Batı müziği ve Batıya ait enstrümanlar çok fazla yer tutar. Buna bağlı olarak sosyal hayatta ve aile hayatında müziğin ve özellikle de piyanonun önemli bir yeri vardır. Hemen hemen bütün eğlence mekanlarında enstrüman olarak piyano en başta gelir. Ve hatta bahsi geçen tek enstrüman piyanodur, diyebiliriz. Ve bu eğlence yerlerinde Batı müziği ve dansları hakimdir. Zengin ailelerde ise piyano çalmak adeta bir ayrıcalıktır. “Ferdî ve Şürekâsı”nda Ferdî Efendi’nin kızı, “Mai ve Siyah”ta Lâmia, “Aşk-ı Memnu”da Adnan Bey’in kızı Nihal, “Nesli Ahîr”de Süleyman Nüzhet’in kızı Azra, yabancı mürebbiyelerden ve piyano öğretmenlerinden özel dersler almışlardır. Bununla beraber evlere Batılı bestecilerin eserleri de girer. Bunlar o dönemin en meşhur bestekarlarıdır. Bestekarlara karşı olan bu yakın ilgi bir bakıma hakim kültürün etkileyici gücünü ortaya koymaktadır. Bunlardan bazıları; Bethofen, Mendelson, List, Ofenbah, Odra, Varney, Blanke, La Fiy de Madam Danfo, Maskaniye, Strauss, Wagner, Rubinstein, Clementi vb.’dir. Bu bestecilerle beraber eserleri de Türk insanının hayatına girer. Romanlarda beste yapmaktan, üretmekten ziyade, tıpkı Batılılaşma mantığında olduğu gibi, bir taklit söz konusudur. Batılı müzisyenlerin eserleri nota eşliğinde gayet iyi bir şekilde icra edilirken, ortaya konmuş yerli bir besteden ve bestekardan pek söz edilmez.

Romanlarda piyano çalmak, Batılı müzisyenlerden bahsetmek, onların eserleriyle ilgili konuşmak, Batı tarzında eğlencelere eşlik etmek, onların dansını ve

⁴⁵⁵ Salâh Birsal, *Hacivat Günlüğü*, Ada Yay., İst., 1982, s. 177

⁴⁵⁶ a.g.e., s. 177

⁴⁵⁷ a.g.e., s. 177

müziğini bilmek bir ayrıcalık işaretidir. Dolayısıyla Batı ve Batılı olmanın kendisi de bir ayrıcalıktır. Bu bakımdan açıkça kültürel bir kuşatılmışlıktan söz edebiliriz.

3. 5. 3. Aile Hayatında Batılılaşma

Değişmenin daha doğrusu Batılılaşmanın en çok etkilediği ve en şiddetli görüldüğü kurumlardan birisi de aile kurumudur. Servet-i Fünuncular Batı tarzında bir yaşam hayal edip, hayata geçirmek istediklerinden bu değişim düşüncesinden aile ve aile yapısı da nasibini almıştır. Anne, baba ve çocuklardan teşekkül eden en küçük sosyal kurum olarak ifade edebileceğimiz aile, Servet-i Fünuncular için de değişimin başlaması gereken yerlerden birisidir. Aile hakkında pek çok tanım yapılmasına rağmen genel olarak tanımlar bir temel üzerinde birleşmemektedirler. Bu açıdan baktığımızda yapılan aile tanımları nüfusa, ekonomiye ve fonksiyonuna göre değişmektedir. Ve kendine göre şartları vardır. Ülken'in ifadesiyle; "Bir zümrenin aile olabilmesi için onda iki şartın bulunması lazımdır:

- a)-Aile zümresine giren insanlar arasında gerçek veya uyuşma kandaşlık bağı
- b)-Ailenin bağlı olduğu cemiyet tarafından kendisine verilen hukuk düzeni."⁴⁵⁸

Buna göre bir toplumda ailenin var olabilmesi için aynı soydan insanların, kalabalık bir grubun bir arada bulunması gerekir. Kan bağı ile bir arada bulunan bu grubun hukuksal olarak da kabul edilebilir olması gerekir. Bu bakımdan "Aynı soydan birbirini izleyerek gelen kuşaklar bütünü, evlilik ya da akrabalık bağıyla birleşmiş kimselerden oluşan topluluk. Bir kimseye göre eşi, çocuğu, birlikte yaşadığı ebeveyn ve akrabaları."⁴⁵⁹ da bir başka aile resmidir. Bir başka ifade de; "Aile cinsler arası ilişkileri ve insan soyunun çoğalmasını kurallara bağlayan, istikrara kavuşturan ve standartlaştıran davranışlar sistemi."⁴⁶⁰ olarak ifade edilmiş nüfusa ve aile ilişkilerine vurgu yapılmıştır. Bu bakımdan aile biyolojik olarak insan soyunun devamını sağlayan bir kurumdur.

⁴⁵⁸ Hilmi Ziya Ülken, "Aile", *Aile Yazıları* (der. Beylül Dikeçligil ve Ahmet Çiğdem), Aile Araştırma Kurumu, Ankara Başkanlığı Yayınları, 1990, cilt 1, s. 27

⁴⁵⁹ *Büyük Larousse*, Cilt 1, s. 228

⁴⁶⁰ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Hukuk Sosyolojisi*, s. 97 - 116'dan aktaran Zeki Aslantürk, Tayfun Amman, *Sosyoloji*, İstanbul, 1999, s. 265

Andı'nın ifadesiyle aile, bu dönemde sosyal çalkantıları içten içe hisseden çekirdek bir kurumdur. Türk toplumunun sosyo-kültürel değişim sürecinden o da payını almıştır. Özellikle XIX. yüzyılda aile romanlarda en çok vurgu yapılan konulardan birisidir. Ve aynı zamanda yazarlar tarafından toplumu değiştirmede kullanılacak enstrümanların başında gelmektedir.⁴⁶¹ Bununla beraber aile, bir sosyaliyazson kurumu olarak da ilk değerlerin alındığı ve bu değerlerin öğretilip gelecek kuşaklara taşındığı bir yapıdır. Belki de bu yapıyı Servet-i Fünuncular iyi görmüş ve romanın toplumsal etkisini de düşünerek Batı tarzındaki değişimlere aileden başlamışlardır. Ülgener'in ifadesiyle; zihniyet dünyasını açıklamada sanatın çok önemli bir rolü vardır. Renkli, çarpıcı ve etkileyici anlatımıyla büyük halk kitlelerini etkileyebilir. Öyle ki insanlar, roman kahramanı gibi giyinip kuşanmaktan tutun da, o üslupla konuşmaya kadar varan bir şekilde etkilenirler.⁴⁶² Çünkü roman tesirli bir güce sahiptir ve romanın teması ve kahramanları toplum tarafından örnek alınmaktadır. Tıpkı roman kahramanlarının Batılı romanların etkisinde kalıp davranışlarını o şekil düzenlemeleri gibi Osmanlı toplumunda da roman okuyucuları romanlardan kendilerine pay çıkarmaktadırlar. Bu anlamda romanın tesir gücü konusunda Fatih Andı şunları vurgulamaktadır; “Halid Ziya'nın “Mâî ve Siyah” romanın yayımlandığı yıllarda Ahmet Cemil isminin, Refik Halid Karay'ın “Nilgün” isminin... yaygın bir kabul görmesini, bu romanları okuyanların, çocuklarına bu isimlerini vermelerini zikretmek yerinde olur.”⁴⁶³ Bu etkileşim, yani romanın toplumu etkilemesi ve toplumun da bu etkinin bilincinde olması, özellikle ilk zamanlar Türk toplumunun romana kuşkuyla bakmasına yol açmıştır. Bu konuya örnek olması açısından Tefik Fikret'in “Bihter”le ilgili düşüncelerini burada yer vermek isabetli olur. “Aşk-ı Memnu”nun kahramanlarından Bihter, Fikret'in gözünde, kocasını aldatan ahlaksız bir kadındır. Fikret, bir roman kahramanı olarak Bihter'in ihtiyar kocalı genç kadınların hepsini arkasından sürükleyeceğini düşünmez fakat kendi durumunda olan kadınlara kötü örnek olacağı konusunda da hiçbir şüphesi yoktur.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Andı, *İnsan Toplum Edebiyat*, ss. 63-64

⁴⁶² Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, Birinci Baskı, Mayaş Yay., Ankara, 1983, s. 24

⁴⁶³ Andı, *İnsan Toplum Edebiyat*, ss. 33-34

⁴⁶⁴ Tefik Fikret, *Dil ve Edebiyat Yazıları* (haz. : İsmail Parlatır), İkinci Baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 135

Bu sebeple roman halk için sakıncalı bir edebi tür ve yoldan çıkarıcı bir araçtır.⁴⁶⁵ Bu bakımdan edebi yenilikler tıpkı “gavur padişah” ifadesindeki anlam gibi şüphe ve tepkiyle karşılanmıştır. Çünkü o zamanki Osmanlı toplumsal yapısı romanlarda anlatılan hayattan çok farklı bir durumdadır. Ve romanlarda anlatılan yapı, o günkü toplumsal yapıyla uyuşmamaktadır.

Karşılıklı cinsler arasındaki sosyal ilişkinin kontrol altında tutulduğu Osmanlı toplumunda kadın ve erkeğe iki ayrı dünya sunulmuştur. Erkeğin dünyası kamusal, kadının ki ise özel ve mahremdir. Bu iki yarı dünyada kadın içlerinin, erkekse dışlarının insanıydı. Yaşamın her alanında izleri görülebilen bu yapılanma, cinsler arasındaki her tür yakınlaşmayı önleyen toplumsal ve dinsel sansürle kendini gösteriyordu. Kadın erkek ayrımının üzerinde oturduğu sosyal yapı, kadınlar için değişilmez kuralları da beraberinde getiriyordu ki bu kuralların izi aile içi yaşamdan, evin mimarisine, kadının giysisinden, eğlence türüne, seyahat biçimine, evlenme törenlerine dek yaşamın her alanında görülüyordu. Dinsel ve toplumsal kurallar tarafından belirlenen bu yapılanma da kadın ve erkeğin rolleri kesin olarak birbirinden ayrılmış, dışarıya ait olanları erkek sahiplenmiş, eve ait roller de kadına kalmıştır. Bu durum, varolanın sürdürülmesine dayalı olan geleneksel kültürün özelliklerini tam anlamıyla yansıtıyordu.

“Toplum içinde kadın erkek birlikteliğinin yasak oluşu, karşıt cinslerin birbirleriyle iletişim kurmaları için simgesel bazı konuşma vasıtaları doğurduğu gibi kadının giysi, kumaş gibi ihtiyaçlarını karşılayan bohçacı kadınlara cinsler arasında arabuluculuk etme görevini de yüklemişti. Kadınların başlıca eğlencesi, komşuları ziyaret etmek, hamama ve mesire yerlerine gitmektir. Ancak tüm bunlar yapılırken cinsel dengenin bozulmamasına çalışılırdı. Bu ayrımın izleri ölümden sonra da devam ederek, kadın ve erkekler için ayrı mezar taşları olarak biçimlenmişti.”⁴⁶⁶

Fakat Batılılaşmayla beraber Osmanlı toplumundaki aile, kadın ve erkek ilişkileri yavaş yavaş farklı bir kimliğe bürünmeye başlamıştır. Bunun en büyük sebeplerinden birisi, Berrak Burçak’ın ifadesiyle; halka açık yerlerde örtünmek, erkeklerle ayrı gezmek ve edepli davranmak zorunda kalan kadınların özellikle şehirlerde, gerek modayı takip etmek gerekse Batılı davranışlarda bulunmak için

⁴⁶⁵ a.g.e., s. 34

⁴⁶⁶ Serpil Çakır, *Osmanlı’da Kadın Hareketi*, Birinci Basım, Metis Yay., İstanbul, 1994, s. 158-159

devletin kendileri için koyduğu yasakları çiğnemeleridir.⁴⁶⁷ Evle ve belirli kurumsal ve toplumsal alanlarla sınırlı kadın hayatı artık yavaş yavaş sokaklara, gezi alanlarına ve eğlence yerlerine taşmıştır. Halid Ziya'nın "Ferdî ve Şürekâsı"nda İsmail Tayfur'la Hasan Tahsin Efendi o dönemin meşhur eğlence yerlerinden Kağıthane'de Hacer'le karşılaşır. Hacer de onlar gibi eğlenmeye gelmiştir. Bu tür mazbut aile yapısını dışına çıkışlara diğer romanlarda da sıkça rastlanır. "Aşk-ı Memnu"da Melih Bey takımı olarak adlandırılan Firdevs Hanım ve kızlarının en büyük keyiflerinden birisi de gezmek ve sandal sefası yapmaktır. Safveti Ziya'nın "Salon Köşelerinde" romanında ise bildik Türk aile yapısına rastlamak mümkün değildir. Zaten roman yabancı hanımefendilerin evlerinde ve balo salonlarında eğlence ve danslarla geçer. Fakat bir yerde, hemen her dans ve baloda başka bir kadınla ilişkisi olan Şekip'in ağzından Lydia'nın küçümsediği bir takım yabancı kadınlara Türk gençlerinin ilgi gösteriyor olduğunu söylemesi üzerine Osmanlı ev hayatı ve kadınlarıyla ilgili şu cümleleri duyarız; "Osmanlılar için öyle değil; biz kendi evlerimize kendi hanımlarımıza o kadar bağlıyız ki başka kadınların güzelliğiyle meşgul olmaya zamanımız yoktur."⁴⁶⁸ Aslında bu tavır bir yerde Servet-i Fünuncu da olsa yazarların zihninde Doğu hayatının ve kadına bakıştaki klasik alaturka anlayışın izlerini gösterir. Çünkü Şekip kendi hayatında bu tip muhafazakar tutumlara yer vermez. Diğer romanlarda da ağırlıklı olan her türlü eğlenceye erkeklerin tek başlarına ya da yabancı kadınlarla katılmalarıdır. Türk kızları ve kadınları ya kız arkadaşlarıyla beraber ya da genç kızlar mürebbiyeleri-dadlarıyla birlikte gezi ve sayfiyelere gider, bu tip eğlencelere sınırlı da olsa iştirak ederlerdi.

Klasik dönem Osmanlı toplumunda aileye ilişkin bilgilere tam olarak sahip değiliz. Çünkü aileye ilişkin sorunlar, gerçek yaşamdan kaynaklanan gözlemlere bağlı olarak tanımlanmamış, aile düzene ilişkin yasaklar ve kurallardaki sakatlıklar ailenin gerçek sorunları olarak görülmüştür. Bunların toplum yaşamına ne derece yansıdığı yeterince bilinmemektedir. Kısaca aile ve aileye ilişkin sorunlar konusundaki görüşler ampirik verilere değil, şeriat kurallarının tam olarak, uygulandığı varsayımına dayanmaktadır.

⁴⁶⁷ Berrak Burçak, "II. Abdülhamit Devrinde İslam ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu", *Doğu Batı Dergisi* (Mayıs 1998), S. 3, s. 110

⁴⁶⁸ Ziya, a.g.e., s. 85

“Ancak yine de belli temel özellikleri saptamak mümkündür. Klasik dönemde aile, anne, baba, çocuklar, evlenmemiş, dul kalmış ya da “boş kağıdı” olarak eve geri dönmüş kadınlarla erkeğin anne ve babasından oluşmuştur. Kişi sayısı, evlenen erkek evlatlar ve onların çocuklarıyla daha da artabilirdi. Mutlak otoritenin yaşlı erkeğe ait olduğu ataerkil geniş bir aile tipi vardı. Kararların alınmasından çocukların velayetine değin tüm haklar babanın ya da yokluğunda aile büyüğü bir başka erkeğin tekelinde idi. Eşlerin seçiminden evlenme biçimine, çocukların yetiştirilmesinden eğitime dek her şey cins ayrımı temeline dayandırılmıştır”.⁴⁶⁹

Fakat romanlarda gördüğümüz aile tipleri daha çok Batı tarzında çekirdek aile yapısındadır. “Mai ve Siyah”ta Ahmet Cemil, babasının ölümünden sonra annesi ve kız kardeşiyle beraber yaşamaktadır. Ahmet Cemil’in arkadaşı Hüseyin Nazmi’nin ailesi de çekirdek aileye örnektir. “Ferdî ve Şürekâsı”nda İsmail Tayfur aynı şekilde annesi ve kız kardeşiyle yaşamaktadır. “Kırık Hayatlar”da Ömer Behiç evini yalnızca eşi Vedide’yle paylaşmaktadır. Mehmet Rauf’un “Eylül”ünde ise Süreyya ve Suad’ın romanın başlarında kaldıkları baba evi geniş aile tipindedir. Evde Süreyya ve Suad’ın dışında Süreyya’nın anne babası, kızkardeşi ve eniştesi yaşamaktadırlar. Fakat daha sonra Süreyya ve Suad birlikte ayrı bir eve taşınırlar. “Eylül”deki geniş aile ortamı pek de huzurlu bir ortam olarak tarif edilmez. Yalnızca Halid Ziya’nın “Nesl-i Ahir” romanındaki Süleyman Nazif’in ablasının evi geniş aileye örnek olarak gösterilebilir. O evde ablası ve eniştesiyle birlikte, eniştesinin biri kocasından ayrılmış, öteki evlenmekte geç kalmış iki yeğeniyle yaşamaktadır. Ablasının oğlu Şefik, evlendikten sonra da orada yaşamaya devam etmiş ve gelinleri Samime de aralarına katılmıştır.

Evliliğin kurulmasında, büyükler çok etkilidir. Genellikle anne, teyze, hala gibi kadınlar tarafından erkeğe eş seçiliyordu. Evlilik cins ayrımcılığını bir göstergesi olan “görülücük” usulüyle gerçekleştiriliyor, bu seçimde eşlerin birbirlerini görmesi tanınması pek mümkün olmuyordu. Halid Ziya’nın “Nesl-i Ahir” romanında Süleyman Nüzhet’in kızı Azra’nın istenmesi görücü usulüne örnektir. Daha sonra mutlu sonla bitmeyecek bu olay dünürlerin tesadüfen Azra’yı vapurda görüp beğenmeleri sonucu ortaya çıkar. Neticede, vapurda beğendikleri kızı gelip teyzesi Selime Hanım’dan isterler. Fakat Halit Ziya’nın romanlarında evlilik ve görücü usulüyle ilgili ters durumlara da rastlanır. “Ferdî ve Şürekâsı”nda Ferdi Bey İsmail Tayfur’a aşık olan kızı Hacer’i yanında çalışan İsmail Tayfur’la evlendirmeye karar verir. Fakat bu durum

⁴⁶⁹ Çakır, a.g.e., ss. 185-186

açıkça İsmail Tayfur'a anlatılmaz. Ferdi Bey çok zengin bir kişidir, Hacer de çok güzel bir kızdır. İsmail Tayfur'un bu evliliğe karşı çıkması mümkün görülmemektedir. Bu sebeple Ferdi Bey Hacer'in mürebbiyesini İsmail Tayfur'un evine gönderir. Bu bir nevi görücü usulüdür. Fakat istenen kız değil erkektir.

Fakat tabiatıyla Batı özlemi içinde olan Servet-i Fünuncular ve roman kahramanları bu tür eski usullere karşıdırlar. Zaten yukarıda verdiğimiz örneklerdeki görücü usulüyle yapılan evlilik teşebbüslerinden birincisi gerçekleşmemiş, ikincisi ise büyük bir trajedi ile sonuçlanmıştır. Servet-i Fünuncuların bu konudaki görüşlerini açıklaması bakımından Süleyman Nüzhet'in görücü usulüyle evlenme konusundaki görüşleri dikkat çekicidir. "Bizde böyle evlenme konuları kadar sosyal yaşayışımız açısından büyük bir yara düşünülemez. Yazık! Toplumun temelini ne çürük ortamlarda kuruluyor."⁴⁷⁰ diyen Süleyman Nüzhet aslında geleneksel evliliklerin ne büyük bir yara olduğunu gözler önüne sermektedir.

Evlilikten amaç çoğalmak, yeni kuşaklar oluşturmaktır. Nüfusun artması gelenekçi bir toplum olan Osmanlı imparatorluğu için çok önemliydi. Evlilik dinsel açıdan da destekleniyordu. Toplumun sürekliliği ve düzenin dengesi açısından ister kadında ister erkek de olsun bekarlık hoş karşılanmazdı. Kadın, evlilikle, evlilikte doğurduğu çocuklarla değer ve saygınlık kazanır, geleceğini güvence altına alırdı. Çocuksuz kadın işe yaramaz olarak nitelenir; ya baba evine gönderilir ya da üzerine ikinci bir kadın "kuma" alınırdı. Bir kadın eğer evlenmeden ölürse kendisine yüklenen görevi yerine getirmediği için kınanırdı. Osmanlı geleneğinde evliliğe, kadına ve çocuğa bakış bu şekildedir. Fakat Servet-i Fünun romanlarındaki ailelerde çok fazla çocuğa rastlanılmaz. Genelde aileler iki-üç çocukla karşımıza çıkarlar. Örneğin "Mai ve Siyah"ta Ahmet Cemil, İkbâl'le beraber iki kardeştir. Hüseyin Nazmi ve Lamiâ da ailenin iki çocuğudurlar. "Aşk-ı Memnu"da Melih Bey'in iki kızı varken Adana Bey'in bir kızı bir oğlu vardır. "Ferdi ve Şürekâsi"nda İsmail Tayfur evin tek çocuğudur. Aynı şekilde Ferdi Bey'in kızı Hacer de tek çocuktur. "Nesl-i Ahir" de Süleyman Nüzhet'in tek çocuğu, kızı Azra'dır. Nüzhet'in ablası Samiye'nin de bir, baldızı Selime'nin iki oğlu vardır. "Kırık Hayatlarda"ki Ömer Behiç'in ise iki tane kızı vardır. Nemide ise

⁴⁷⁰ Uşaklıgil, Nesl-i Ahir, s. 336

ailenin tek çocuğudur. Mehmet Rauf'un "Eylül"ünde ise Süreyya ve Suad'ın hiç çocukları yoktur.

Romanlardaki evlilik örnekleri ise birbirlerinden çok da farklılık göstermemektedir. O dönemki Osmanlı yapısındaki çok eşliliğe rağmen, romanlarda bunu gözlememiz mümkün değildir. Hatta birçok roman kahramanı dul kaldıktan sonra bile evlenmemiş, yalnız yaşamıştır.

"Aile içi yaşam kocanın maddi olanaklarına göre farklılık göstermiştir. Zenginlik ihtiyaçların karşılanmasında önemli olsa da ailede içtenliği azaltan bir faktördü. Büyük bir evi ya da başka bir ev açma gücü olan erkeğin karısından ayrı yaşama hakkı vardı. Çok nüfusa bakamayacak yoksul olan erkek ise istemese de tek kadınla yaşamak zorundaydı."⁴⁷¹

Fakat Servet-i Fünun romanlarında görünen o dur ki çok eşli evliliklere pek rastlanılmaz. Fakat bununla beraber aile hayatını sekteye uğratabilecek gayri-meşru ilişkilere sıkça rastlanmaktadır. "Mai ve Siyah"ın önemli karakterlerinden birisi olan Raci, eşini, Beyoğlu'nun eğlence yerlerinden birinde çalışan bir Alman kadınıyla aldatmaktadır. "Kırık Hayatlar"da da Ömer Behiç eşini aldatmaktadır. Bununla beraber Mehmet Rauf'un "Eylül"ünde Suad ve Necib'in yasak aşkı bir başka aldatma örneğidir. Öte yandan tam tersi bir aldatma olayı da Halit Ziya'nın "Aşk-ı Memnu" isimli romanında yaşanır. Burada da Bihter, yaşlı eşi Adnan Bey'i aldatmaktadır.

Dönemin romanlarında farklı farklı evlilik tipleri ve bunların içindeki değişik problemlerle karşılaşmaktayız. Romanlarda görücü usulüyle evlenme, aile büyüklerinin baskısı zoruyla evlenme/evlendirilme, yaşlı-genç evlilikleri, iç güveysi, şiddete baş vuran koca, evin ihmali, ayyaşlık ve Nükhet Esen'in ifadesiyle; "Evlilik öncesi ve sonrası aile büyüklerinin gençlerin istekleri dışında onlara müdahale etmeleri, hayatlarını yönetmeleri"⁴⁷² vb. gibi durumlar söz konusudur. Romanlarda bu tip konular, aile hayatı açısından olumsuz örneklerdir.

"Kırık Hayatlar"ın kahramanı Ömer Behiç'in evliliklerin mutsuzluğuna dair fikri vardır ki o da; gençlerin tam olgunlaşmadan, büyüdüğü için evlendirilmeleridir.

⁴⁷¹ Çakır, a.g.e., s.187

⁴⁷² Nükhet Esen, *Türk Romanında Aile Kurumu (1870-1970)*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İst., 1990, s.

Servet-i Fünun romanlarında aile hayatı mutluluktan uzaktır. İç çekişmeler, ekonomik sıkıntılar, aldatmalar bu mutsuzlukların en temel sebepleridir.

Bununla beraber Servet-i Fünun romanlarında az da olsa mutlu ailelere de rastlanır. Halid Ziya'nın "Nesl-i Ahir" adlı romanındaki kahramanlardan Muzaffer Alman eşi ve üç çocuğuyla Büyükada'da mutlu bir aile tablosu sergilemektedir.

"Ailede çekirdekleşme eğilimi esasen, ana-baba çocuklardan oluşan aile Batı Avrupa menşeli toplumların bir ürünüdür."⁴⁷³ Belki de bu sebeple Servet-i Fünuncular, Batı algısından olsa gerek, romanlarda tarif ettikleri aile yapısını daha çok çekirdek aile şeklinde göstermişlerdir. Bu bakış açısı bir yerde ailede görülmek istenen Batılılaşma ve modernleşmenin ifadesi olarak da adlandırılabilir.

3. 5. 4. Kent ve Kentsel Yaşam

Osmanlı toplumsal yapısının, Batıdan farklı olarak, kendine has dokusu ve özellikleri vardır. Daha çok din kaynaklı olan bu farklılaşma, içerisinde geleneksel dokuları da barındıran bir sentezin sonucunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla sosyal yaşamın temelinde din ve geleneksel öğeler ön plana çıkar. Bunu daha iyi bir şekilde anlayabilmek için Osmanlı şehrinin mimari yapısını ortaya koymak gerekir. Çünkü bu mimari yapı aynı zamanda bize kentin ruhsal yapısını ve ilişkiler ağının anlamını da verecektir. Tıpkı Doğu dünyasında olduğu gibi Osmanlıda da bir madde-anlam ikiliği yaşanmaz. Fiziki çevreyle psikolojik yapı birbiriyle uyumlu haldedir.

Türk şehirlerinin en önemli özelliklerinden bir tanesi mahalleler halinde yapılanmış olmasıdır. Daha çok bir caminin yahut çeşmenin, dolayısıyla halkın ortak kullanacağı maddi ve manevi bir yapının etrafında oluşturulmuştur. Hemen her mahallenin içinde cami, okul, hamam, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek küçük bir alışveriş yeri bulunur. Kısacası Türk mahallesi kendi kendine yeten bir yapı gösterir. Ve mahalle sakinleri tıpkı bir aileymiş gibi bir arada ve aynı atmosferi yaşamaktadırlar.⁴⁷⁴

⁴⁷³ İsmail Sandıkçioğlu, *Çalışan Kadınların İkili Rollerini*, Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998, s. 132

⁴⁷⁴ Beşir Ayvazoğlu, *Şehir Fotoğrafları*, İkinci Basım, Ötüken Yay., İst., 1997, s. 49

Bu anlamda Türk mahallesi sosyal bütünlük gösteren, uyum içinde bir manzara arz eder. Klasik Türk mahallesinin kendisine özgü yapısı ve ilişkileri mevcuttur. Bu ilişkiler bir mahremiyet çerçevesinde ve belli fiziki yapılar içerisindedir. Evler genelde iki katlı ve bahçelidir. Yapılar komşuluk ilişkilerine ve yardımlaşmaya göre düzenlenmiştir. Komşuluk ve yakın çevredeki insanlarla ilişkiler önemli yer tutar. Hatta bizdeki “komşu komşunun külüne muhtaçtır” ve “ev alma, komşu al” sözleri bu ilişkiler ağının bir ürünü olsa gerektir.

Fakat Doğudaki geleneksel devlet anlayışı etkin bir üst yapı olarak ev gibi, kent gibi yan unsurların üzerlerini örtmüştür. Osmanlıda ve Doğuda kentler söz ve düşünce dünyasında pek fazla yer almazlar. Bu yapıda düşünülen devlet ve onun bileşenleridir. Mesele bir şehirden ziyade devlet ve devlet yapısıyla ilgilidir. Fakat Batıda evin ve kentin apayrı bir yeri vardır.⁴⁷⁵ Bu bağlamda bizdeki ev ve şehir hayatının gelişmesi ve söz konusu edilmesinde Batılılaşmanın ve modernleşmenin önemli bir etkisi vardır. Çünkü ev ve kent hayatından söz edilmesi bir yerde o yapıda devletin sorgulanabilir hale geldiğinin göstergesidir. Buna bağlı olarak da şehir ve şehirleşme, kente uygun insan anlayışının yavaş yavaş oluşmaya başladığının da habercisidir.

Osmanlının son yüzyılında farklı şekillerde de olsa başta İstanbul ve İzmir olmak üzere farklı şehirlerden söz edildiği görülmektedir. Şüphesiz ki bunda en önemli faktör Osmanlıdaki merkezî yapının zayıflaması ve şehirlerin öneminin artması kadar Batılılaşmayla beraber ortaya çıkan yeni insan tipi ve yaşama biçimidir. Bu anlamda tarihi çok eskilere dayanan konak ve konak yaşantısı da şehir ve birey ikilisinin yanında modernleşmenin ciddi izlerinin görüldüğü farklı bir mekansal yapıdır. Bu yapılar tarihsel seyri içerisinde zenginliğin ve ihtişamın temsilcileri olmuşlardır. Büyük Larousse’de ifade edildiği gibi konaklar, varlıklı ailelerin ve devlet erkanının oturduğu yerler olmakla kalmayıp aynı zamanda statü ve sosyal konumun da bir göstergesidirler.⁴⁷⁶ Bununla beraber konaklar farklı bir yaşama biçiminin ve dünya görüşünün şekil aldığı ve varlığını kendinde gösterdiği yerlerdir de. Bu bakımdan toplumsal değişimin kendini en hızlı gösterdiği yerlerin başında da konaklar gelir. Bu

⁴⁷⁵ Kürşat Bumin, **Demokrasi Arayışında Kent**, Birinci Baskı, İz Yayıncılık, İst., 1990, ss. 8-9

⁴⁷⁶ Büyük Larousse, Cilt 13, s. 6925

anlamda konaklar topluma yabancılaşmanın başladığı ve bu yabancılaşmanın kendini gösterdiği mekanlardan birisidir.

Romanlardaki konular İstanbul'da geçmelerine rağmen şehrin dokusuna ve doğal yapısına yabancıdırlar. Ne yazık ki Servet-i Fünun romanlarında klasik Türk komşuluk anlayışının izlerini ve klasik Osmanlı mahalle yapısını görmek mümkün değildir. "Mai ve Siyah"ta Ahmet Cemil'in babası, Süleymaniye'de, Ahmet Cemil'in bazen gülerek "bizim konak" dediği beş odalı bir ev alır.⁴⁷⁷ Fakat evin fiziki yapısından ve evle çevrenin sosyal ilişkilerinden pek bahsedilmez. Benzeri şekilde "Eylül" romanında Suad'la Süreyya'nın Yenimahalle'de aldıkları "mücevher kutusu, fildişi yuva"⁴⁷⁸ diye nitelendirdikleri bir evleri vardır. Fakat burada da evin fiziki yapısıyla ilgili detaylı bilgi verilmez. Bu bilgilere dayanarak Osmanlı klasik mimarisıyla doğrudan ilişki kurmamız mümkün değildir. Zaten sonradan da bahsedeceğimiz üzere bu yapılar ve içindeki ilişkiler etraftan ve başkalarından soyutlanmıştır. Çünkü olaylar yalnızca belirli kahramanlar etrafında işlenir. Yalnız Halid Ziya'nın "Ferdî ve Şürekâsı"nda, Ferdî Bey'in, "Nemide" adlı romanında Şevket Bey'in evleri klasik Osmanlı evlerini andırmaktadır. Fakat bu konaklar oldukça büyük mekanlardır ve eserlerde komşuluk ilişkilerine dair herhangi bir betimleme yapılmaz. Bu ilişkilerden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki; aile, ev, sokak ve mahalle ilişkileri, klasik Osmanlı sosyal hayatından ziyade Batı tarzında, kendi dönük, dar çevreli ve bir amaca yönelik olarak işlenmiştir. Bu anlamda ilişkiler yapı itibariyle Batıya sosyal hayatından izler taşımaktadır.

Romanlarda şehrin ve kentin dokusuna dair çok fazla ayrıntı yoktur. Geceleri eski İstanbul'un sokakları karanlıktır ve sokaklarda bekçilerden, evin yolunu şaşırmış sarhoşlardan ve köpek sürülerinden başka pek kimseler bulunmaz.⁴⁷⁹ Yalnız "Mai ve Siyah"ta Ahmet Cemil, ders günleri geç kaldığı vakit geceleri geçtiği, çamurlu, dar sokaklı, sürü halinde köpeklerin dolaştığı, karanlık sokaklardan bahseder.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, ss. 42-43

⁴⁷⁸ Rauf, a.g.e., (haz. Pınar Güven, Berire Umaz), 46

⁴⁷⁹ Ayvazoğlu, a.g.e., s. 39

⁴⁸⁰ Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, s. 101

Osmanlıdaki yerleşim yerleri statüye ve millet özelliğine göre farklılıklar göstermektedir.⁴⁸¹ Azınlıklar ve yabancılar daha çok Beyoğlu ve çevresini tercih ediyorlardı. Müslümanlar ise daha ziyade Beyoğlu'nun dışındaki semtlerde yaşıyorlardı. Romanlarda semt olarak daha çok Bakırköy'ün, Süleymaniye'nin, Erenköy'ün, Üsküdar'ın, Galata'nın, Nişantaşı'nın, Bebek'in, Şişli'nin, Boğaziçi'nin, Tarabya'nın, Emirgan'nın, Eminönü'nün, Adalar'ın isimleri geçer.

Beyoğlu, o dönemki İstanbul'un en önemli gezi ve eğlence yerlerinden birisidir. Daha çok azınlıklar ve Batılılar burada yaşadıkları için, burası bir nevi Batının Osmanlıdaki vitrinidir. Eğlenceler burada yapılır, opera ve tiyatrolar burada oynanırlardı. Batılı kılık ve kıyafetler, araç ve gereçler buradaki mağazalarda satılırdı. Beyoğlu bir yerde modanın ve gösterişin merkeziydi. "Türk toplumu için XIX. yüzyılda Beyoğlu kozmopolitliğin ve alafrangalığın sembol mekânıdır."⁴⁸² Bu bakımdan Batılı yaşam meraklısı Türkler ve roman kahramanları için de Beyoğlu bir cazibe merkeziydi. Safveti Ziya'nın "Salon Köşelerinde" romanında Şekip daha çok Tepebaşı'nda verilen balolara ve danslar iştirak ederdi. Halid Ziya'nın "Mai ve Siyah"ında ise, Raci'nin bir numaralı eğlence yeridir Beyoğlu. Aynı romanda bir gün Ahmet Şevki Efendi ile dolaşmaya çıkan Ahmet Cemil'in yolları Beyoğlu'na düşer. Ahmet Şevki Efendi Beyoğlu'na pek sık giden bir insan değildir. Bir aralık Ahmet Cemil'e orada nasıl vakit geçireceklerini sorar. Ahmet Cemil'in cevabı şudur: "Kahve kahve dolaşınız, herkesin eğlenmek için can attığı Beyoğlu'nu bir kere de şu yazışınızda, on beş sene sonra dolaşınız. Bakalım can atılacak bir yerini bulabilir misiniz?"⁴⁸³ der fakat "Kırık Hayatlar"ın kahramanlarından Bekir Servet'in böyle bir sıkıntısı yoktur. O Beyoğlu'nun yan sokaklarında birinde kalır. Normalde gün içinde hiç boş vakti olmadığından yakınan birisi olan Bekir Servet'in "Taksim Bahçesi'nde, Tepebaşı'nda, bütün eğlenilen ve hele kadın görülen yerlerde geçirilecek uzun zamanları oluyordu."⁴⁸⁴ Bütün bu hayatlar Beyoğlu eğlencesinin büyüklüğünü gözler önüne serer. .

⁴⁸¹ İlhan Tekeli, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", (haz. Bozdoğan, Kasaba), a.g.e., s. 143

⁴⁸² Andi, İnsan Toplum Edebiyat, s. 102

⁴⁸³ Uşaklıgil, Mai ve Siyah, s. 153

⁴⁸⁴ Halid Ziya Uşaklıgil, Kırık Hayatlar, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1968, Cilt 1, s. 94

Beyoğlu sadece dansın, eğlencenin, tiyatronun yeri değildir. Beyoğlu aynı zamanda alışverişin ve gezinin de yeridir. Buradan alışveriş yapmak ve Beyoğlu'nda gezmek bir ayrıcalıktır. "Aşk-ı Memnu"da Mille de Courton ara sıra aralarında Nihal, Bülent ve Beşir'in de bulunduğu çocukları Beyoğlu'na getirir, gezdirirdi. Yine aynı romanda Melih Bey takımı için de Beyoğlu'nda gezmek ve alışveriş yapmak bir ayrıcalıktır. Bu, onlar için çok büyük bir ödüdür.

Romanlarda o zamanki Beyoğlu'nun eğlence mekanlarından da sıkça söz edilir. Eğlence yerlerinde örneğin; Palais de Cristal, Pera Palas, Tepebaşı Bahçesi, Kasr-ı Billur, Concordia, Couronne, Gambrius, Central, Luxembourg bunlardan bazılarıdır. Bunların bir çoğu, birahane, kahvehane, çalgılı eğlence yerleri tarzında yerlerdir. Bunun dışında bir de alışveriş yerleri vardır. Bon marché, Löbon, Pygmalyon, Au Lion vb. gibi... Beyoğlu'ndaki bu yerler roman kahramanlarının en fazla ilgi gösterdiği eğlence ve alışveriş yerlerindedir.

Özellikle Beyoğlu'nun pek çok açıdan moda bir merkezmiş gibi algılanması Batının bir yüzü olan bu yer için, Türk Batılılaşma hevesinin göstergesidir, diyebiliriz. Romanlarda Beyoğlu'ndaki bu tarz eğlencelere geniş katılımlı olarak bu kadar vurgu yapılmasından, o zamanki halkın Batılılaşmaya hevesli olduğu anlamı da çıkarılabilir.

Bunun dışında Göksu, Kağıthane, Kalender, Bentler gibi eğlence ve gezi yerleri romanlarda epeyce bir yer tutar. Özellikle Göksu ve Kağıthane'nin sandal sefaları meşhurdur. Bu gezilere bayanların da katılması, kadınların sosyal hayatta yer aldığını göstermesi açısından önemli bulgulardır.

Servet-i Fünun romanlarında sosyal hayatın vazgeçilmez unsurlarından birisi de mürebbiyelerdir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılılaşmanın dozunu artırmasıyla beraber mürebbiyeler de daha sık bir şekilde Türk aile hayatına girmeye başlamışlardır. Mürebbiyeler aynı zamanda o zamanın zenginlerinin gösterişlerinin de bir aracıdır.

Mürebbiyeler özellikle yabancı bayanlardan seçilirlerdi. Batı kültürüne hakim olmaları, birkaç yabancı dil bilmeleri, sanat ve estetik zevklerinin gelişmiş

olması, mürebbiyelerin tercih edilmesinde başlıca etkenlerdir. Çünkü mürebbiyelerin asli görevi, kendilerine teslim edilen çocukların fiziksel ve psikolojik olarak gelişmelerini sağlamaktır. Çocukların okuyup yazmasından, giyinip kuşanmalarından, müzik derslerine ve gezip dolaşmalarından, alışverişlerine kadar hemen her şeylerinden mürebbiyeler sorumludurlar. Bu sorumluluğun bir adım ilerisi ise çocukla ilgili anne-baba ve diğer aile bireyleri arasındaki koordinasyon ve uyumu sağlamak, yapılması gerekenleri mürebbiyen kendi düşüncesi açısından çocuk lehine hayata geçirmektir. Bütün bu fonksiyonlar ilk bakışta hizmetçiyle karıştırılması olasılığı olan mürebbiyenin aslında evde (konak, köşk vb.) en yetkili ve en belirleyici karakterlerden birisi olduğunu gösterir. Çünkü mürebbiyeler roman kahramanlarının hem sosyal hayatları hem de düşünce dünyaları açısından en etken kişidir.

Servet-i Fünun romanlarında mürebbiyelerin önemli bir yeri vardır. Mürebbiyeler özellikle “Aşk-ı Memnu”da Adnan Bey’in evinde Mlle de Courton’la ve “Ferdî ve Şürekâsı”nda, Ferdî Bey’in evinde bulunan fakat bir Türk kızı olan Nerime’dir. Bunların dışında da pek çok romanda mürebbiyelerin adı geçer fakat haklarında çok fazla bilgi verilmez. Ve çok etkin değillerdir. Örneğin “Nesl-i Ahir”de geçen Süleyman Nüzhet’in mürebbiyesinde olduğu gibi... Mürebbiyeye ilgili verilen tek ayrıntı “Fransa’dan özel olarak getirilmiş”⁴⁸⁵ olduğudur.

Nerime diğer mürebbiyelerden farklı olarak bir Türk kızıdır. Dürüst, namuslu, iyi kalpli bir insandır. Ferdî Efendi’nin evinde Hacer’in mürebbiyesi olarak çalışır. Hacer’e öğretmenlik yapar. Hacer’i çok sever ve hatta onu çok sevdiği için de hiç evlenmemiştir. Hacer’in de Nerime’ye karşı ayrı bir ilgisi vardır. Hacer’in hemen her işinden Nerime sorumludur. Bu sevginin bir sebebi de Hacer’in annesinin ölmüş olmasıdır. Bu yüzden Hacer Nerime’yi annesi gibi sever. Ferdî Bey için de Nerime değerli bir insandır. Bu yüzden Ferdî Bey, Nerime Hanım’ı, Hacer’in evlenme işiyle ilgili olarak İsmail Tayfur’ların evine gönderir.

Aşk-ı Memnu’da Adnan Bey kızı Nihal’e mürebbiye tutma ihtiyacı hisseder. Bunun için tek tek mürebbiye adayları incelenir. İçinde bulunulan şartlar

⁴⁸⁵ Uşaklıgil, Nesl-i Ahir, s. 29

itibariyle o dönem Fransız dili ve kültürü etkisi altındadır. Bu bakımdan daha ziyade Fransız mürebbiyeler tercih edilmektedir. Bu yüzden Adnan Bey'e bir çok mürebbiye başvurusu olur, fakat bu başvuru sahipleri Fransız'ım diye az buçuk Fransızcalarıyla Fransız olmayan başka milletlerden insanlardır. Adnan Bey'in seçiciliği sayesinde bu mürebbiyelerden uzak durulur. Fakat sonunda Mlle de Courton adlı Fransız bir mürebbiyede karar kılınır. Mlle de Courton yabancı dillere ve sanata yatkın asilzade bir Fransız kızıdır. Daha önce Beyoğlu'nda Rum bir aileye mürebbiyelik yapmıştır. O tarihten sonra Adnan Bey'in kızı Nihal'in bütün sorumluluğu mürebbiyesi Mlle de Courton'a verilmiştir. Mürebbiyelerin çocuklar üzerindeki etkisini anlatmak açısından müzikle ilgili bir örneği vermek yerinde olur. Fransız milliyetçiliği yüzünden bayan Courton'un Almanlarla hatta Alman müzisyenlerle ilgili sorunu vardır. Bir aralık Nihal'in, Courton'un yasaklamasına rağmen, Wagner'den bir şeyler çalmasına Courton'un tepkisi şu şekilde olmuştur.

“Lakin çocuğum, size bin defa söyledim ki bunu çalmak için insanının Alman parmakları olmalı. Parmaklarınızı kıracaksınız, yalnız o kadar değil, fikrinizi, musiki zevkiniz berbat edeceksiniz. Düşünüyorsunuz bir kere: Bir fırtına ki bacaları deviriyor, kiremitleri atıyor, ağaçları söktüyor, kayaları yuvarlıyor, düşünüyorsunuz o gürültüyü, bundan bir musiki yapınız, işte Mösyö Wagner...”⁴⁸⁶

Bayan Courton'un Wagner'e aşırı bir düşmanlığı vardır. Bunu Halid Ziya “Aşk-ı Memnu”da şu şekilde ifade eder: Bayan Courton “Mösyö Wagner derken bütün bu asilzade Fransız kızının damarlarındaki kanlar Alman dahisini tezyif (alay) ederek ıslık çalıyor zannolunurdu.”⁴⁸⁷ Bu ifadelerden yola çıkarak Alman bir müzisyen hakkında bu kadar olumsuz yargıları olan bir mürebbiyenin, bir Türk çocuğunu ne şekilde yetiştireceğini sorgulamak gerekir. En azından Fransız ve Türk kültürünün Nihal'in yetişmesindeki önceliğinin Courton açısından nasıl olacağı sorusu ve bunun uygulamadaki sıkıntıları kafa karıştırıcıdır.

İlk bakışta masum ve faydalı görülebilecek mürebbiye uygulaması bir yerden sonra kültürel dejenerasyona ve yabancılaşmaya sebep olmaya başlayacaktır. Osmanlı toplumunda karşı cinsle ilişkiler Batıdaki kadar rahat ve esnek değildir. Mürebbiyeler pek çok konuda Batılılaşmaya öncülük ettikleri gibi, rahat ve kendinden

⁴⁸⁶ Halid Ziya Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu* (haz. Muharrem Kaya), Birinci Basım, Özgür Yayınları, İst., 2001, s. 100

⁴⁸⁷ a.g.e., s. 100

emin halleriyle, karşı cinsle ilgili konularda da öncülük etmişlerdir. Halid Ziya'nın "Nesl-i Ahir"inde Süleyman Nüzhet, sokakta genç bir subayla yanında mürebbiyesi olan genç bir kızın gülümseyen bakışmalarına karşılık, şunları düşünür; "İstanbul'un o bilinen aşıkdaşlık metodu; bu mürebbiyeler de çoğunlukla –ve çok yazık ki– kentin yeni yarası..."⁴⁸⁸ ve geçip gider. Fakat biraz ilerde başka bir arkadaşına uğramak için yolunu değiştirdiğinde az önceki genç kızla subayı ve biraz ötelerinde bir satış memurunu oyalayan mürebbiyeyi görür ve kendi kendine; "Gençler İstanbul'da vakit kaybetmiyorlar." der. Bu olumsuzluklarla ilgili Süleyman Nüzhet; "Çocuklarına bir yarar karşılığında öğretilmesi gereken Batı dillerinin kimi saf yürekli babalarla anneleri nasıl tehlikeli bir yola sürüklediğini düşünerek taklit belası"⁴⁸⁹ndan bahseder. Ve taklidin bu zavallı kurbanlarına acır. Ve bu yanlış Batılılaşmanın zihnini daha fazla rahatsız etmesini istemeyerek oradan uzaklaşır.

Mürebbiyelerin ilişki ağını farklılaştırması ve Türk aile yapını gelenekten koparmasının dışında içinde bulunulan bunalım Ortaylı tarafından;

"Çoğu kibar ailenin Fransızca mürebbiye getirdikleri oğullarını, bir yandan da Mevlevî dergâhına götürüp şeyhin elini öptürüp tarikata soktuğu bilinir. Osmanlı siyasî ve kültürel tarihini 19. yüzyıla kadar ahmaklık ve zekânın bir arada sırtladığı görülmemiştir. çağdaşı ideolojilerin içinde çağdaşlık, en çağdaş geçinen siyasal hareket ve ideolojilerde de donukluk ve gelenekçilik yan yana yaşıyordu."⁴⁹⁰

diye ifade edilmiştir. Belki de bu yüzden hem Osmanlı siyasi tarihinde hem de Servet-i Fünun romanlarında yabancılaşma ve çarpıklık çok fazla yer tutmuştur. Ne yapacağını kesin olarak bilememek ve kestirememek pek çok insanda olduğu gibi Servet-i Fünuncular da yanılgıya sebep olmuştur. Mürebbiye konusunda da aynı sıkıntı gözlenmektedir. Romanlarda bir yandan memleketin kurtuluşu, özgürlüğü savunulurken diğer taraftansa bir memleketin benliği ve kimliği olan kültürün yıpratılması söz konusudur. Öyle ki "Nesl-i Ahir" romanı örneğinde olduğu gibi çocukları doğru düzgün Türkçe bilmeyen aileler bile bulunmaktadır.

⁴⁸⁸ Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir*, s. 233

⁴⁸⁹ a.g.e., s. 233

⁴⁹⁰ Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, s. 27

3. 5. 5. Eğitim Ve Öğretimde Batılılaşma

Eğitim, tarihin en eski faaliyetlerinden birisidir. İnsan bu sayede kendini, etrafını, hayatını algılar. Çevresini, kendisini ve bakış açısını değiştirir. Kendince hayatını ve varoluşunu daha anlamlı hale getirmeye çalışır.

Eğitim en geniş tanımıyla “Çocuk olsun, genç olsun, yaşlı olsun, insanlarda sosyal hayata ve çağa uygun tutum ve davranış değişikliği sağlamaktır.”⁴⁹¹ Bu değişikliği sağlarken temel amaç, verilen eğitim sonunda kişilerin çevreyle ve kendileriyle uyum içinde olmalarıdır. O halde eğitim için; “Çevreyi değiştirebilecek ve sosyal mirası zenginleştirecek kabiliyetteki fertlere mevcut bilgi hazinesinin anahtarlarını vermek maksadile bilgi nakli yolile ve insandan insana vuku bulan tesirlerdir.”⁴⁹² diyebiliriz.

Eğitim, farklı tanımları olmasına rağmen temelde, davranış ve düşünce değişikliğini ifade eder. Bu düşünce ve davranış değişikliğini gerçekleştiren farklı farklı etkenler ve kurumlar vardır. Kişinin davranış değişikliği göstermesi için özellikle bir örgün eğitim kurumuna gitmesi gerekmez. Kitaplar, gazete ve dergiler, sohbet ortamları... vb. etkenler de buna sebep olabilir. Bu bakımdan bütüncül bir şekilde bakıldığında hemen her şey eğitim unsuru olabilir. Fakat bir başka açıdan da bahsettiğimiz “hemen her şey” eğitimin katkılarını ya da eğitimle kazandırmaya çalıştığımız iyi davranışları tam tersine çevirebilir.

Türk tarihinde özellikle Batılılaşmayla beraber eğitim ve öğretim apayrı bir önem kazanmaya başlamıştır. III. Selim zamanında başlayan bu eğitim faaliyetleri, sonrasında hızla artarak devam etmiştir. Pek çok yeni okul ve eğitim kurumu açılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ülke içinde açtığı okulların yanında, Batılı devletlerin ve azınlıkların da açtığı okul ve eğitim kurumları bulunmaktadır. Bu okulların Türk Batılılaşması üzerine çok önemli etkileri olmuştur. Buralarda özellikle Batı dillerinde eğitim veriliyordu. Ve bu okullar Batı kültürünün gelişip yaygınlaşması için çok önemli

⁴⁹¹ Cahit Kavcar, *Edebiyat ve Eğitim*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara, 1994, s. 1

⁴⁹² Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Eğitim Sosyolojisi*, Beşinci Baskı, Filiz Kitabevi, İst., 1992, s. 15

çabalar sarf ediyorlardı. Osman Kafadar okulların kuruluş aşamasını ve felsefi etkisini şu şekilde ifade etmektedir;

“Kültürel Batılılaşma içerisinde kalın bir çizgi halinde ortaya çıkan bir oluşum vardır. Bu oluşum, geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin yanında, gerek kuruluş amaçları gerekse yapılanmaları yönünden onlardan ayrı özelliklere sahip Batı tarzı okulların kurulup gelişmesidir. Batı ile olan temasların sonucunda Batıyı algılama tarzında, Batı karşısındaki tutumda ve bilim anlayışında meydana gelen değişmelere paralel olarak ortaya çıkan bu okullarda yapılan eğitimin, Batı felsefesinin Türkiye’ye girişinde önemli bir rolü olmuştur.”⁴⁹³

Buna bağlı olarak Halid Ziya “Kırk Yıl”da azınlıkların açtığı okullardan bahseder. Orada, İzmir yıllarında, Ermenilerin, Rumların ve Musevilerin açtığı okulları anlatmış ve onların eğitim ve öğretim kalitesinin Türk okullarına göre iyi olduğundan bahsetmiştir.⁴⁹⁴ Halid Ziya, bu Türk ve yabancı okulları arasındaki dengesizliği “Nesli Ahir” adlı romanında Süleyman Nüzhet’in ağzından şu şekilde anlatmaktadır; “...Eğitiminde gittikçe ilkel dönemlere yönelen bir gerileyiş. Sivas’ta Harput’ta Amerikan misyonerleri bize yaman dersler verirken biz burada çocuklarımızı verecek bir Türk okulu bulamayız.”⁴⁹⁵ Gerçekten de o dönem, Halid Ziya’nın “Kırk Yıl”da da bahsettiği gibi bazı bölgelerde yabancı okulların sayısı Türk okullarınınkinden daha fazladır. Üstelik bu okulların eğitim kadrosu ve araç gereç donanımı en üst seviyededir. Bu okullarda uluslararası yeterlilikleri olan eğitimciler görev yapmaktadır. Aynı zamanda bu okulların kız bölümleri de faaliyet göstermektedir. Buna rağmen, yine “Kırk Yıl”da Halid Ziya’nın anlatımıyla Türk okullarının hali içler acısıdır. Türk okullarında yalnızca erkek çocukları eğitim görürken, bu okullar eğitimci ve araç gereç konusunda da çok zayıftırlar. Ve belki de en trajik olanı; azınlıkların çocukları bankalarda, ticaret yerlerinde köşe başı işlerde çalışırlarken, aldıkları bilgilerle onların karşısında etkisiz kalan Türk çocukları ya onların yanlarında çalışacaklar ya da basit memurluklarda görev alacaklardır.⁴⁹⁶ Belki de gerçek hayattaki bu tür etkenlerden dolayı Servet-i Fünun romanlarında yabancı ve azınlık okullarının ayrı bir yeri vardır. “Nesli Ahir”de Süleyman Nüzhet’in eniştesi Calip Bey’in eğitime karşı özel bir alakası vardır. Bu konu onun için romanda şu şekilde yer almıştır; “En büyük uğraşısı

⁴⁹³ Kafadar, a.g.e. , s. 115

⁴⁹⁴ Uşaklıgil, Kırk Yıl, ss.101-102-103

⁴⁹⁵ Uşaklıgil, Nesli Ahir, s. 167

⁴⁹⁶ Uşaklıgil, Kırk Yıl, ss. 101-102-103-104

çocuklarının eğitimiydi.”⁴⁹⁷ Calip Bey çocuklarını okutmak için özellikle araştırmalar yapar ve sonunda çocuklarından birini İngiliz diğerini de Alman okuluna verir. Burada çocuklar Fransızcalarıyla birlikte İngilizce ve Almanca öğrenirler. İşin trajik yanıysa Calip Bey’in evinde haftada üç akşam Türkçe dersleri de çalışılmaktadır. Aile yabancı dil öğrenmekten Türkçe’ye yabancılaşmıştır. Hatta öyle ki ev halkının asıl yabancı dili Türkçe olmuştur. Roman kahramanlarından İrfan, bir Fransız lisesinden mezundur. Bununla birlikte yine aynı romanda, İrfan’la Şakir’in öğrenimlerini Fransa’da tamamladıklarından da bahsedilir.

Bu yabancılaşmanın etkisiyle ortaya tuhaf bir dil çıkmıştır. Konuşmalara, selamlaşmalara, vedalara yabancı dil karışmıştır. Burada da hakim olan dil, Fransızca’dır. Safveti Ziya’nın “Salon Köşelerinde” adlı romanında Lydia ile Şekip bir dans çıkışı vedalaşırken, birbirlerine karşı olan hitapları “adio” şeklindedir.⁴⁹⁸ Aynı hitabı Mehmet Rauf’un “Eylül”ünde de görmekteyiz. Orada da Necib’le Süreyya’nın bir vedasının belirleyici hitabı “adiyo”dur.⁴⁹⁹ “Mai ve Siyah”ta ise Ahmet Cemil kendilerine piyano çalan Lâmia’yı yazarın ifadesiyle “frenkvari” bir şekilde selamlar ve “Matmazel” diye hitap eder. Lâmia’nın cevabı ise; “Matmazel uykuya kaçıyor”⁵⁰⁰ şeklindedir. “Nesl-i Ahir”de ise Azra’nın Server’c verdiği selam “şeyk hend!..”⁵⁰¹ diye sonlanan bir vedadır.

Halid Ziya için önemli eğitim kurumlarından birisi de Galatasaray Lisesi’dir. Belki de bu okula yakınlığı Fransızca eğitim yapmasındandır. Halid Ziya bu okulu unutmamış “Aşk-ı Memnu”da Behlül’ü yatılı olarak bu okula göndermiştir.

Servet-i Fünun romanlarında, Batı kültür unsurlarının işlenip ele alınmasına sıkça rastlanır. Roman kahramanları, tıpkı Servet-i Fünuncuların gerçek hayatlarında olduğu gibi, Batı tarzında okullarda eğitim görmüşlerdir ya da yazarlar, onlara bu tarz eğitim vermeye çalışmışlardır. Roman kahramanları genellikle birkaç Batı dilini iyi

⁴⁹⁷ Uşaklıgil, Nesl-i Ahir, s. 337

⁴⁹⁸ Ziya, a.g.e., s. 38

⁴⁹⁹ Rauf, a.g.e., (haz. Pınar Güven, Berire Umaz), s. 54

⁵⁰⁰ Uşaklıgil, Mai ve Siyah, s. 146

* “Şeyk hend”, İngilizce aslı “Shake hand” yerine “Sizin de elinizi sıkayım” anlamında kullanılan bir cümledir. Zamanın alfabesi olan Arap harfleriyle yazılmış olduğundan yazar asıl imlasını vermemiştir. (der. notu)

⁵⁰¹ Uşaklıgil, Nesl-i Ahir, s. 159

bilen, yeniliklere açık, sanat ve kültürle uğraşan insanlardır. Bu aşırı sanat, yenilik ve kültür merakı bazen roman kahramanlarının hangi zaman ve mekanda yaşadığı konusunda tereddütler oluşmuştur.

Servet-i Fünun nesline eğitim ve öğretimin çok büyük etkisi olmuştur. Bir çoğu, hayatı kitaplardan öğrenmişlerdir. Hemen hepsinde bu yolla geçen Batının özellikle de Fransız kültürünün etkisi vardır. Hüseyin Cahit Yalçın “Edebiyat Anıları”nda ufkunu açan etkenleri Fransızca’ya ve Batı kültürüne borçlu olduğunu ifade ederken⁵⁰² yine aynı şekilde Halid Ziya’nın eserlerinde yetiştiği Fransız kültürünün, Fransız akımlarının etkisi görülür.⁵⁰³ Benzeri bir şekilde henüz lise öğrenciyken edebiyata ilgi duymaya başlayan Mehmet Rauf, okulda öğrendiği İngilizce ve Fransızca’nın etkisiyle Batı edebiyatını tanıma imkanı bulmuştur. Bu olanak, tıpkı Halid Ziya’da olduğu gibi onun da realist ve natüralist eserler vermesinde etken olmuştur.⁵⁰⁴

Romanlarda eğitim ve öğretim apayrı bir yer tutar. Roman kahramanları her türlü olumsuz şarta rağmen eğitimlerini tamamlamışlar ve eğitim açısından bir yere gelmişlerdir. “Mai ve Siyah”ta Ahmet Cemil ilk önce Sübyan Mektebi’ne gider. Burası klasik medrese eğitimi veren bir okuldur ve Ahmet Cemil ’in burayla ilgili hoş hatıraları yoktur. Ahmet Cemil daha sonra Askeri Rüştüye’ye devam etmiştir. Babasının ölümü ve imkansızlıklar onu yıldırılmamış,sonunda Siyasal Bilgiler Okulu’nu bitirmiştir. Yine benzeri bir şekilde “Ferdî ve Şürekâsı”nda da İsmail Tayfur babasının ölümü üzerine çok zor bir durumda kalmış, bitimine iki yıl kala okulu bırakmış, fakat her türlü olumsuz şartlara rağmen eğitimle ve öğrenmeyle ilişkisini kesmemiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi romanlarda oldukça fazla bir şekilde eğitimle ilgilenen karakterlere rastlanır. Mehmet Rauf’un “Eylül”ünde Necib, iyi eğitim görmüş, kitaplarla arası iyi bir karakter olarak anlatılırken, Halid Ziya’nın “Kırık Hayatlar”ında Ömer Behiç,yurt dışında master yapmıştır. Bununla beraber hem “Kırık Hayatlar”da

⁵⁰² Yalçın, a.g.e, s. 40

⁵⁰³ Nermin Yüzbaşıoğlu, Muammer Yüzbaşıoğlu, Türk ve Batı Edebiyatından Ünlü Romanlar, Serhat Yay., İst., 1990, s. 44

⁵⁰⁴ Yüzbaşıoğlu, Yüzbaşıoğlu,a.g.e., s. 50

Ömer Behiç, hem de “Aşk-ı Memnu”da Adnan Bey, kızlarının okuyup yazmalarıyla yakından ilgilidirler.

Eğitim ve öğretim yalnızca okullarla sınırlı değildir. Anne ve babaların dışında mürebbiyelerin de eğitime olan katkısı tartışılmaz. “Mai ve Siyah”ta, Mlle de Courton’un Nihal’in üzerindeki emeği inkar edilemezken; Lâmia’nın piyano öğretmenini de unutmamak gerekir.

Görüldüğü üzere Servet-i Fünun romanlarında okuma-yazma ve eğitim alabildiğine önemli bir yer tutar. Kahramanların en önemli özelliklerini, eğitimle ilgili etkinlikleri, okudukları kitaplar ve bildikleri diller oluşturur. Bunlar aynı zamanda kahramanlara statü belirleyen unsurlardır da. Batılılaşma açısından eğitimi ve öğretimi, tam bir katalizör görevi yapar.

3. 5. 6. Giyim Kuşam ve Moda

İnsanlık tarihi bir yerde gösterişin de tarihidir. Bu gösterişin ne yönde ve nasıl olacağını, ne şekilde değişeceğini “Moda” denilen akım belirler. Ve bu belirlenim onun tercihinin bırakılmıştır. Modayla ilgili konunun içerisine, araçlardan elbiselere, dekorlardan gültüye kadar pek çok unsur katabiliriz. Fakat şu an için biz modanın kılık-kıyafet, dekor ve mekanla olan ilişkisini Servet-i Fünun romanları çerçevesinde, Batılılaşma açısından değerlendireceğiz.

İnsanların neyi, nasıl giyeceklerini belirleyen bazı kriterler vardır. “Elbisenin şekli, biçimi ve umumiyetle kıyafet de; örf ve âdetle, moda ile tayin edilmiştir.”⁵⁰⁵ Fakat yine de son tahlilde moda, örf ve adeti de bir şemsiye şeklinde kapsar ve asıl belirleyici olarak bütün bu unsurların üzerinde yer alır.

İnsanlar elbiseleri sayesinde kendilerine bir kişilik katarlar ve etrafa da bir mesaj verirler. Dolayısıyla elbiseler, toplumsal açıdan baktığımızda simgeler aracılığıyla bize statüler ve hayat tarzları hakkında bilgilere verir.⁵⁰⁶ Bundan dolayı

⁵⁰⁵ Turhan, *Kültür Değişimleri*, s. 43

⁵⁰⁶ Davis, *a.g.e.*, s. 16

kıyafet, bir ihtiyaç malzemesi ve bir gereklilik olmanın dışına çıkarak toplumsal bir anlam kazanır. Böylece biz, kıyafetlere bakarak kıyafet sahibinin hangi toplumsal yapıyla ilişkisini olduğunu, hayata bakışını ve dünyayı algılama şeklini anlayabiliriz. Tanpınar “Saatleri Ayarlama Enstitüsü”nde Hayri İrdal, farklı bir elbise giydikten sonra kendisinde olan değişiklikleri şu şekilde anlatır; “Sırtıma daha ilk geçirdiğim günde bütün varlığımın değiştiğini gördüm. Birden bire ufkum, görüş zaviyem genişledi... Şarkla Garp arasında ölçüsüz mukayeseler yapmağa, ciddiliğinden kendimde ürktüğüm hükümler vermeye başladım.”⁵⁰⁷ Demek ki kıyafet, Tanpınar’ın ifadesiyle, bir yerde değişimin de ifadesidir. Hem giyen insanı hem de onu görenleri kaçınılmaz bir şekilde etkiler. Üniformalar, bir seçicilik ve aidiyet anlamında buna en güzel örneklerden birisidir. Sırtınıza geçirdiğinizde sizi bambaşka bir yapıya sokar. Bu başkalık hem sizin, hem de sizi algılayanlar içindir. Ayrıca mizah kültürümüzde önemli bir yeri olan Nasrettin Hoca’nın kürk meselesi, kıyafetin yerini ve etkisini en iyi anlatan örneklerdendir.

II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı’nı kaldırdıktan sonra yeni bir ordu kurdurur. “Asakir-i Mansure-i Muhammediye” adındaki bu ordunun askerlerinin kıyafetleri de silahları da Batı tarzındaydı. Elbiseleri pantolon, ceket, fotin şeklindeydi. Başlarında ise fes vardı.⁵⁰⁸ II. Mahmud 3 Mart 1829 tarihinde bir kıyafet genelgesi yayınlamış, kavuğu kaldırmış sarık ve cübbeyi de yalnızca ilmiye sınıfına has bırakmıştır. Bunun yanında devlet memurları ve halk da fes, setre, pantolon, kaput veya redingot giymek zorunda bırakılmıştır. Hatta halkın fes ihtiyacını karşılamak üzere bir de Feshâne açtırmıştır.⁵⁰⁹ Bu gelişmeler Osmanlı Batılılaşmasının şekli boyutuna bambaşka anlamlar kazandırmıştır. Osmanlı’da, tıpkı diğer yenileşme hareketlerinde olduğu gibi, kılık-kıyafet yenileşmelerin öncüsü saray olmuştur. Boratav’ın Batı için yaptığı tespiti paralel, bizde de kıyafet değişimleri saraydan başlayarak halka yayılmıştır. Yani modanın hareketi, merkezden çevreye doğru olmuştur.⁵¹⁰ Bu gelişmeler şekli değiştirmekle sınırlı kalmamış, Osmanlı toplumunun kimlik yapısını da değiştirmiş,

⁵⁰⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Yedinci Baskı, Dergah Yay., İst., 2000, ss. 18-19

⁵⁰⁸ Durmuş Yılmaz, *Osmanlı’nın Son Yüzyılı*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya, 2001, s. 107

⁵⁰⁹ Andi, *İnsan Toplum Edebiyat*, s. 50

⁵¹⁰ Pertev Naili Boratav, *Halk Edebiyatı Dersleri*, Tarih Vakfı Yay., İst., 2000, s. 199’den tercüme: Arnold van Gennep, *Folklor* (çev.: Pertev Naili Boratav)

farklı insan tiplerini ortaya çıkarmıştır. “Bunların başında; “kalem” adı verilen devlet dairelerinde çalışan, fes-setre-pantolon-kolalı gömlek kıyafetli, çelebi, itaatkâr, eli kalem tutan, uslu, genç kızların gözdesi “kalem efendisi” yahut “kâtip” tipi gelir.”⁵¹¹ Bu tipe, dönem romanlarında en iyi örnekler olarak “Ferdi ve Şürekâsı”nda Ferdi Efendi’nin yanında çalışan İsmail Tayfur ve arkadaşları verilebilir. Hatta İsmail Tayfur tek başına katip tipini doldurabilecek bir karakterdir. Belki de bu yüzden Ferdi Bey’in kızı Hacer ona aşık olur ve bu özellikleri yüzünden Ferdi Bey onunla kızını evlendirmek ister. Fakat diğer eserlerde bu anlamda katip tipine pek rastlanmaz.

Servet-i Fünun dönemi Batılılaşmasının en önemli boyutlarından birisi de kılık-kıyafetteki değişikliklerdir. Bu dönem roman kahramanları giyim kuşamlarına ayrı bir önem verirler. Bu değer en önemli yönü Batıya doğru olmasıdır. Giyim-kuşamda bile Fransız etkisi görülür ve Fransızlar gibi davranmak kadar onlar gibi giyinmekte farklı bir ayrıcalıktır. Kravat bile gardıroptaki yerini almıştır. “Mai ve Siyah”ta Ahmet Cemil, kendince tasarruf tedbirlerini düşünürken seneyi iki kravat ve bir iskarpinle geçirmek zorunda kalacağını düşünüp, üzüntü duyar. Safveti Ziya’nın “Salon Köşelerinde” romanının kahramanı Şekip, erkek kahramanlarının giyim kuşamlarına öncülük eder. Ütülü pantolonu, fesi, setresi, kolalı gömleği, paltosu, eldiveni, şemsiyesi bastonu ve davranışlarıyla Şekip, tam bir Batılı beyefendidir.

Bu dönem roman kahramanları giyim-kuşam konusunda ayrı bir zevke ve sanki özel bir ihtisasa sahiptirler. Halid Ziya’nın “Aşk-ı Memnu”da anlattığı ve “Melih Bey Takımı” diye adlandırdığı Firdevs Hanım ve kızları, giyim-kuşam ve takı konusunda kendi başlarına bir moda yaratmışlardır. Öyle ki romandaki İstanbullular giyim-kuşamlarını onlara bakarak belirlerken, mağaza sahipleri de kıyafetleri pazarlarken müşterilere karşı; “Bunu beğenmediniz mi? Geçen gün Melih Bey’inkiler bunu pek beğenmişlerdi!..”⁵¹² diyerek, sanki bir moda otoritesiymişler gibi onlara atıfta bulunurlarmış.

Bir Batılı olmasına rağmen, topluma resmedilmesi açısından “Salon Köşelerinde”nin kadın kahramanı Lydia’nın kıyafetleri gayet ilgi çekicidir: “Limon

⁵¹¹ a.g.e., s. 51

⁵¹² Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu*, a.g.e., ss. 33-34

küfü renginde düz çuhadan bir ceketle eteklik, sincabi kürkten ufak bir manşon, koyu kurşini podösüet eldivenler, yine manşonun kürkünden yapılmış ufak bir “tük” ve beyaz danteladan bir peçe.”⁵¹³ Bütün bir kıyafeti tamamlar. Benzeri kıyafetleri Türk kahramanlar da giyerler. Örneğin “Ferdî ve Şürekâsı”nda Hacer de kürk giymektedir. Batı tarzında kıyafetlere romanlarda sıkça rastlamak mümkünken Osmanlı kültürüyle alakalı kıyafetlere pek değinilmemiştir. Yalnızca çarşaf ve peçeden bahsedilir. Fakat onlar da günün modasına uyum olarak rengarenk ve iyi kumaşlardan yapılmışlardır. Romanlarda daha çok alaturka diyebileceğimiz kıyafetlere değil de bir takım kumaşlara rastlanır. Dantel, tül, ipek bunlardandır ve romanlardaki kadın kıyafetlerinin ana malzemelerini oluştururlar. “Mai ve Siyah”ta Lâmia bunları kullanan kahramanlardan birisidir. Romanda Lâmia, ipek kumaşın üzerine başına beyaz bir tül örtmüş ve elinde şemsiyesiyle tarif edilir.⁵¹⁴ Bu tür kumaşlar ve aksesuarlar roman kahramanları için kılık-kıyafetin vazgeçilmez unsurlarındandır.

Kılık-kıyafetin yanında birer aksesuar olarak takılar da giyim kuşam bütünlüğü içinde önemli bir yere sahiptir. Bunların içinde neler yoktur ki...Gerdanlıklar, pırlanta bilezikler, inciler, gümüş halkalar, kemerler, altın zincirler...

Modanın ve Batılılaşmanın görüldüğü bir başka mekan da evdir. Evlere ait pek çok aksesuardan ve süsten bahsedilir. İskemleler, atlas perdeler, kadife kanepeler, halılar, avizeler, levhalar gibi alaturka eşyaların yanında, evlerde şömineler, parkeler, abajurlar, koltuklar vb. Batı tarzında eşyalar bulunur. “Aşk-ı Memnu”da Bihter, Adnan Bey’le evliliği aklında geçirirken Adnan Bey’in yalısının dışarıdan nasıl görüldüğünü şu şekilde anlatır; “Önünden geçilirken pencerelerinden avizeleri, ağır perdeleri, oyma Louis XV. ceviz sandalyeleri, iri kalpak lambaları, yıldızlı iskemleleriyle masaları...”⁵¹⁵ görünür. “Kırık Hayatlar”da Ömer Behiç’in yemek odasında ise billurlar, gümüşler, tavandan sarkan lambalar bulunur. “Ferdî ve Şürekâsı”nda Ferdî Bey’in evindeyse kadife sandalyeler, sedirler, yuvarlak masa, koltuklar, yarım perdeler, tablolar, halılar, duvarları kaplayan ipek kumaşlar bulunmaktadır.

⁵¹³ Ziya, a.g.e., s. 130

⁵¹⁴ Uşaklıgil, Mai ve Siyah, a.g.e., s. 226

⁵¹⁵ Uşaklıgil, Aşk-ı Memnu, s. 44

Servet-i Fünun romanı, o dönem toplumu için hemen her açıdan, Batı modasının vitrinidir. Alafrangalık ve Batı hayranlığı Osmanlı'nın son yüzyılında hem erkekler hem de kadınlar arasında rağbet gören bir olgudur. Bu, kıyafetten moda, davranışlardaki yapmacılıktan konuşmaya kadar pek çok konuda kendini gösterir. Bu olgunun bir başka boyutu da, içinde yaşanılan topluma olan yabancılaşmadır. Andı'nın ifadesiyle; Serveti-i Fünun dönemine gelindiğinde bu yabancılaşma ve alafrangalık eleştirisi yumuşamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri ise Batılı yaşamın eskiye göre yoğunlaşması ve özümsemiş olmasındır. Özellikle giyim-kuşam ve adab-ı muâşeret konularında Batıya bir hayli yaklaşılmıştır. Servet-i Fünun romancılarının Batı hayranı olmaları sebebiyle Servet-i Fünun romanındaki karakterlerin yaşam tarzları ve içinde yaşanılan mekanın unsurları Batı tarzında düşünülmüştür.⁵¹⁶

Servet-i Fünun dönemi, Batılılaşmanın genel olarak zengin ve yönetici kesimde hazmedildiği bir dönemdir. Türk Batılılaşmasının ve modernleşmesinin serüveni kendince basit birkaç teknolojik taklitle başlamıştır fakat geline nokta da görünen odur ki modernleşme, sınırları aşarak, fiziksel ve psikolojik engelleri yıkarak, bir dalga misali toptan sosyo-kültürel yapımıza vurmuştur. Ağır darbeler sonucunda dalgalar, kendilerine bir su yolu açmış ve bizim için söz konusu olan Doğu-Batı etkileşimini sürekli bir hale getirmiştir. Artık etkileşimin mekanı ve zamanı yoktur. Değişim, sınırları aşip evimize, eşyamıza ve zihnimize kadar girmiştir.

3. 5. 7. İnsana Bakış ve Sosyal Sınıflar

Her devrin, her idealin ve istenilen her ütopyanın kendine has idealize edilmiş bir prototipi, bir insan anlayışı vardır. Bu yüzden her düşünce, eylem planını ortaya koyarken kendi insan anlayışını da o planın içine koyar. Yani insansız plan olmaz. Aslında devrimlerin temelinde de arzulanan en önemli şey, değişecek sistemle beraber farklı bir insan modelidir. Çünkü yapılacak her devrimin özünde bir toplum ve dolayısıyla insan modeli vardır. Değişimleri hareket ettirecek de, değişimlerden etkilenecek olan da insan ve toplumdur. Bu bakımdan devrim teorisyenleri, yapacakları devrimin içeriğini hazırlarken o devrimin ruhuna ve özüne uygun insanın da ne şekilde

⁵¹⁶ Andı, *İnsan Toplum Edebiyat*, ss. 60-61

donanması gerektiğini belirtmişlerdir. Ya da bir başka ifadeyle sistemin ideal tipini belirlemişlerdir. Bu bağlamda Atatürk'ün şu cümlelerini dikkatle değerlendirmemiz gerekir; “Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakikî tarikat, medeniyet tarikatıdır. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir.”⁵¹⁷ diyerek aslında düşüncesindeki modern insan tipine atıfta bulunmuştur. Çünkü bir toplumsal yapıyı değiştirmek, beraberinde zihniyet değişikliğini de mecburi kılar. Kabul edilmeli ki, devrim ve yapısal değişiklikler taşla tuğlayla değil, insanla yapılır. Şayet yapı uygun değilse devrimin yapılması mümkün olmayabilir. Yapılsa bile istenilen sonuç elde edilemeyebilir. Çünkü her dönemin şartları ve buna bağlı olarak da toplumsal yapısı birbiriyle iç içe olarak değişim göstermektedir. Bundan dolayı yapısal değişiklik, bir algı değişikliğine ihtiyaç duyar. Bu da karşımıza farklı bir insan tipini çıkarır.

Servet-i Fünun dönemi romanlarındaki insan, insan yapısı, sınıf farklılaşması ve sınıf yapısını daha iyi anlayabilmek için ve Batı karşısında Türk insan prototipini ve sınıf yapısını değerlendirebilmek için Batılı insanı ve Batı sınıf yapısını bilmek gerekmektedir. Bu bağlamda Servet-i Fünun romanlarında insan ve sınıf yapısını analiz ederken aynı zamanda Batıdaki insan ve sınıf anlayışını da karşılaştırmalı olarak ele alacağız.

Batı, geldiği nokta itibariyle bireyi ön plana çıkaran, vatandaşlık kavramının hemen hemen şekillendiği bir yapıdadır. Fakat aynı yıllarda Türk toplumunda ise geleneksel yapı hala etkisini korumaktadır. Kadercilik ve otoriteye bağlılık Türk insanın en temel özelliklerin birisidir. “Salon Köşelerinde” romanının kahramanı Şekip, bu konuyu romanda şu cümlelerle çok güzel özetleyerek Doğu insan tipini ortaya koyar; “...İnsanlar için hayatın tabii akışına, kaderin çizdiği yola kendilerini terk etmekten başka çare kalmadığına bütün Doğulular gibi ben de emin bulunuyordum.”⁵¹⁸ Liberalizm, Türk toplumunda yer edinememiştir. O dönem düşünürlerinden Prens Sabahattin Bey'in işaret ettiği birey, bu gelenek içerisinde varolamamaktadır. Çünkü birey denince “Bir cem’iyyet teşkil eden efraddan her birinin o yahut herhangi

⁵¹⁷ Çetin Altan, Atatürk'ün Sosyal Görüşleri, İnkılâp Yay., İstanbul, 1999, ss. 38-39

⁵¹⁸ Ziya, a.g.e., s. 79

cem'iyette olursa olsun yaşamak için a'ilesine, akrabasına, hükûmetine dayanacağı yerde doğrudan doğruya kendine güvenmesi, muvaffakiyyetini kendi teşebbüsünde aramasıdır.”⁵¹⁹ Halbuki o dönem insan anlayışında ve romanlarında kendi kaderini kendisi tayin edecek insan tipine rastlamak pek mümkün değildir. Bütün Batılılaşma arzularına rağmen Servet-i Fünuncuların kafasında bile bir memuriyet heyecanı vardır. Oysa ki Prens Sabahattin'in de işaret ettiği gibi biz, pasif ve birilerinden bir şey bekleyen toplumun fertleriyiz. Fakat Batıda durum böyle değildir. İnsanlar azimli, kendi, işlerini kendileri yapmaya çalışan, yaratıcı, girişken insanlardır. Macerayı hayatlarından asla eksik etmezler. Tıpkı UNESCO'nun yaptığı tanımdaki gibi; “Genç, “büyük bir hayal gücüne sahip, cesaretin çekingenliğe, macera isteğinin rahata üstün geldiği” insandır.”⁵²⁰ Batı kaynaklı bu tanım aslında Batılı insanın bizim karşıtımız olan yapısını da ortaya koymaktadır. Bu tanım bir yerde genç Batıyla yaşlı Doğunun da kısacık özetidir. Biz, sakin denizlerde yol almak isterken onlar, okyanuslarda fırtınayla mücadele etme peşindedirler. “Doğunun kendisiyle meşgul içe dönük yapısından farklı olarak, Batı kendisine benzemeyene merak duymuş ve “ötekini” hiyerarşik bir skalaya oturtma kaygusuna düşmeden farklılıkların varlığını psikolojik açıdan hazmetmiştir.”⁵²¹ Osmanlı toplum yapısının hoşgörüsü, öteden beri varlığı bilinen bir durumdur. Fakat özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde bağımsızlığını kazanan devletlerin ve milliyetçi akımların etkisiyle Osmanlı toplumunda da yabancılara karşı bir tepki oluşmuştur. Bu tepkinin asıl kaynağında önceden Osmanlı tebası olup, sonradan Osmanlıdan ayrılan milletler bulunmaktadır. Aslında Batılı devletlere karşı da bir tepki vardır. Fakat Batıya olan hayranlık bu tepkinin üzerini örtmektedir. Özellikle romanlarda bu konu çok önemli bir yer tutar. Servet-i Fünun romancıları da Batıyı algılama şekillerine paralel olarak, eserlerindeki insan tipini de Batı tarzında düşünmüşlerdir. Eserlerinde geniş çaplı bir toplumsal ve siyasi özgürlükten bahsedilmese bile roman kahramanlarının kişiliğinde kişisel özgürlüklere ve haklara vurgular yapılmıştır. Hiç de yadsınamayacak bu vurgular o günkü şartlar göz önüne alındığında hayli demokratiktirler de. Bu anlamda özellikle Şekip verilebilecek en güzel örneklerden bir tanesidir. Çünkü ona göre içinde buldukları durum bir zulüm ve esaret hayatıdır. Oysa ki insan onuruna

⁵¹⁹ Prens Sabâhaddîn, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzâh'lar* (düz.: Fahri Unan), Ayraç Yayınevi, 1999, s.72

⁵²⁰ UNESCO, *Pour et avec les Jeunes*, 1960, s. 9-10'dan aktaran Ahmet Taner Kışlalı, *Öğrenci Ayaklanmaları*, Birinci Basım, Bilgi Yay., Ankara, 1974, s. 15

⁵²¹ Etyen Mahçupyan, “Doğu ve Batı: Bir Zihniyet Gerilimi”, *Doğu Batı*, Yıl 1,1998, S. 2, s. 42

yakışan hürriyet ve medeniyettir. Şekip bunun dışında romanın farklı yerlerinde bu konularda Lydia'yla tartışmalara girer. Lydia bu tartışmalarda genellikle Batıyı ve Batı insanını ideal bir tip olarak görmektedir. Ona göre Batı, kendi kişisel gelişimini tamamlamış, tarihin sonuna ulaşmış, evrimini tamamlamış özetle mükemmelleşmiş bir yapıya karşılık gelmektedir. Kendi dışındakiler ise tam da kendi için yaptığı nitelermelerin zıddını ifade etmektedir. Buna karşılıksa Şekip, duyduğu bütün rahatsızlığa rağmen Türklerin de Batılılar kadar medeni olduğu vurgusunu yapar.⁵²² Fakat zihninin gerisinde hep bir eziklik ve geri kalmışlık psikolojisi vardır. Bu psikolojinin temelinde yatan ise Avrupa'yla Osmanlı arasındaki hürriyet ve eşitlik sorunudur.

Tanzimattan sonraki büyük çaplı kültürel ve yapısal değişiklikler bu hürriyet ve eşitlik kavramlarını da gündeme getirmiştir. Böylece evrensel değerler de yavaş yavaş Osmanlı'ya girmeye başlamıştır. Teb'a kavramı reaya kavramının yerini almış dolayısıyla otoriteye boyun eğmek anlamındaki insan düşüncesi yerini bütün Osmanlı yurttaşların kapsayan kavrama bırakmıştır. Böylelikle Batılı yaşam tarzı, bu açıdan da kişinin kimliğini ve hayata bakışını farklılaştırmıştır.⁵²³

Servet-i Fünun romanlarındaki tipler kendinden önceki ve içindeki toplumdaki insanlarla mukayese edildiklerinde Batılı değerlere sahip insanlardır. Peki nedir bu Batılı değerler? Bilindiği üzere Batı aydınlanmasının temelinde üç ana unsur vardır. Modernizm, laiklik ve ulus-devlet. Buna bağlı olarak da Turhan'ın ifadesiyle Batı medeniyetinin en temel özellikleri; bilim, teknik ve insan haklarını garanti altına alan hukuk ve özgürlüktür.⁵²⁴ Romanlarda bu unsurlara fazlasıyla vurgu yapıldığı görülmektedir. Roman kahramanları eşitlikçi, laik, çağdaş, hürriyet ve bilim taraftarı insanlardır. Özellikle "Salon Köşeleri" romanının kahramanı Şekip romanda hürriyette ve özgürlükten çokça söz eder ve yer yer Türklüğün medeniliği konusunda vurgular yapar. Açık açık bu kavramlardan söz edilmese de -ki dönemin şartları buna pek müsait değildir- roman kahramanları; Batılılar gibi giyinir, onlar gibi yaşamaya çalışır ve sosyal hayatlarını Batılılar gibi sürdürürler. Edebiyat dahil hemen her alanda Batının

⁵²² Ziya, a.g.e., s. 19

⁵²³ Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 30

⁵²⁴ Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz?, s. 47

etkisi görülmektedir. Pozitivist bir eğitim geleneğinin ve realist akıma mensup yazarların ürünleri olduğundan roman kahramanlarının bilimsel konulara bakışı da bu doğrultudadır. Bu konuda çok fazla vurgu bulunmamakla beraber kahramanların Batı eğitiminden geçmiş olması bize bu konuda ipuçları verir. “Kırık Hayatlar”da Ömer Behiç zaman zaman hayal kırıklıkları yaşayıp umutsuzluğa düşse de bilimi insanlığın geleceği açısından çok önemli bir yerde görür. Nemide de ise Doktor Osman Bey, insanları çaresiz hastalıklar karşısında tıp biliminin ve fen ışığının aydınlatıcı yönünü ortaya koymaya çalışır.⁵²⁵ Ve böylece karşımıza cinlerle, tütsülerle tedavinin yanında tıbbi öneren, olaylara bilimsel boyutlarla bakan, aydın doktorlar çıkar.

Özetle dönemin insan anlayışıyla ilgili şunları söyleyebiliriz; Servet-i Fünun romanlarındaki kahramanlar karşımıza iyi eğitilmiş, güzel giyinip güzel konuşan, hemen her alanda donanımlı, Batılı yaşam tarzını benimsemiş, Batı bilim, teknik ve felsefesine açık karakterler olarak çıkar. Bu dönem kahramanları kendilerini klasik Osmanlı zihniyet ve sosyal yapısından sıyrılmış Batılı tiplerdir. Batılı insan ve onun karşısındaki Doğulu insanı anlattıktan sonra bu insanların oluşturdukları sosyal sınıflara bakmak gerekmektedir.

İki taraf arasında pek çok yapısal farklılıklar bulunmaktadır. Bizim sosyal yapımız Batının sosyal yapısından çok farklıdır. Her şeyden önce Türkiye’de Batıdaki gibi toplumsal yapılar, sınıfsal ayrılıklar yoktur. En iyimser tanımla sınıfsal bir ayrım yapabileceğimiz kriterler Batıdakinden büyük farklılıklar gösterir. Bunun temelinde de Türkiye’deki soy geleneğinin Batıdan farklı oluşu, yani tarihsel bir kopuşun yaşanması, sınıfları (Batıdaki anlamıyla) niteleyecek eğitimin yaygınlaştırılmaması ve toplumsal-siyasal örgütlenmelerin eksik kalışıdır.

Bilindiği üzere Osmanlı’da Batıdaki gibi sınıfsal farklılıklar göze çarpmaz. Batıda soylular, rahipler ve serfler arasında değerlendirilen bir sınıf ayrımı varken Osmanlı’da böyle bir sınıfsal ayrım söz konusu değildir. Çünkü Osmanlı’da merkezi bir yapı vardır ve bu merkezi yapı kendi dışında feodal bir yapıya izin vermez.⁵²⁶ Dolayısıyla Osmanlı toplumunda Batılı anlamda bir sınıf anlayışından söz edemeyiz.

⁵²⁵ Uşaklıgil, Nemide, s. 36

⁵²⁶ Küçükömer, a.g.e., s. 217

Fakat bu açıklama Osmanlı'da herhangi bir sınıfın ya da sınıfsal farklılaşmanın olmadığı anlamına da gelmez. Türkiye'de belki Batıdaki gibi orta sınıf ve sınıf yapısından söz edilemez, fakat yine de saray çevresi ve bürokratlardan oluşan bir sömüren; Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan bir sömürülen sınıf vardır.⁵²⁷ Bu bağlamda Servet-i Fünun dönemi düşünüldüğünde o dönem romancıları ve roman hayatı daha çok sömürenler sınıfına giren bürokratlar ve zenginler takımından olarak değerlendirilebilir. (Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Küçükömer'e atfen Osmanlı toplumsal yapısında varolduğunu söylediğimiz bu sınıflar nihayetinde padişahın inisiyatifindedirler. Bürokratlar ve zengin kesim bir emirle veya bir olay sonrasında statüsünü ve bulunduğu sınıfı birdenbire kaybedebilir.)

Bu dönem romanlarında göze çarpan en önemli unsurlardan birisi de, roman kahramanlarının yaşadığı üst sınıf hayatlarıdır. Romanlarda çoğunlukla zengin, köşklerde, yalılarda yaşayan, aşk ilişkilerinin dışında birbirleriyle çok da fazla sorun yaşamayan, hakim sınıf özellikleri taşıyan kahramanlar anlatılır. Romanlarda en çok vurgu yapılan unsurlardan en önemlileri zenginlik, yalılar ve konaklardır. "Aşk-ı Memnu"da Adnan Bey Boğaz'da yalısı olan zenginliğiyle pek çok kadının hayalini süsleyen bir kişidir. Romanda Bihter, Adnan Bey'in kendisini istediğini düşündünce çok büyük hülyalara dalar ve yalının tek hakimi olacağı düşüncesiyle kendisinden geçer.⁵²⁸ Mehmet Rauf'un "Eylül"ün de kahramanlar sonradan Boğaz'da bir eve taşınacaklardır. Fakat önceleri İstanbul'a uzak da olsa zengin bir konakta yaşarlar. "Nesl-i Ahir"de Süleyman Nüzhet çalışmayacak kadar zengin birisidir. "Mai ve Siyah"ta Hüseyin Nazmi de Süleyman Nüzhet'ten aşağı değildir. Erenköy'de hizmetçilerin, mürebbiyenin olduğu bir yalıda yaşar. "Kırık Hayatlar"da da zengin hayat ve zenginler birbirini kovalar. Neyir Hanım da evlendikten sonra Bebek'te bir yalıda hayatını devam ettirir. Romanlardaki bütün bu ihtişamı, zenginliği ve bir yerde Osmanlı'da eksik olan burjuva sınıfını temsil edebilecek karakterlerden birisi, belki de en önemlisi, Uşaklıgil'in "Ferdî ve Şürekâsı"nda baş karakterlerden birisi olan Ferdî Bey'dir. Ferdî Bey, bir kereste tüccarının oğludur. İşi çok ilerilere taşımış, büyütmüş ve zenginliğine zenginlik katmıştır. Gidip gelmesi sıkıntı olduğu için bugünkü anlamda büro işlerini, konağının altına taşımıştır. Ferdî Bey o kadar zenginliğe sahip olduğu halde çok cimri ve pinti bir

⁵²⁷ a.g.e., s. 225

⁵²⁸ Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu*, s. 43

insandır. XX. yüzyılda Batıda yaşamış klasik kapitalist zihniyetine sahiptir. Roman kahramanlarından Hasan Tahsin Efendi'nin ifadesiyle; "Hayata kazanmak, kazanmak, her zaman kazanmak için geldiğine karar vermiş; paradan başka dünyada hiçbir şeyin değeri olabileceğini düşünmek zahmetini asla duymamış"⁵²⁹ bir kişidir. Hasan Tahsin Efendi'ye göre Ferdi Bey bunlarla kalmaz; aç insanlara karşı tahammülsüz, "artı değeri" bölüştürmeyi bilmeyen, en trajik halde bile parasından başka bir şey düşünmeyen, (Ferdî Efendi kızının ve evinin de yanmış olduğu yangında, ilk olarak kasasını kurtarmayı düşünmüştür. Yangından sonra kendine geldiğinde ise ilk sorusu "Kasa ne oldu?"⁵³⁰dur.) Batı anlamda burjuvaya karşılık gelecek bir karakterdir. Bütün bunlara ilaveten en etkileyici zenginliğe ve üst sınıf göstergelerine sahip kişilerden birisi de "Nemide"nin kahramanlarından Şevket Bey'dir. Şevket Bey; "Sultanahmet caddesinde bir konak, Kanlıca'da bir yalı, iki çiftlik, bir zeytinlik, beş altı dükkân sahibi"⁵³¹dir.

Romanlarda bu ve benzeri şahıslara, zengin, ihtişamlı hayatlara sıkça rastlanır. Bu da bize bir üst sınıfın varlığını gösterir. Burada dikkat edilmesi gereken durumsa romanlarda alt sınıfın varlığı ve bu alt sınıfın üst sınıfla olan ilişkisidir. Bu ilişkiyi daha iyi kurabilmek için o dönem romanlarındaki alt sınıfa ve onların romanlardaki hayatına bakmak gerekmektedir.

Servet-i Fünun romanlarında hayat, genelde üst sınıf ve onların ilişkileriyle yaşanırken, kısmen de olsa alt sınıftan bir takım ilişkilere de yer verilmiştir. İlişkiler yatay sınıflar içerisinde değil; dikey sınıflar arasındadır. Bu ilişkiler, işçi- işveren, hizmetçi-ev sahibi, arabacı- zengin yolcu vb. şekillerinde yaşanmaktadır. Alt sınıf romanlarda genellikle, üst sınıfın durumunu betimlemek, hayatının yansımalarını anlatmak ve çerçeveyi tamamlamak üzere yan unsur olarak kullanılmıştır. Genelde kendilerinin çok fazla rolleri yoktur. Zaten alt sınıftan bazılarının, örneğin Ahmet Cemil ve İsmail Tayfur'un hayatları, sonradan babalarının ölümleriyle değişmiştir. Bu ölümler sonucu eskiden hali vakti yerinde olan iki kahraman ve ailelerinin statüleri değişmiş; ölüm, onların statü kaybına uğramalarına yol açmıştır. Üst sınıfın zengin, eğlenceyle çevrili, lüks hayatına karşılık, alt sınıf daha çok kendi halinde, günü

⁵²⁹ Uşaklıgil, *Ferdi ve Şürekâsı*, s. 17

⁵³⁰ a.g.e., s. 176

⁵³¹ Uşaklıgil, *Nemide*, s. 11

kurtarmaya çalışan ve Ahmet Cemil-İsmail Tayfur örneğinde olduğu gibi idealleri peşinde koşan insanlardan oluşur. Zenginlerin yalı ve Boğaz hayatına karşılık genelde babadan kalma evlerde ve kirada otururlar. Bu arada azınlıklarda romanlarda pek yer almamalarına rağmen, söz konusu olduklarında alt tabakaya biçilen rol içerisindedirler. Üst sınıfın şaşaalı, gösterişli hayatlarına doğaldır ki alt sınıfta rastlanmaz. Eğlenceleri sınırlı ve süreksizdir. Genelde “felekten bir gece çalma” tarzında istisnai eğlenceleri vardır. Zaten zenginler gibi eğlenceye harcayacak paraları da yoktur. Üstelik onların lüks mekanlarına girebilecek statüye de sahip değillerdir. Alt sınıftan hiçbir kahramanı bir baloda veya dansta göremezsiniz. Onların hayatlarına bir telaş, bir çaresizlik ve bir yoksunluk hakimdir. Örneğin Halid Ziya’nın “Kırık Hayatlar” romanındaki Suzidil ve ailesi gibi... Suzidil, arabacı Mehmet Ali’nin karısıdır. Ferit adında bir oğlu vardır. Kocasını sürekli Suzidil ve Ferit’i dövmektedir. Bu da yetmiyormuş gibi eline geçen parayı da içkiye yatırmaktadır. Suzidil çaresizlik içerisindedir, sürekli Mehmet Ali’den boşanacağından bahsetmektedir fakat bunu bir türlü gerçekleştirememektedir. Suzidil daha sonra Ömer Behiç ve Vedide’nin evine, hizmetçi olarak uğramaya başlayacaktır. Suzidil ve ailesinin hayatı, ilişki, iş ve statü açısından alt tabaka örneklerinden birisidir. Suzidil ve ailesinin dramı Ömer Behiç ve Vedide’nin de sorunudur. Bu dramdan bahsedilen bir tartışmada Ömer Behiç’in söylediği şu söz alt sınıfın durumunu ve üst sınıfın onlara bakışını açıkça ortaya koymaktadır; “Sen hiç mahkemelerde sürten biçareleri görmeyi düşündün mü? Ben bir kere bir şahitlik işi için oralardan geçtim. Asıl kırık hayatları görüp anlamak, anladıktan sonra da hayattan, insanlıktan nefret etmek için oralara uğramak lâzımdır.”⁵³² Böylece alt sınıfın genel hali ve üst sınıfın onlara bakışı ortaya çıkmaktadır.

Bir başka eserde ise Safveti Ziya, izbe bir mahallede çaresizlik içinde azınlıklardan bahseder. “Mai ve Siyah”ın Ahmet Cemil’i ise ne pahasına olursa olsun ideallerini gerçekleştirmeye çalışan fakir ama onurlu bir gençtir. İçinde bulunduğu durum, sınıf psikolojisinin en güzel örneklerinden birisidir. Lâmia’yı parası olmadığı için göz göre göre elinden kaçıtır. Onu bir subayla evlendirirler. Ahmet Cemil de çaresiz boynunu bükerek kabullenir. Para, sınıf ilişkilerinin en temelinde bulunur. Belki de statünün en önemli ölçөгüdür de... “Ferdî ve Şürekâsı”nda zengin kızı Hacer’le kendi

⁵³² Uşaklıgil, *Kırık Hayatlar*, s. 63

halinde İsmail Tayfur evlendirilmeye çalışılır. Bu evliliğe İsmail Tayfur karşı çıkar. Fakat onun dışında herkes, hatta sevgilisi bile, sırf para ve zenginlik yüzünden bu evliliğe bir şekilde taraf olurlar. Sonu trajedi ile biten bu romanda, para ve gücün sınıfsal ağırlığı güzel bir şekilde anlatılmıştır.

XX. yüzyıl Osmanlı toplumunda sınıfsal farklılıklar değişik şekillerde göze çarpar. Osmanlı üst sınıfı hemen her açıdan alt sınıftan farklı bir hayat sürmektedir. Örneğin Batı tipinde haberleşme yalnızca üst sınıfa ait bir durumdur. Kitap, gazete, telgraf gibi haberleşme araçlarını çoğunlukla üst sınıflar kullanmaktadır. Bu haberleşme araçları zamanla az da olsa diğer sınıflara yayılmıştır. Fakat yaygınlık ve sosyal bütünleşmeyi sağlayacak bir hal almamıştır. Bununla beraber en çok değişen ve değişimden etkilenen sınıf, üst sınıftır.⁵³³ Çünkü Batıyla ve onların iletişim kanallarıyla doğrudan temas halindedirler. Bu bakımdan geniş halk yığınlarına oranla Batıyı tanımaları ve ondan etkilenmeleri daha kolay ve daha çok olmuştur. Bununla beraber üst sınıf, eğlence yerleri, gezi yerleri, ikamet edilen mekanlar ve kullandığı araçlar bakımından da alt sınıftan ayrılır. Özellikle zenginlerin atlı arabaları vardır. Ve bu arabalar zenginlik sembolüdürler. Ulaşım için vapurlar kullanılır. Gezintiler için ise içi güzel bir şekilde döşenmiş sandallar vardır. Ayrıca Mehmet Rauf “Eylül” de Süreyya’nın ağzından, onun boğazdaki kotralara olan ilgisinden ve kotra merakından bahseder.⁵³⁴ Benzeri bir durumda Halid Ziya’nın “Nesl-i Ahir”inde söz konusudur. Orada da Apollo ile Şeyda Bey ortaklaşa bir kotra alma peşindedirler.⁵³⁵ Böylece üst sınıfın farklılaşan yaşantısı gözler önüne serilmiş olur.

Romanlarda sınıfsal farklılıklar açıkça göze çarpmaktadır. Hatta “Kırık Hayatlar” romanında açık açık sınıf farklılıklarından ve sınıfsal ilişkilerden bahsedilir. Zaman zaman alaya alınan, zaman zaman küçümsenen bu sınıf, zaman zaman da acınarak bakılan bir hal alır. Fakat yine de üst sınıfa has bir psikolojiyle uzak durulması gereken bir yapıyı ifade eder. Ömer Behiç romanın birkaç yerinde seçme sınıfın insanlarından ve bu seçkin sınıfın mensuplarının özel şaşaalı arabalarında, diğerlerinden farklı olmanın rahatlığını nasıl yaşadıklarından bahseder. Fazla detaya girilmemekle

⁵³³ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 27

⁵³⁴ Rauf, a.g.e. (düz.: Öner Kemal), s. 50

⁵³⁵ Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir*, s. 43

beraber o dönem romanlarında iki sınıftan bahsedildiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi zengin kesimin oluşturduğu üst sınıf, diğeri ise fakir ve çalışanların oluşturduğu alt sınıftır.

SONUÇ

İnsanoğlu canlı bir varlık olarak içinde yaşadığı toplumda anlam kazanır. Ona bu anlamı veren, düşünmesi, düşündüklerini dile getirmesi ve dile getirdiklerini yazıyla toplumsallaştırmasıdır. Bu bakımdan dil; kişinin toplumla, düşün ve yazı aracılığıyla iletişim kurmasına yarayan sosyal bir araçtır. İnsanoğlu, toplumla iletişim kurmasını sağlayan bu araçları kullanarak ortaya çıkardığı eserler sayesinde, kendini, buna bağlı olarak da içinde yaşadığı toplumu anlatma olanağı bulmuştur. Bu bakımdan bu anlatının ürünü olan yazılı eserler ışığında insan ve dolayısıyla da onun toplumsal hayatı hakkında bilgi sahibi olabiliriz.

İnsan, toplumsal yapı içerisinde kendinden başlayarak yakından uzağa doğru bir çok ağla kaplıdır. Ağla ifade etmek istediğimiz sosyal ilişkiler ve dolayısıyla insanı çevreleyen hayattır. Bu ilişkiler, insanın sosyal bir varlık olarak kendisini ortaya koymasını sağlarken, bütün bu ilişkilerin toplamı sosyal varlık alanını oluşturur.

Tarihsel süreç içerisinde romanın ortaya çıkışıyla sosyolojinin ortaya çıkışını hazırlayan gelişmeler hemen hemen aynıdır. Yalnızca roman biraz daha erken davranmıştır. Bilindiği üzere roman; burjuvazinin ortaya çıkması ve Batıdaki sosyal ve sınıfsal çatışmaların artması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda romanı oluşturan şartlar daha sonraki süreçte sosyolojiye de kaynaklık edecektir. Fakat yöntem olarak roman ve sosyolojinin topluma bakışları farklılık gösterir. Yalnız bu farklılık romanı bilimsel bir kaynak olarak ele almamızı engellemez.

Roman, diğer edebi türlerden farklı olarak kaynağını gerçeklikten ve toplumsal ilişkilerden alır. Ve içinden çıktığı toplumun yaşantısını, çatışmalarını ve karakterlerini bütün boyutlarıyla resmeder. İçinde yaşadığı zaman ve şartlardan etkilenerek yazan eser sahibi, bir şekilde toplumun aynası olma görevini de üstlenmiştir. Bu bağlamda Servet-i Fünuncular o dönem Batılılaşmasının en önemli tanıklarından birisidir. Bu bakımdan dönemin hayatını, yaşantısını ve Batılılaşmanın toplumsal yapıya etkilerini o dönem romanlarında rahatlıkla bulabiliriz.

Türk Batılılaşması, kaynağını 1700'li yıllardan alan tarihsel bir süreçtir. Bu süreç bize aynı zamanda Türk toplumsal yapısındaki sosyal değişimin yönünü ve doğrultusunu da anlatır. Bu bağlamda Batılılaşma, tarihsel süreci ve kazandığı anlamla Türk toplumunun değişiminin ve dönüşümünün en büyük izahı konumundadır.

XIX.yüzyıldan itibaren etkisini ve şiddetini artıran Batılılaşma, bu şiddete paralel olarak etki yaptığı alanı da genişletmiştir. Türk romanı da, diğer yenilikler gibi, Batılılaşma çabalarının ve modernleşmenin bir sonucudur. Romanın Türkiye'ye gelişi tıpkı diğer alanlarda yapılan yeniliklerdeki gibidir. İlk romanlar çeviri ve taklit yoluyla hayat bulmuşlardır. Fakat Servet-i Fünun Dönemi'ne gelindiğinde Batılılaşma toplumsal yapı tarafından iyiden iyiye benimsenmiş, taklit olmaktan çıkan Türk romanı, çağına ve onun sorunlarına eğilmeye başlamış, buna paralel olarak da dönemin romanları Batıyla yarışacak seviyeye gelmiştir.

Çalışmamızda bize ışık tutan bu bilgilerden sonra elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

Servet-i Fünun Dönemi kendisinden önceki dönemlerden bir takım farklılıklar gösterir. Bunların başında Servet-i Fünuncuların taşıdıkları kimlik gelir. Dönemin yazarları, Batı eğitimi almış ve Batı tarzında yetişmişlerdir. Aldıkları pozitivist eğitim onları seküler bir dünya hayatına yöneltmiştir. Bu özellikleri dolayısıyla Servet-i Fünuncular metafizik kaygıları olmayan idealizmden uzak insanlardır. Bunda en büyük etken dönemin eğitim anlayışının Fransız kaynaklı olmasıdır. Bu bakımdan Servet-i Fünuncular referans olarak Batıyı alırlar. Ve Batılı bir dünya görüşüne sahiptirler. Bu Batıdan Doğuya bakış dönemlerindeki ağırlıklı aydın yabancılaşmasında olduğu gibi Servet-i Fünuncuların da halka ve içinde yaşadıkları topluma yabancılaşmalarına neden olmuştur. Bundan dolayı romanlar büyük konaklarda ve dar toplumsal kesitler içerisindeki hayatlarla sınırlıdır. Romanlardaki beli başlı semtler (Adalar, Beyoğlu, Erenköy vb.) ve mekanlar (yalılar, konaklar) kahramanlar için sığınak gibidir. Böylece gerçek hayatlarında toplumdan kopuk olan yazarların romanlarındaki yaşantılarının da toplumsallıktan uzak dar bir çerçevede cereyan ettiği görülür. Roman yazarları açık açık cumhuriyet fikrini ifade edemeseler de özgürlük ve hürriyet taraftarıydılar. Dönemin temsilcileri taşıdıkları kimlik ve yaşadıkları hayat

itibariyle daha çok üst sınıfı ve elit kesimi oluştururlar. Servet-i Fünuncular bir bakıma Doğuda yaşayan Batılılardır. Bir başka deyişle Batıyı Doğuda yaşayan bir zümrenin mensuplarıdır.

Servet-i Fünuncuların hemen hepsi yurt dışında bulunmuşlardır. Birkaç yabancı dil bilirler ve Batı hayranıdır. Batıya karşı olan bu hayranlıkları ve ilgileri onların en büyük ortak noktalarıdır. Fakat burada şunu da belirtmemiz gerekir ki, Servet-i Fünun roman yazarları ve şairleri birbirlerine karıştırılmamalıdır. Çünkü şairler simbolist ve parnasistken, roman yazarları realist ve natüralisttir. Bu yüzden dönem romanları genellikle sosyal konulara eğilirler ve insan ilişkileri ön plandadır. Fakat yine de Servet-i Fünun romanları İstanbul'daki dar bir kesimi, yani üst sınıfı ve onlar arasındaki ilişkileri anlatır. Roman kahramanlarının bir çoğu köşklü, hizmetçileri, mürebbiyeleri olan zengin kişilerdir. Romanların geneli İstanbul'un en gözde eğlence ve gezi mekanlarında geçmektedir. Kahramanlar vakitlerinin çoğunu balolarda ve gezi alanlarında geçirmektedirler. Yahılar, konaklar ve sandal sefalari romanlarda adından sıkça bahsedilen üst sınıf emareleridir.

Batılılaşma ile birlikte hayatın hemen her alanında değişiklikler görülmüştür. Kongar'ın ifadesiyle; Batılılaşma başlangıçta askeri ve teknolojik alanda kendini göstermiştir. Fakat daha sonra teknolojiyle birlikte ona bağlı olarak ideolojiler de alınmıştır.⁵³⁶ Servet-i Fünun roman kahramanları Batılılaşmayı hayatlarının hemen her alanında yaşarlar. Batılılaşma; aileden eğitime, günlük hayattan toplumsal yaşantıya kadar her alanda kendini gösterir. Osmanlı toplumundaki geniş aile tipinin aksine, roman kahramanlarının aileleri çekirdek aile tipindedir. Kahramanların geneli iyi eğitim almış, yabancı dil bilen kişilerdir. Roman kahramanlarının bir çoğu iyi birer müzik dinleyicisidir. Hemen hemen her evde bir piyano vardır. Ve Servet-i Fünun kahramanlarının çalmak yada dinlemek şeklinde piyanoyla olan ilişkileri Batı müziğinin romanlardaki tesirini göstermesi bakımından önemlidir. Batılılaşma kadınların Osmanlı toplumundaki sosyal hayatına da aksetmiştir. Servet-i Fünun romanlarının kadın kahramanları o günkü sosyal koşullara göre gayet aktif olarak toplumsal alandaki yerlerini almışlardır. "Aşk-ı Memnu"daki Melih Bey Takımı'nın (Melih Bey'in eşi ve

⁵³⁶ Kongar, *Toplumsal Değişme Kavramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 24

kızları) gösterişli ve şatafatlı sosyal hayatları bugünkü Türk toplumunda bile eşine az rastlanır yapıdadır.

Batılılaşmayla birlikte ortaya çıkan algı ve zihniyet değişimi toplumsal yapıda kendini kimlik bunalımı ve kimlik farklılaşması olarak göstermiştir. Sonuç olarak da ortaya Doğulu, Batılı, ütöpik, kötümser vb. kimlik tipleri çıkmıştır. Pek çok yerde roman kahramanları bir ikilem içerisinde dirler. Örneğin “Nesl-i Ahir”de Süleyman Nüzhet Batı hayranı bir tipken, romanlarda o kadar övülen ve hatta romanların olmazsa olmaz parçası olan mürebbiyelerin toplumsal yapıya zarar verdiğini düşünür. Halbuki Batılılaşma da bir nevi yapısal sorundur. Buna rağmen yazarlar Batılılaşmanın olumsuz yönlerini görmezden gelirler.

Roman karakterleri ve tipleri yazarlara paralel olarak daha çok Batılı kimlik tiplerinden oluşur. Safveti Ziya'nın “Salon Köşelerinde” adlı romanının baş kahramanı Şekip, Batılı kimlik tiplerine en önemli örneklerden biridir. Şekip, sosyal hayatından giyim- kuşamına kadar her haliyle bir Batılı gibidir. Halid Ziya'nın “Mai ve Siyah”ın kahramanı Ahmet Cemil’de romanlardaki Batılı tiplerdendir. Şekip’in sosyal alandaki Batılı etkinliklere örnek olarak gösterilmesinin yanında Ahmet Cemil, sosyal alanla birlikte edebiyatta da Batılılaşmanın manifestosunu yapmaya çalışır. Bunun yanında Doğulu kimlik tipleri romanlarda pek yer bulamazlar. Batılı kimlik tipleri idealize edilmiş, seçkin kişilerden oluşurken, Doğulu kimlik tipleri çoğunlukla kötü gösterilirler, küçümsenirler. “Mai ve Siyah”ta Ahmet Cemil’le iş arkadaşı olan Raci, Doğulu kimlik tipine verilebilecek örneklerden birisidir. Raci, hiç kimse tarafından sevilmeyen, karısına ve çocuklarına kötü davranan, görevini kötüye kullanan, bir insan olarak tasvir edilmiştir. Doğulu tiplere işaret eden özellikleri; Batılı kimlik tiplerinin aksine, Doğulular eğitilmiş değillerdir, uyumsuzdurlar, yeniliklere kapalıdır, genelde alt sınıfın temsilcileridirler, aile hayatları bozuk ve uyumsuz tiplerdir, çevrelerinde pek fazla sevilmezler vb. şekillerde sıralayabiliriz.

Romanlarda yer alan bir diğer tip de ütöpiklerdir. Roman kahramanlarının bazıları yüksek idealleri olan ve bu uğurda çalışan insanlardır. Halid Ziya'nın “Nesl-i Ahir” romanında İrfan, istediği piyano eğitimini almak için Fransa’ya giden idealist bir gençtir. Ama bütün uğraşlarının sonunda eğitimini tamamlayıp vatanına döndüğünde

hayallerini gerçekleştirecek ortam bulamaz. Yine aynı romanda Behiç, zamanın şartlarından ve içinde buldukları ortamdaki şikayetçi olan, milleti içinde bulunduğu kahrolmuşluktan kurtarmak isteyen devrimci bir gençtir.

Baskı ve istibdat dönemi olarak algılanan Servet-i Fünun, şair ve yazarları tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Dönem yazarları idareden ve yaşanan ortamdaki rahatsızdırlar. Bu özellikleri romanlara da yansır. Bundan dolayı romanların genelinde olumsuz bir hava hakimdir. Roman kahramanları karşımıza kötümser bir ruh haliyle çıkarlar. Ülkenin içinde bulunduğu durumdan şikayetçi olan, bu durumdan kurtulmanın tek çaresi olarak gördüğü gençlerin de perişan ve zavallı olduğunu düşünen Halid Ziya'nın "Nesl-i Ahir" romanının baş kahramanı Süleyman Nüzhet, kötümser tipler için en güzel örneklerden biridir. Servet-i Fünun romanlarını pek çoğu mutlu sonla değil, trajediyle sonuçlanır. Mehmet Rauf'un "Eylül" adlı romanında Suad ve Necib yanarak ölürlür; Halid Ziya'nın "Nesl-i Ahir" romanında İrfan intihar eder; "Nemide" adlı romanında Nemide veremden ölür... Bütün bu örnekler Servet-i Fünuncuların içinde buldukları kötümser tabloyu resmetmeleri açısından önemlidir.

Bu bağlamda Servet-i Fünun romanları Osmanlı toplumundaki, özellikle de üst sınıftaki Batılılaşma eğilimlerini ve ideolojisini bütün yönleriyle ortaya koymuştur. Batılılaşma sürecindeki bu ideolojilerin yerleşmesinde en etkili unsurları, yabancılar, basın-yayın, giyim-kuşam, moda vb. oluşturur. Romanlarda moda ve unsurları çok önem taşır. Kahramanlar belirli mekanlara gitmeyi, belirli yerlerde gezmeyi, bazı semtlerde oturmayı ve belirli kıyafetleri giymeyi ayrıcalık sayarlar. Geneli zaten zengin olan roman kahramanları Beyoğlu'ndaki ünlü mağazalardan alışveriş yaparlar. Erkek kahramanların kıyafetlerinde Batının -özellikle Fransız modasının- etkisi görülür. Hemen her evde, çocuklarının Batılı tarzda yetişmesini isteyen aileler tarafından tutulmuş mürebbiyeler bulunması yabancı hayranlığı ve yabancılarla ilişkilerin boyutunu gözler önüne serer. Zamanın baskıcı ortamına rağmen roman kahramanlarının -yasaklanmış bile olsa- yerli ve yabancı basın-yayın organlarını yakından takip etmeleri Batılılaşmada edebiyatın ve eğitimin rolünü göstermesi açısından çok önemlidir.

Yukarıda bütün unsurlarıyla beraber anlattığımız çalışma genel hipotezimizi doğrular niteliktedir. Yani sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Servet-i Fünun dönemi Batılılaşma hareketlerinin sosyal hayata ve kimlik tiplerine yansımalarını yine o dönemin yazılı kaynakları olan romanlarda bulabiliriz. Çünkü romanlar bir devrin aynasıdır ve içinden çıktıkları devri bütün yönleriyle yansıtırlar.

KAYNAKÇA

- AHMET CEVDET PAŞA, (Düz.: Sadi Irmak, Behçet Kemal Çağlar), **Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler I**, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1994
- _____, (Düz.: Sadi Irmak, Behçet Kemal Çağlar), **Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler II**, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1994
- AKALIN L. Sami, **Edebiyat Terimleri Sözlüğü**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1970
- AKARSU Bedia, **Dil-Kültür Bağlantısı**, Remzi Kitabevi, İst., 1984
- AKÇURA Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset** (Haz.: Recep Duymaz), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995
- AKDENİZ Sabri, **Eğitim Sosyolojisi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990
- AKGÜNDÜZ Ahmed, Said ÖZTÜRK, **Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999
- AKGÜR Zeynep Gökçe, **Türkiye’de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgeler Arası Dengesizlik**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997
- AKYOL Taha, **Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye’sine İlber Ortaylı ile Konuşmalar**, Çağlayan Matbaacılık, İstanbul, 2002
- AKYOL Taha, ALATLI Işıl, BEHRAMOĞLU Ataol, DİLİPAK Abdurrahman, MAHCUPYAN Etyen, **BEYİN FIRTINASI Demokrasi, Batılılaşma, Laiklik, Devlet, Yeni Dünya Düzeni** (Haz.: TEHA Telif Hakları Ajansı), Esra Yayınevi, Konya, 1997
- AKYÜZ Hüseyin, **Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram Ve Alanları Üzerine Bir Araştırma**, M.E.B., Yayınları, İstanbul, 1992
- AKYÜZ Kenan, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923**, İnkılâp Kitabevi, İst., 1990
- ALAIN, **Edebiyat Üzerine Söyleşiler** (Çev.: Asım Bezirci), Yazko Yayınları, İstanbul, 1981
- ALKAN Ahmet Turan, **Ateş Tecrübeleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996
- ALTAN Çetin, **Atatürk’ün Sosyal Görüşleri**, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1999
- ANDI M. Fatih, **İnsan Toplum Edebiyat**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995

- _____, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türk Edebiyatı**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995
- ARON Raymond, **Sınıf Mücadelesi** (Çev.: Erol Güngör), Dergah Yayınları, İstanbul, 1992
- _____, **Sanayi Toplumu** (Çev.: E, Gürsoy), Dergah Yayınları, İstanbul, 1997
- _____, **Aydınların Afyonu** (Çev.: İzzet Tanju), Tur Yayınları, İstanbul, 1979
- _____, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri** (Çev.: Korkmaz Alemdar), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1986
- ARSLAN Ahmet, **Felsefeye Giriş**, Vadi Yay., Ankara, 1996
- ASLANTÜRK Zeki, Tayfun AMMAN, **Sosyoloji**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1999
- ASO Makoto, AMANO İkuo, **Japon Eğitim Sisteminin Kültür Kaynakları** (Çev.: Mustafa Özcan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986
- AVCI Nabi, Süleyman, BOLAY Hayri, **Düşünce ve Uygarlık Tarihi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1987
- AYDIN Mustafa, **Kurumlar Sosyolojisi**, Konya, 1993
- AYTÜR Memduh, **Kalkınma Yarışı ve Türkiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970
- AYVAZOĞLU Beşir, **Şehir Fotoğrafları**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997
- BALCI Yunus, **Türk Romanında Aydın Problemi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002
- BANARLI Nihat Sami, **Metinlerle Türk ve Batı Edebiyatı 3**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979
- BAŞAR Erdoğan, **Eğitim Sosyolojisi**, Eser Matbaası, Samsun, 1994
- BAUMAN Zygmunt, **Sosyolojik Düşünmek**, (Çev.: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999
- BAYHAN Vehbi, **Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997
- BAYKAN Fehmi, **Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996
- BELGE Murat, **Türkiye Dünyanın Neresinde?**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1993

- BERKES Niyazi, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975
- BİLGİSEVEN Amiran Kurtkan, **Eğitim Sosyolojisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992
- BİRSEL Salâh, **Hacivat Günlüğü**, Ada Yayınları, İst., 1982
- BORATAV Korkut, **1980'li Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995
- BORATAV Pertev Naili, **Halk Edebiyatı Dersleri**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000
- BOTTOMORE T. B., **Toplum Bilim** (Çev.: Ünsal Oskay, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1984
- BOZDAĞ İsmet, **Kemal Tahir'in Sohbetleri**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995
- BOZDOĞAN Sibel, KASABA Reşat, **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998
- BOZKURT Veysel, **Enformasyon Toplumu Ve Türkiye**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1997
- BUMİN Kürşat, **Demokrasi Arayışında Kent**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990
- Büyük Larousse**, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1986, Cilt 1-3-7-12-13-19-22
- CAMUS Albert, **Sanatçı ve Çağı** (Çev. Yıldırım Keskin), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1965
- CANGIZBAY Kadir, **Hiçkimsenin Cumhuriyeti**, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000
- _____, **Sosyolojiler Değil Sosyoloji**, Ütopya Yayınevi, Ankara, 1999
- CANTZEN Rolf, **Daha Az Devlet Daha Çok Toplum** (Çev.: Veysel Atayman), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994
- CEVİZCİ Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Ekin Yayınları, Ankara, 1997
- ÇAKIR Serpil, **Osmanlı'da Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 1994
- ÇAVDAR Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995
- DAVİS Fred, **Moda, Kültür ve Kimlik** (Çev.: Özden Arıkan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997
- DÖNMEZER Sulhi, **Sosyoloji**, Met/er Matbaası, İstanbul, 1978

- DURKHEİM Émile, **Sosyolojik Yöntemin Kuralları** (Çev.: Cenk Saraçoğlu), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2003
- DUVERGER Maurice, **Siyasal Rejimler** (Çev.: Teoman Tunçdoğan), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1986
- ERCİLASUN Bilge, **Servet-i Fünun'da Edebi Tenkit**, MEB, Yayınları, İstanbul, 1994
- ERDOĞAN Mustafa, **Dersimiz Özgürlük**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2001
- ERGUN Doğan, **Sosyoloji El Kitabı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993,
- EROĞLU Hamza, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınları, Tarih yok
- ERÖZ Mehmet, **Milli Kültürümüz ve Meselelerimiz**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996
- ESCARPİT, **Edebiyat Sosyolojisi**, (Çev.: Hüseyin Portakal), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992
- ESEN Nükhet, **Türk Romanında Aile**, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, İstanbul, 1990
- EYÜBOĞLU İsmet Zeki, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, Sosyal Yayınları, İst, 1995
- FINDIKOĞLU Ziyaeddin Fahri, **Karl Marx ve Sistemi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1975
- FİKRET Tevfik, **Dil ve Edebiyat Yazıları** (Haz.: İsmail Parlatır), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993
- FOUCAULT Michel, **Bilginin Arkeolojisi** (Çev.: Veli Urhan), Birey Yayınları, İst., 1999
- GÖKALP Ziya, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Toker Yayınları, İst., 1992
- GÖKBERK Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998
- GÖLE Nilüfer, **Melez Desenler**, Metis Yayınları, İstanbul, 2000
- GRILLET A. Robbe, **Yeni Roman** (Çev.: Asım Bezirci), Ara Yayıncılık, İstanbul, 1989
- GÜÇHAN Gülseren, **Toplumsal Değişme ve Türk Sineması**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992
- GÜNDÜZ Osman, **Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema 1**, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1997
- GÜNGÖR Erol, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995

- HAMMER, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Sabah Gazetesi Yayınları, Tarih yok
- HIZARCI Suat, **Hüseyin Cahit Yalçın Hayatı, Sanatı, Eserleri** (Haz. Suat Hizarcı), Varlık Yayınları, İstanbul, 1957, s. 25
- HORKHEIMER, Max **Akıl Tutulması** (Çev.: Orhan Koçak), Metis Yayınları, İstanbul, 1998
- ILLICH Ivan, **Tüketim Köleliği**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002
- İLERİ Selim, **Çağdaşlık Sorunları**, Günebakan Yayınları, İstanbul, 1978
- İNAN M. Akif, **Edebiyat ve Medeniyet Üzerine**, Edebiyat Dergisi Yayınları, Ankara, 1972
- İSLAM Aysenur, ÖZTÜRK Nermin, **Edebi Metinler 2**, Bem-Koza Yayınları, Ankara, 1997
- İŞÇİ Metin, **Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme**, Der Yayınları, İstanbul, 2000
- JR. Barrington Moore, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, (Çev.: Şirin Tekeli-Alaeddin Şenel), V Yayınları, Ankara, 1989
- KAFADAR Osman, **Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000
- KAPLAN Mehmet, **Kültür ve Dil**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1988
- KARAALIOĞLU Seyit Kemal, **Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü**, İnkılap ve Ata Kitabevleri, Petek Matbaası, İstanbul, 1969
- _____, **Türk Romanları**, İnkılap Kitabevi, İst., 1989
- KARAL Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt 4**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, Tarih yok
- KARPAT Kemal, **Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular**, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1971
- KAVCAR Cahit, **Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995
- _____, **Edebiyat ve Eğitim**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1994
- KAYALI Kurtuluş, **Türk Düşünce Dünyası 1**, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1994

- KAYNARDAĞ Arslan, **Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002
- KILIÇBAY Mehmet Ali, **Benim Polemiklerim**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995
- KIRAY Mübaccel B., **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999
- KIŞLALI Ahmet Taner, **Öğrenci Ayaklanmaları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974
- KIZILÇELİK Sezgin, **Sosyoloji Teorileri 1**, Emre Yayıncılık, Konya, 1994
- _____, **Sosyoloji Teorileri 2**, Emre Yayıncılık, Konya, 1994
- _____, **Sefaletin Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002
- KIZILÇELİK Sezgin, ERJEM Yaşar, **Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü**, Atilla Kitabevi, Ankara, 1994
- KOCAGÖZ Samim, **Roman ve Yazarlık Onuru**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1983
- KONGAR Emre, **Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1979
- _____, **Türk Toplum Bilimcileri 1**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996
- _____, **Toplumsal Değişme**, Bilgi Yayınları, Ankara., 1972
- _____, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995
- KRECH, Crutcheff, Ballachey, **Cemiyet İçinde Fert** (Çev.: Mümtaz Turhan), M.E.B. Yayınları, İst, 1971
- KUDRET Cevdet, **Örneklerle Edebiyat Bilgileri-1**, İnkılap Kitabevi, İst., 2003
- _____, **Örneklerle Edebiyat Bilgileri-2**, İnkılap Kitabevi, İst., 2003
- KÜÇÜKÖMER İdris, **Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001
- LAJUGIE Joseph, **Ekonomik Sistemler** (Çev.: Nihal Önal), Varlık Yayınevi, İst., 1968
- LİFŞİTS Mihail, **Marx’ın Sanat Felsefesi** (Çev. Murat Belge), Kuzey Yayınları, Ankara, 1984
- LONDON Jack, **Uçurum İnsanları** (Çev.: Zeyyat Özalpsan), Engin Yayıncılık, İstanbul, 1990

- LUKACS Gyorgy, **Birey ve Toplum** (Çev.: Veysel Atayman), Günebakan Yayınları, İstanbul, 1978
- MACLVER R. M.- PAGE, Charles H., **Cemiyet**, (Çev.: Amiran Kurtkan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971
- MAHÇUPYAN Etyen, **İdeolojiler ve Modernite**, Patika Yayıncılık, İstanbul, 2000
- MARDİN Şerif, **Siyasal Ve Sosyal Bilimler** (Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1994
- _____, **Türk Modernleşmesi**, (Der.: Mümtaz'er Törkene, Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003
- MARSHALL Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, (Çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim Ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999
- MARX Karl, ENGELS Friedrich, **Sanat ve Edebiyat** (Çev. Murat Belge), De Yayınevi, 1971
- MERİÇ Cemil, **Bu Ülke**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997
- _____, **Jurnal**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995
- _____, **Sosyoloji Notları ve Konferanslar**, İletişim Yayınları, İst., 1993
- MORAN Berna, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983
- MUTLUAY Rauf, **XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı (Tanzimat Serveti Fünun)**, Gerçek Yayınları, İst., 1970
- NACİ Fethi, **Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981
- NİRÜN Nihat, **Sistemik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999
- NİYZİ Mehmed, **Medeniyetimizin Analizi ve Geleceği**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000
- OKTAY Ahmet (Derleyen), **75 Yılın İçinden 22 Yazardan Seçmeler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998
- ORTAYLI İlber, **İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk** (Haz. Mustafa Armağan), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001
- _____, **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001

- OZANKAYA Özer, **Temel Toplum Bilim Terimleri Sözlüğü**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995
- ÖKE Mim Kemal, **Bilinmeyen Tarihimiz**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1996
- ÖZDEMİR Emin, **Yazı ve Yazınsal Türler**, Varlık Yayınları, İst., 1983
- ÖZKALP Enver, **Sosyoloji**, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 1896
- ÖZTÜRK Hüseyin, **Eğitim Sosyolojisi**, Hatiboğlu Yayınları, Ankara, 1990
- PARLATIR İsmail, **Tanzimat Edebiyatında Kölelik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992
- PARLATIR İsmail, ENGİNÜN İnci, OKAY Orhan, KERMAN Zeynep, YETİŞ Kâzım, **Güzel Yazılar Romanlar**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- PLEHANOV G. V., LECERCLE Jea Louis, ALBOUY Pierre, **Sanat ve Sosyalizm** (Çev.: Selim Mımoğlu), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1962
- POLOMA Margaret M., **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, (Çev.: Hayriye Erbaş, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993
- PRENS SABÂHADDİN, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzâh'lar** (Düz.: Fahri Unan), Ayraç Yayınevi, 1999, s.72
- RAUF Mehmet, **Eylül** (haz. Pınar Güven, Berire Umaz), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2003
- _____, **Eylül** (Düz. Öner Kemal), İnkılâp Kitabevi, İst., 2001
- SADAK Necmeddin, **Sosyoloji**, Muarif Matbaası, İstanbul, 1939
- SAFA Peyami, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995
- SAKAL Fahri, **Türk'ün Soyağacı**, Üçüncü Söz Yayınları, Samsun, 1998
- SANDIKÇIOĞLU İsmail, **Çalışan Kadınların İkili Rollerini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998
- SCHILLER Friedrich, **İnsanın Estetik Eğitimi Üzerine Bir Dizi Mektup** (Çev.: Gürsel Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001
- SEVÜK İsmail Habib, **Tanzimat Devri Edebiyatı**, İnkılap Kitabevi, İst, Tarih Yok
- SEZER Baykan, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları**, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul, Tarih Yok

- ŞEVKİ Mehmet Ali, **Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması**, Elif Yayınları, İst., 1968
- ŞİMŞEK Hasan, **Paradigmalar Savaşı Kaostaki Türkiye**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1997
- TANPINAR Ahmet Hamdi, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, M.E.B., Yayınları, İstanbul, 1969
- _____, **XIX Asır Türk Edebiyatı**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988
- _____, **Saatleri Ayarlama Enstitüsü**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2000
- TİMUR Taner, **Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002
- TOLAN Barlas, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Adım Yayınları, Ankara, 1991
- TOPÇU Nurettin, **Kültür ve Medeniyet** (Haz.: Ezel Erverdi, İsmail Kara) Dergah Yayınları, İstanbul, 1998
- TUNA Orhan, YALÇINTAŞ Nevzat, **Sosyal Siyaset**, Der Yayınları, İstanbul, 1981
- TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri II**, Yenigün Yayıncılık, 1999
- TUNÇAY Mete, KOÇAK Cemil, ÖZDEMİR, Hikmet BORATAV Korkut, HİLAV Selahattin, KATOĞLU Murat, ÖDEKAN Ayla, **Çağdaş Türkiye 4**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997
- TURANLI Rona, **İktisadi Düşünce Tarihi**, Bilim Teknik Yayınevi, İst., 1994
- TURHAN Mümtaz, **Kültür Değişimleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997
- _____, **Garplışmanın Neresindeyiz?**, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1972
- Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt1-2, Ankara, 1988
- Türkiye Tarihi** (Düz.: Yaşar Yücel, Ali Sevim), Sabah Gazetesi Yayınları, Cilt IV, İstanbul
- TÜTENGİL Cavit Orhan, **"Yeni Osmanlılar"dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği**, Belge Yayınları, İstanbul, 1985
- UŞAKLIGİL Halid Ziya, **Ferdi ve Şürekâsı**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1984
- _____, **Mai ve Siyah** (Haz. Enfel Doğan), Özgür Yayınları, İstanbul, 2001

- _____, **Nesl-i Ahîr** (Düz. Şemseddin Kutlu), İnkılap Kitabevi, İst., 1990
- _____, **Kırk Yıl** (Düz. Şemsettin Kutlu), İnkılap Kitabevi, İst., 1987
- _____, **Nemide**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1984
- _____, **Kırık Hayatlar**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1968
- _____, **Aşk-ı Memnu** (Haz. Muharrem Kaya), Özgür Yayınları, İstanbul, 2001
- UYGUR Nermi, **İnsan Açısından Edebiyat**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985
- ÜLGENER Sabri F., **Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler**, Mayaş Yayınları, Ankara, 1983
- _____, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, Der Yayınları, İst., 1991
- ÜLKEN Hilmi Ziya, **Millet ve Tarih Şuuru**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1976
- ÜNAL Mehmet Ali, **Tarihçi Gözüyle Olaylar ve Türkiye**, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1999
- ÜNLÜ Mahir, SARICA Özdemir, ÖZCAN Ömer, **Türk Dil ve Edebiyatı 3**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1992
- VOLTAİRE, **Felsefe Sözlüğü 1** (Çev.:Lütfi Ay), M.E.B. Yayınları, İstanbul, 2001
- YALÇIN Hüseyin Cahit, **Edebiyat Anıları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2002
- YAVUZ Hilmi, **Osmanlılık, Kültür, Kimlik**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1996
- _____, **Felsefe ve Ulusal Kültür**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1977
- YAZAN Ümid Meriç, **Cevdet Paşa'nın Toplum Ve Devlet Görüşü**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992
- YAZICIOĞLU Recep, **Bu Sistem Değişmeli**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1998
- YENAL Oktay, **Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1999
- YILMAZ Durmuş, **Osmanlı'nın Son Yüzyılı**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2001
- YÜZBAŞIOĞLU Nermin, YÜZBAŞIOĞLU Muammer, **Türk ve Batı Edebiyatından Ünlü Romanlar**, Serhat Yayınları, İstanbul, 1990
- ZİYA Safveti, **Salon Köşelerinde**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1998

MAKALELER

- ATAŞ Hayri, "Tanpınar'dan Yeni Ders Notları", **Türk Edebiyatı Dergisi**, S. 361, 2003
- BABAOĞLU Haşmet, "Mor İnek Oyunu!..", **Vatan Gazetesi**, 20 Kasım 2003
- BURÇAK Berrak, "II. Abdülhamit Devrinde İslam ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu", **Doğu Batı Dergisi**, S. 3, 1998
- COŞKUN Zeki, "1999 Şiir, Öykü, Roman Değerlendirmeleri", **E Dergisi**, S. 10, 2000
- _____, "Edebiyat Gücünü Neden Yitirdi?", **Radikal Gazetesi Kitap Eki**, 28 Haziran 2002
- ETÖZ Zeliha, IŞIK Nurhan Erol, "Doğu ve Batının Dayanılmaz Hafifliği: Ahmet Altan'ın "Kılıç Yarası Gibi" Ve "İsyan Günlerinde Aşk" Adlı Romanlarının Anlam Dünyası", **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, S. 22, 2003
- GEMALMAZ Efrasiyap, "Dil Bilimi ve Dilbilgisi", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 517, 1995
- KARAKAYA Zeki, "Edebiyat Bilimi Açısından Değerlendirme", **Akademik Açı**, Furkan Kitabevi, Samsun, S. 3, 1997
- KELEŞ Ruşen, "Dil, Bilim ve Kentbilim", **Bilim ve Ütopya**, S. 80, 2001
- KÖSEMİHAL Nurettin Şazi, "Edebiyat Sosyolojisine Giriş", **Sosyoloji Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S. 19-20
- KURTULUŞ Hatice, "Mekânda Billurlaşan Kentsel Kimlikler: İstanbul'da Yeni Sınıfsal Kimlikler ve Mekânsal Ayrışmanın Bazı Boyutları", **Doğu Batı**, S. 23, 2003
- MAHCUPYAN Etyen, "Doğu Ve Batı Bir Zihniyet Gerilimi", **Doğu Batı**, S.2, 1998
- MERİÇ Cemil "Edebiyat ve Sosyoloji", **Hisar**, S. 84, 1970
- SOYKAN Ömer Naci, "Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri", **Cogito**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998
- ÜLKEN Hilmi Ziya, "Aile", **Aile Yazıları 1**(Der. Beylüt Dikeçligil ve Ahmet Çiğdem), **Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları**, Ankara, 1990

DİZİN

A

Abdülaziz, 92
 Abdülhamit, II., 65, 93, 94, 101, 103,
 104, 123, 141, 187
 Adet, 64, 131
 Adnan Bey, 112, 130, 137, 144, 150,
 157, 160, 166
 Ahlak, 12, 131, 186
 Ahmet Cemil, 111, 112, 113, 115, 117,
 127, 128, 129, 132, 133, 134, 136, 139,
 142, 143, 147, 148, 155, 156, 159, 167,
 168, 174
 Aile, 16, 68, 70, 77, 82, 83, 119, 123,
 129, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144,
 145, 147, 149, 150, 152, 155, 173, 174,
 180, 187
 Akyol, Taha, 124
 Alafranga, 65, 94, 125, 136
 Alaturka, 65, 100, 125, 136, 141, 160
 Alt Yapı, 24, 29, 38, 58, 66
 Altan, Çetin, 162
 Anlam, 1, 7, 8, 9, 12, 15, 23, 30, 33, 34,
 53, 55, 56, 59, 71, 78, 84, 86, 88, 121,
 129, 140, 145, 158, 171, 187
 Anomi, 75, 178
 Aron, 31, 39, 41, 42
 Artı değer, 167
 Aşk-ı Memnu, 5, 100, 102, 106, 112,
 115, 116, 130, 137, 139, 141, 143, 144,
 149, 150, 151, 155, 157, 159, 160, 166,
 173, 186
 Atatürk, 96, 162, 177
 Avrupa, 37, 44, 54, 55, 57, 59, 62, 63,
 64, 85, 86, 87, 90, 99, 119, 125, 145,
 164
 Avrupalı, 5, 59, 104, 125, 126
 Aydınlanma, 36, 43, 53, 54, 178
 Azınlık, 55, 123, 154
 Azra, 130, 137, 142, 143, 155

B

Balzac, 28, 36, 37, 128
 Basın, 70, 104, 127, 130, 132, 175

Baskı, 5, 43, 101, 102, 104, 106, 115,
 119
 Batı, 5, 32, 34, 43, 47, 48, 49, 50, 51,
 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62,
 63, 65, 66, 83, 84, 85, 87, 88, 91, 92,
 93, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 103, 104,
 106, 111, 112, 118, 120, 121, 122, 123,
 124, 125, 126, 127, 128, 130, 132, 134,
 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143,
 145, 147, 149, 152, 153, 154, 155, 156,
 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167,
 169, 172, 173, 174, 178, 179, 186, 187
 Batıcılık, 69
 Batılı, 50, 57, 59, 61, 62, 66, 67, 88, 89,
 91, 92, 94, 95, 110, 111, 112, 117, 121,
 126, 128, 135, 137, 139, 140, 148, 153,
 159, 161, 162, 163, 164, 165, 172, 174,
 175
 Batılılaşma, 4, 6, 49, 50, 51, 52, 53, 58,
 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 74,
 75, 77, 83, 84, 87, 88, 95, 96, 98, 101,
 102, 103, 104, 120, 121, 122, 126, 130,
 131, 132, 137, 138, 141, 145, 149, 153,
 154, 157, 163, 172, 173, 174, 175, 176,
 177, 181, 185, 187
 Bebek, 148, 166
 Belge, Murat, 1, 25, 60, 110, 182, 183
 Berkes, Niyazi, 85
 Benlik, 108
 Beyoğlu, 134, 144, 148, 149, 151, 172,
 175
 Bihter, 115, 139, 144, 160, 166
 Bilim, 3, 2, 4, 8, 29, 34, 54, 70, 101,
 154, 164, 165, 179, 183, 185, 187
 Bilimsel Yöntem, 38
 Bilinç, 1, 11, 17, 41, 130
 Birey, 26, 30, 34, 44, 53, 56, 58, 91,
 146, 162, 180, 183, 186
 Bireycilik, 76, 77
 Boğaziçi, 92, 144, 148, 177, 180
 Boratav, Korkut, 44
 Boratav, Pertev Naili, 158
 Burjuva, 21, 27, 29, 37, 38, 40, 43, 44,
 45, 46, 48, 49, 55, 166
 Bürokrasi, 38
 Büyükada, 116, 145

C

Cevdet Paşa, 84, 88, 89, 177, 186
 Cinsiyet, 107
 Coğrafya, 4, 53, 54, 60, 62
 Cumhuriyet, 52, 53, 57, 93, 177, 182

Ç

Çarpıklık, 65, 152
 Çatışma, 47, 67, 113
 Çerçeve, 16, 42, 44, 55

D

Değer, 1, 4, 32, 35, 42, 48, 58, 60, 63,
 68, 81, 84, 111, 113, 127, 131, 143
 Deney, 3, 73
 Dergi, 52, 127, 129
 Devlet, 44, 53, 56, 57, 58, 68, 84,85, 86,
 88, 90, 91, 97, 103, 146, 158, 164, 177,
 179, 186
 Dil, 3, 7, 8, 9, 10 22,, 11, 15, 20, 25, 34,
 39, 52, 72, 93, 100, 104, 116, 123, 131,
 134, 139, 149, 155, 171, 173, 177, 180,
 181, 184, 185, 186, 187
 Dinamik, 8, 11, 39, 58, 68, 71, 79
 Doğu, 27, 34, 47, 49, 54,61, 63, 65, 74,
 100,114, 125, 128, 141, 145, 161, 162,
 163, 187
 Dramaturji, 107
 Durkheim, 69
 Düşünce, 7, 8, 9, 10,11, 15, 17, 18, 19,
 20, 32, 34, 35, 48, 51, 53, 54, 55, 57,
 59, 60, 61, 62, 64, 101, 111, 123, 129,
 131, 146, 150, 153, 161 , 178, 181, 185,
 187

E

Edebiyat, 1, 4, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
 12, 13, 15, 19, 20, 23, 24, 25, 27, 29,
 30, 31, 32, 34, 35, 36, 51, 66, 97, 99,
 100, 101, 102, 103, 105, 106, 117, 121,
 130, 131, 139, 148, 153, 156, 158, 161,
 164, 177, 180, 181, 182, 183, 185, 186,
 187

Edebiyat Sosyolojisi, 3, 10, 11, 12
 Edebiyat-ı Cedide, 101, 102, 103, 105,
 106, 117, 121
 Efsane, 26, 27, 50
 Eğitim, 5, 6, 16, 18, 25, 50, 60, 62, 64,
 66, 69, 74, 76, 77, 78, 82, 83, 88, 89,
 90, 92, 94, 100, 112, 119, 123, 127,
 153, 154, 155, 156, 157, 165, 172,
 173,177, 178, 179, 181, 183, 184
 Emek, 18, 100
 Endüstri, 38, 39, 40, 44, 55, 59
 Endüstri Devrimi, 38, 39, 40, 44, 55
 Endüstri Toplumu, 38, 39, 44, 55
 Endüstrileşme, 39, 45
 Enformasyon, 39, 179
 Entellektüel, 1, 111, 123, 128
 Erenköy, 148, 166, 172
 Esen, Nüket, 144
 Eşitlik, 164
 Etnik, 46, 123
 Evlilik, 138, 142, 143, 144
 Eylem, 1, 60, 65, 70, 161
 Eylül, 101, 102, 115, 116, 126, 129,
 130, 135, 142, 144, 147, 155, 156, 166,
 169, 175, 184

F

Fantastik, 2, 6, 27,104
 Farklılaşma, 17, 29, 40, 45, 47, 68, 72,
 145
 Farklılık, 73, 105, 109, 144, 169, 171
 Felsefe, 7, 32, 44, 54, 71, 72, 77, 78,
 93, 129, 179, 180, 181, 182, 186
 Feodalizm, 49
 Ferdi Bey, 142, 143, 147, 150, 159, 160,
 166
 Ferdi ve Şürekâsı, 102, 112, 115, 119,
 129, 132, 134, 137, 141, 142, 143, 147,
 150, 156, 159, 160, 166, 167, 168, 185
 Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, 41, 138
 Fransa, 5, 85, 91, 100, 101, 128, 134,
 135, 136, 150, 155, 174

G

Galata, 148
 Galatasaray Lisesi, 155

Gazete, 52, 90, 92, 123, 127, 129, 130, 153, 169
 Gelenek, 60, 80, 114, 131, 162
 Geleneksel Toplum, 73, 75, 76
 Göç, 47, 94, 102177
 Göle, Nilüfer, 62
 Göksu, 149

H

Hacer, 112, 129, 134, 141, 142, 143, 150, 159, 160, 168
 Hayal İçinde, 101, 102, 115, 117, 126
 Hıristiyanlık, 54
 Hükümet, 55, 90
 Hürriyet, 63, 164, 172,117, 126, 127, 156, 181

I

Islahat, 60, 65, 83, 86, 88, 89, 91, 95

İ

İdeal, 3, 5, 11, 31, 32, 37, 66, 70, 96, 103, 111, 112, 114, 119, 124, 131, 162, 164
 İdeal Tip, 31, 32, 162
 İdeoloji, 68, 75, 116
 İktidar, 80
 ilerleme, 53, 57, 65, 74, 114
 İletişim, 5, 12, 7, 8, 22, 27, 37, 55, 58,63, 76, 116, 140, 169, 171,180, 183
 İlim, 64
 İlk Çağ, 28
 İngiltere, 5, 28, 46, 91, 100, 185
 İnsan, 1, 3, 7, 8, 9, 10, 11,12, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 53, 54, 57, 58, 70, 73, 76, 79, 81, 82, 84, 90, 92, 97, 107,108, 109, 117, 121, 133, 138, 139,146, 148, 153, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 171, 173, 174,177, 186
 İnsan Hakları, 53, 57, 92, 164
 İnsanoğlu, 1, 19, , 54 171
 İrfan, 91, 115, 119, 155, 174, 175, 184
 İslamcılık, 68, 69

İsmail Tayfur, 112, 119, 132, 134, 141, 142, 143, 150, 156, 159, 167, 169
 İşçi, 17,37, 38, 40, 44, 45, 46, 48, 71, 82, 167
 İşçi Sınıfı, 37, 38, 40, 44, 45, 46, 48
 İttihat Ve Terakki, 93, 96

J

Japonya, 27, 62, 64
 Jön Türkler, 60, 63, 93

K

Kağıthane, 141, 149
 Kapitalizm, 49
 Karakter, 23, 30, 32, 33, 114, 156
 Karlofça, 84
 Kemal Tahir, 34, 97, 98, 179
 Kent, 47, 55, 145, 146, 148, 179
 Kırık Hayatlar, 101, 102, 115, 116, 129, 142, 143, 144, 148, 156, 160, 165, 166, 168, 169, 186
 Kırk Yıl, 47, 127, 128, 154, 186
 Kimlik, 5, 43, 53, 54, 56, 58, 66, 95,106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 158, 172, 174, 176 , 179, 185, 186
 Konak, 146, 147, 150, 167
 Kongar, Emre, 42, 61, 68, 74
 Köşk, 150
 Kötümser, 110, 116, 117, 174, 175
 Kurum, 13, 58, 80, 81, 83, 85, 89, 97, 119, 138
 Kültür, 6, 9, 25, 31, 39, 41, 53, 55, 56, 61, 62, 63, 67, 68, 71, 73, 75, 77, 82, 84, 85, 93, 94, 100, 110, 113, 120, 121, 122, 131, 145, 157, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186
 Kültürel, 5, 7, 8, 16, 21, 38, 46, 54, 56, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 68, 71, 74, 75, 76, 77, 84, 88, 91, 100, 122, 123, 127, 131, 135, 138, 139, 151, 152, 154, 161, 164, 181

L

Laiklik, 53, 55, 56, 57, 164, 177

Lamiâ, 143
 Liberal, 44, 55, 65, 95, 162
 Liberalizm, 55, 162
 London, Jack, 47
 Lydia, 115, 117, 125, 126, 141, 155,
 159, 164

M

Mai ve Siyah, 101, 102, 111, 113, 115,
 116, 117, 119, 127, 128, 129, 130, 132,
 133, 136, 137, 142, 143, 144, 147, 148,
 155, 156, 157, 159, 160, 166, 168, 174,
 185
 Mahmud, I., 87
 Mahmud, II., 89, 90, 92, 97, 158
 Mardin, Şerif, 55, 63, 95, 116
 Marx, 1, 25, 39, 40, 41, 46, 67, 180, 182
 Marxist, 45
 Materyalizm, 45, 66
 Mehmet Rauf, 102, 115, 116, 121, 135,
 142, 144, 155, 156, 166, 169, 175
 Melih Bey Takımı, 112, 141, 149, 159,
 173
 Meriç, Cemil, 12, 27, 29, 36, 37, 101
 Meslek, 43, 134
 Meşrutiyet, 60, , 6393, 96, 103, 111,
 180
 Metafizik, 6, 55, 100, 104, 172
 Millet, 58, 64, 88, 148, 162, 186
 Milliyetçilik, 63, 180
 Mistik, 49
 Moda, 110, 149, 157, 159, 175, 179
 Model, 57, 60, 91, 93, 132
 Modernleşme, 52, 53, 55, 57, 60, 62,
 65, 75, 95, 121, 161
 Modernleşme, 55, 95, 148, 179
 Mutluay, Rauf, 99
 Mübadele, 82
 Mülkiyet, 42, 68
 Mürebbiye, 123, 143, 150, 151, 152
 Müzik, 111, 126, 131, 132, 135, 136,
 150, 173

N

Naci, Fethi, 27, 29

Nemide, 102, 129, 143, 147, 165, 167,
 175, 186
 Nesli-Ahir, 113, 114, 119, 129, 130,
 132, 134, 136, 142, 143, 145, 150, 152,
 154, 155, 166, 169, 174, 175
 Nesnel, 1, 23, 26, 30, 32, 34, 51, 108
 Nihal, 40, 115, 137, 149, 150, 151, 157,
 182
 Nilgün, 139
 Nişantaşı, 148
 Norm, 68

O

Objektif, 10, 56, 76
 Organizasyon, 9, 16, 80
 Ortaylı, İlber, 62, 65, 123, 124, 177, 183
 Osmanlı, 43, 49, 50, 55, 59, 60, 61, 63,
 65, 66, 74, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90,
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 103, 118,
 123, 124, 130, 137, 139, 140, 141, 143,
 144, 145, 147, 151, 152, 153, 158, 160,
 161, 163, 164, 165, 166, 169, 173, 175,
 177, 179, 181, 185, 186
 Osmanlıcılık, 68
 Otorite, 16, 68

Ö

Ömer Behiç, 115, 129, 142, 143, 144,
 156, 160, 165, 168, 169
 Önyargı, 124
 Örf, 76, 131, 157
 Örgüt, 81, 87
 Örnekleme, 32
 Öteki, 142
 Özgürlük, 44, 57, 60, 63, 172, 180
 Özne, 107
 Öznel, 2, 105

P

Pareto, 67, 120
 Pera, 125, 149
 Peyami Safa, 64, 65
 Piyano, 135, 137, 155, 157, 173, 174
 Pozitif, 93, 94
 Pozitivizm, 66

Prens Sabahattin, 162
Proleterya, 38, 45, 46

R

Raci, 113, 114, 119, 144, 148, 174
Realizm, 106
Rol, 56, 68, 77, 82, 89, 118, 123, 132, 168
Roman, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 13, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 48, 49, 50, 51, 52, 92, 99, 102, 103, 105, 106, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 124, 125, 128, 129, 132, 134, 135, 139, 140, 141, 143, 144, 148, 149, 155, 150, 156, 159, 160, 163, 164, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 180, 182, 183, 187
Rusya, 62

S

Salon Köşelerinde, 102, 111, 115, 116, 124, 128, 132, 134, 141, 148, 155, 159, 162, 174, 186
Sanayi Toplumunu, 39, 41, 46, 74, 178
Sanayileşme, 55, 73
Sansür, 101, 104
Sekülerleşme, 53, 60
Selim, III., 88, 97, 153
Sembol, 82, 148
Servet-i Fünun, 4, 5, 6, 51, 75, 93, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 110, 111, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 147, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 175, 176, 180, 181
Sınıf, 29, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 55, 69, 107, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 178
Sivil Toplum, 53, 57
Sosyal Bilim, 3, 34, 35, 40, 69, 116
Sosyal Değişme, 36, 38, 50, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 77, 87, 172
Sosyal İlişkiler, 16, 17, 18, 74, 75, 98, 108, 123, 125, 127, 135, 147, 171

Sosyal Sınıf, 36, 40, 41, 42, 43, 165
Sosyal Sistem, 68, 69, 77, 78, 79, 87
Sosyalizm, 10, 184
Sosyo-dilbilim, 8, 9
Sosyoloji, 3, 7, 8, 17, 18, 27, 28, 29, 31, 36, 41, 43, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 78, 82, 101, 107, 108, 120, 138, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 187
Söylem, 62
Statik, 39, 75
Statü, 68, , 82146, 157, 167
Sultanahmet, 167
Süleyman Nüzhet, 113, 137, 142, 143, 150, 152, 154, 166, 174, 175

Ş

Şakir, 116, 155
Şehir, 145, 146178
Şekip, 111, 115, 124, 125, 126, 128, 132, 134, 141, 148, 155, 159, 162, 164, 174
Şiir, 23, 105, 113, 128, 133, 134, 136, 187
Şişli, 148

T

Tabakalaşma, 38, 43
Taksim, 148
Tanzimat, 4, 5, 6, 49, 50, 51, 52, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 83, 90, 91, 95, 99, 103, 104, 105, 120, 121, 123, 124, 178, 183, 184
Tanpınar, Ahmet Hamdi, 5, 25, 65, 158
Tanzimat Fermanı, 91
Tarih, 27, 31, 43, 47, 49, 58, 59, 6288, 89, 90, 95, 120, 158, 179, 180, 181, 184, 185, 186
Tarikat, 162
Tepebaşı, 117, 126, 148, 149
Tevfik Fikret, 99, 102, 139
Timur, Taner, 43
Tip, 23, 30, 31, 32, 33, 43, 56, 57, 65, 76, 95, 113, 130, 141, 144, 164, 174
Tipoloji, 30, 31, 32
Toplumsal Değişim, 74

Toplumsal Değişme, 4, 55, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 146
 Toplumsal Hareketler, 58
 Toplumsal Sistem, 70
 Toplumsal Yapı, 3, 6, 9, 20, 26, 28, 30, 37, 41, 56, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 87, 89, 103, 107, 108, 110, 118, 122, 140, 145, 158, 162, 165, 166, 171, 172, 174
 Toplumsallaşma, 20
 Töre, 86
 Tunçay, Mete, 110
 Türk, 3, 4, 5, 6, 8, 22, 25, 32, 36, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 72, 74, 75, 76, 77, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 110, 111, 113, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 129, 131, 136, 137, 139, 141, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 160, 161, 162, 164, 169, 172, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187
 Türkçülük, 68
 Türkiye, 31, 39, 44, 46, 49, 50, 54, 57, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 74, 77, 86, 90, 91, 93, 94, 95, 99, 100, 101, 102, 110, 122, 124, 136, 148, 154, 162, 163, 165, 166, 172, 173, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186

U

Ulus, 39, 53, 55, 57, 164
 Ulus-Devlet, 56, 57, 164
 Uşaklıgil, Halid Ziya, 102, 112, 113, 114, 127, 129, 148, 151

Ü

Üçüncü Dünya, 57, 61, 66
 Ülgener, Sabri, 12
 Ülken, Hilmi Ziya, 61, 88, 138

Üretim, 38, 39, 40, 41, 44, 46, 48, 55, 68, 82, 87
 Üretim Araçları, 40, 41, 44, 46, 48, 55
 Üst Sınıf, 47, 166, 167, 169, 173, 175
 Üst Yapı, 5, 68, 146
 Ütopik, 110, 174
 Ütopya, 8, 73, 179, 187

V

Vapur, 130
 Voltaire, 32

W

Wagner, 137, 151
 Weber, 31, 67

Y

Yabancı, 25, 62, 74, 75, 90, 92, 93, 100, 104, 111, 113, 118, 119, 123, 124, 126, 129, 137, 141, 149, 151, 154, 155, 173, 175
 Yalçın, Hüseyin Cahit, 99, 102, 115,
 Yalı, 160, 167, 168
 Yapı, 1, 3, 11, 16, 17, 26, 28, 30, 37, 38, 43, 46, 48, 56, 59, 61, 64, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 78, 79, 81, 82, 94, 105, 110, 111, 116, 122, 131, 140, 145, 147, 148, 162, 165, 179, 180, 181, 182, 183, 187
 Yavuz, Hilmi, 56, 71
 Yeniçeri, 89, 158
 Yeniçeri Ocağı, 89, 158
 Yunan, 27, 54, 128

Z

Ziya Gökalp, 131, 183
 Ziya, Safveti, 101, 102, 111, 115, 117, 124, 141, 148, 155, 159, 168, 174